VLADAN DESNICA

OLUPINE NA SUNCU

MATICA HRVATSKA
SUVREMENI HRVATSKI PISCI

»Tipografija«, grafičko-nakladni zavod u Zagrebu

VLADAN DESNICA

OLUPINE NA SUNCU

1952
MATICA HRVATSKA
ZAGREB

OLUPINE NA SUNCU

POSJETA

Kad je izišao iz stanice, nad gradom je još lebdila sumaglica. Zvonici u daljini stršili su pospano u bijelim parama. Proljetno nedjeljno jutro, mutno i lagano naoblačeno, sporo se budilo. Ivan zastade na rubu trotoara, u neodlučnosti. Bio je sat mljekarskih kola i prvih tramvaja. Pustim trgom promicao je pokoji rijetki prolaznik, poguren i još bunovan, i ne dižući očiju na spomenik nasred trga. A spomenik — gologlav građanin u dugom kaputu — izronio iz noći sa svojom podignutom rukom, doimao se nekako neuposleno, bez svrhe, kao i oni prazni kestenjarski kiosci malo podalje, i ta uzaludno-retorična gesta izgledala je besmislena i bolno zamorna kao tjelesna kazna u školi — »Spomenike bi noću trebalo negdje skloniti, dati im odmor; ili bar prekriti ih kakvim pokrovom« — prođe Ivanu glavom.

Dozva fijaker da se odveze u centar. Mekano ljuljuškanje na gumenim točkovima uz zvonak topot kopita budilo mu je sjećanje na davne takve dolaske u nepoznate gradove, još iz djetinjstva, kad je putovao uz roditelje. Odonda mu je ostala i ta još ni do danas nesavladana mrzost za zoru i za rano ustajanje. Još i sad taj rani sat pobuđivao mu je laganu mučninu u utrobi i podavao otužan ukus stvarnosti koja se budi i koju odjednom mora da primi na prazan i uzmućen želudac, kao obilat obrok barijeve kaše.

Dolazio je na poziv odbora za proslavu osamdesetgodišnjice čuvenog profesora, slavnog »Staroga« čiji je portre imao da izradi. Pismeno se sporazumio sa profesorovom

kćerkom, i ovo je trebao da bude njegov prvi susret sa čovjekom o kome je toliko slušao. Ali i taj sastanak, koji ga je još do sinoć radovao i živo zanimao, sad ga je ostavljao prilično ravnodušnim.

Isplati fijaker i uđe u kafanu. Tu je sjedilo usve nekoliko gostiju, postarijih ranoranilaca s novinama u ruci, trgovaca ili penzionera kojima svakodnevni običaj ili kostobolja što se javlja pred zoru ne dadu da ni u nedjeljno jutro ostanu nešto dulje u krevetu. Sjedne na divan uz prozor i naruči kafu. Napolju, u tek prolistaloj aleji, bjelasala su se debla platana. S vremena na vrijeme protutnjila bi poluprazna tramvajska kola. Pred prozorom promakne vremešan gospodin, suhonjav i klimav, vodeći psa; očevidno je izišao samo zato da izvede životinju u higijeničnu šetnju. Neko vrijeme ne prođe niko, pa mine usudnim, teškim korakom čovjek šumarskog izgleda, kratka vrata i mekih punih leđa u kaputku od lodena, sa zavežljajem u novinskom papiru pod pazuhom i s modrim lončićem koji mu se njiše o svinutom kažiprstu, kao fenjerčić. U tišinu kafane upade dugokos noćni svat izduljena i neispavana lica. Dugo bulji u malobrojne goste kao da nekoga traži. Stvarno ne traži nikoga već tim buljenjem samo opravdava svoj ulazak, a zašto je zapravo unišao, to ni sam ne zna. Zatim opet izlazi, bez riječi kao što je i upao.

Ivan pregleda jutarnje novine i prelista kup ilustracija što je konobar položio preda nj. Pa zijevne i pogleda na sat. Bilo je još prerano za posjetu. Plati i izađe.

Pored njega projuri taksi; u njemu dvije spodobe, crna i bijela. Za njim još troja-četvora kola puna nasmijanih lica, muškaračkih i ženskih. Mladenci.

Šetao je gradom ustavljajući se pred knjižarskim izlozima i čitajući kazališne oglase, da utuče vrijeme. Nešto prije deset sati uputi se prema profesorovom stanu. Bila je to mirna ulica sa drvoredom kestenova. Uštirkana dadilja vozikala je gore dolje po trotoaru dječja kolica.

Znao je da je profesor u posljednje vrijeme jako oronuo i da već više godina ne predaje. Ipak, kod susreta s njim ostao je grdno iznenađen: to je bio potpuno iscrpljen i

nemoćan starac, i on nije umio da sakrije svoje iznenađenje pred profesorovom jedinicom Emom. »Stari« je sjedio u blagovaoni uz prozor. Posađen tako u naslonjač, zagrnut plaidom i pokriven kariranim pokrivačem preko koljena, izgledao je kao da sjedi uz vagonsko okno i putuje. Samo što iza okna pejzaž nije promicao već je slika ostajala uvijek ista, začarano nepomična. Ivan je namjeravao da malo prostudira fizionomiju Staroga i da, ležerno, u toku razgovora, nabaci nekoliko skica i bilježaka. Ali saobraćaj sa Starim nailazio je na nepredviđenu teškoću: bio je skoro gluh. A glas mu se utanjio, postao jedva čujan, i piskutljivo mu je cvilio u grlu kao strujica zraka u Memnosovom kipu.

Ema ih je ostavila nasamo ispričavši se kućnim poslovima. Ivan je sjeo u prikrajak s džepnim blokom na koljenima i promatrao iznurenog starca koji je, ne obraćajući nikakve pažnje na okolinu i zaštićen od nje oblakom svoje gluhe osamljenosti, sanjivo gledao kroz prozor. Bio je sačuvao profil čovjeka od misli. Njegova ishlapljelost bila je zakrivena izgledom zamišljene otsutnosti. Promatrajući ga, čovjek je dobivao utisak da Stari nije sasvim bez misli, već kao da se sada, otkako je odijeljen od svega vanjskoga gluhoćom i teškoćom sporazumijevanja, njegova moć da se izolira i zatvori u krug svojih misli još pojačala. Njegova otsutnost je bila nejednaka, čas jača čas slabija. Još donedavna je u nekoliko prilika iznenadio okolinu kakvim neočekivanim znakom prisebnosti, i to je ljude, jedamput zatečene, stavljalo na oprez, pa su se držali obazrivo i smotreno koracali po površini ne znajući kakve se varljive i neispitane dubine pod njom kriju. Odatle je ophođenje sa Starim imalo u sebi nečeg podmuklog, sličnog zasjednoj igri u kojoj kao da je okolina vrebala časove njegove nesvjesnosti a on časove njezine zle vjere. Doista, po izgledu Staroga i po rasijanom izrazu njegovih očiju Ivanu se pričinjalo kao da njegova misao, u svojoj usamljenosti, dremežno bludi po prostorima koji su drugima nepristupni i da se on zadržava na nekoj tananoj granici odakle sagledava i stvari s onu stranu nje. Zjenice mu nisu bile mrtvo

upijene uvijek u istu tačku, nego mu je pogled besprekidno podrhtavao, klizio neosjetno po predmetima i treperio poput mreže prošarica po klupama mirnih parkova u lječilištima.

Slikar pokuša da povede razgovor kako bi na starčevoj fizionomiji izazvao neku živost, kakvu promjenu izražaja. No svako saopćenje on je primao bez iznenađenja i bez zanimanja i nikad nije pitao više od onog što mu je rečeno: kad bi Ivan progovorio, on bi obrnuo prema njemu svoj nepostojani pogled kao da se vraća iz neke zamagljene daljine, saslušao bi bez riječi i jedva primjetno kimnuo glavom, pa bi se opet odvrnuo i otplovio u svoje nepoznate daleke i treperave prostore. Ivan ga je gledao kako na mahove miče usnama kao da u sebi šapuće neku molitvu, nekakve čudne i nedokučive riječi koje bi, da ih glasno izgovori, zazvučale nečuveno i nepojmatno i ispunile sobu svojim stranim, nezemaljskim titrajima.

U blagovaoni je bilo polumračno i tiho; osjećalo se, da je tu već godinama sve nepromijenjeno: obično mrko građansko pokućstvo, ista tišina, isti ozbiljan i smiren dah. Prisustvo starca, zanesena i bespokretna, nije narušavalo prazninu te prostorije. Samo katkad on bi se lagano pokrenuo, dugo i dugo drhtavim rukama izvlačio maramu, polako je razmotavao, brisao naočare, opet je dugo slagao i spremao u džep, i tad je potreba kretanja, i za njega samog i za onog ko ga je gledao, bila zadovoljena barem za pola sata. Ni samo vrijeme u toj prostoriji kao da nije teklo; dok je vladala šutnja, ono je ležalo skupljeno do nogu Staroga kao dremljivo domaće kučence, a kad bi se poveo razgovor, dizalo se u sporim spiralama uvis, raspredalo u pramenove i vlakanca, pa se opet spajalo, kružilo po sobi usporavajući svoj hod u toploti mračnih zakutaka, ali uvijek ostajalo tu, u tom omeđenom prostoru — uvijek ono isto, istrošeno i stoput upotrebljeno vrijeme — u svome vječitom motanju i sukanju. Katkad bi, pamučasto i sneno, palo poput maslačka na kakvu stanku u razgovoru i prosnilo na njoj kratak čas; a onda bi, pokrenuto lakim dahom nove riječi, otprhnulo, uzvilo se i nastavilo svoje beskonačno putovanje. Ivana je neosjetno zahvatala omama tog ambijenta; njezina lijena mlakost uspavljivala je kao proljetno sunce.

Ema se vratila i sjela uz njih. Dohvatila je igle i predivo i započela sa slikarom razgovor. Razgovarala je srdačno i neusiljeno kao sa starim znancem, raspitivala se o njegovim radovima, pričala mu o toku očeve nemoći i spomenula njegovo sve veće popuštanje u posljednje vrijeme. U nizu više manje neznačajnih pojedinosti iz života djevojke u poodmaklim godinama, jedna je življe privukla Ivanovu pažnju: bila je zaručena. Vjerenik je staložen stariji čovjek, pukovnik, načelnik vojnog kartografskog zavoda. Predveče redovno dolazi k njima i prosjedi nekoliko sati. Tog dana bio je pozvan na ručak, pa je Ema zadržala i Ivana da se s njim upozna.

Stari se oglasio: zakmečao je tanko i plačljivo. Ema je odmah shvatila, donijela čašu narančina soka i napojila oca obgrlivši ga pažljivo rukom oko vrata. Ivan je gledao njenu glavu s mekom kestenjastom kosom i njeno razborito lećaivo lice pognuto nad ocem i razmišljao o životu te žene koja je sebe potpuno zatajila i našla svoju posvetu u službi sitnim navikama velikog čovjeka. Popio je halapljivo. Kad je imao da zadovolji kakvu tjelesnu potrebu, kao da se povraćao od zanosa. Prestajala je ona zamišljenost, a lice je dobivalo drugi izraz — neki nepoznati, strani izraz. Čim bi se pak snabdio onim što mu je trebalo, on bi opet isplovio iz stvarnosti.

Dok je Ema pripovijedala, profesor je nekoliko puta vadio iz džepa sat i bavio se oko njega.

— Često tako pogledava na sat, vjerojatno po snazi navike, — objasni ispod glasa Ema primijetivši kako slikar prati to bavljenje. — A njemu je bar sasvim svejedno koliko je sati! — nadoda s malo tužnim osmijehom. — Nedavno mu je bio počeo zastajkivati. Bio je umislio da mu staje od studeni, morala sam mu skrojiti onu kesicu, u kojoj ga otada drži u toploti.

Ivan pomisli kako je taj sat još jedino stvarno živo na Staromé, jedino što još pravilno bije otkucaje — u zakrečenim žilama valjda mu se više i ne može napipati bilo. Učini mu se da se u toj skrbi nad časovnikom ispoljava neka dublja, nagonska potreba, kao da je to starome nekakvo vještačko srce. — Uvjerivši se da je sve u redu, profesor je pohranjivao u džep svoju dragocjenost. Ni jedan neodređeno nepovjerljivi pogled gluha čovjeka nije odavao da naslućuje da je predmet pažnje. Ta pojedinost Ivana dirnu.

Pukovnikov dolazak unese izvjesno razvedrenje. Novo poznanstvo između njega i Ivana dade prilike da razgovor za ručkom oživi. Profesor, naravno, nije učestvovao; on je bio opet sašao u ono drugo svoje stanje i slijepo se snabdijevao materijom ne obazirući se ni na što oko sebe. Na licu mu se ponovo pojavio onaj neugodni, ružni izraz. Jeo je oblaporno. Krezub, gutao je onako neprožvakano: pućio je usne kao da siše, a hrana, pretežno slitna, neugodno mu je guđutala u grlu. Pratio je zabrinuta pogleda tanjir koji je išao od ruke do ruke, strahujući da ga ne zaborave i ne prikrate. Jednom su usred razgovora sve troje pretrnuli: zagrcnuo se gutljajem i umalo se nije udavio; od strave sav se zaledio: golicalo ga je u grlu i suze su mu navirale na oči, a bojao se da se zakašlje, bojao se da proguta, bojao se i da okom trene, kao da će ga smrt zaskočiti ako samo mrdne. I ukočio se tako, zadržavajući dah i odupirući se kašlju, sav se treskao i cičao. Nije bilo jasno da li tim cičanjem želi da upozori okolinu na smrtnu opasnost u kojoj se nalazi ili su ti glasovi bili njegov plač, plač beznadnosti. To staračko strahovanje nad već sasvim bezvrijednim životom, to grčevito držanje za onu posljednju nit koja ga s njim vezuje, u Ivanu pobudi naglu odvratnost. Ulovi letimičan bljesak što sijevne Emi u očima. To je bilo kratko kao munja i ne potraja ni toliko da bi se moglo odraziti na licu; samo planu u očima i odmah nestade. Pukovnik prvi priskoči starome i kucnu ga po ramenu vičući mu u uho:

— Ne bojte se, nije ništa, nije ništa! Samo gutajte, gutajte slobodno!

Tek tad se malko povratio, ali je bio sav ustreptao, sav u hladnome znoju. Potres ga je sasvim iznurio. Do konca ručka drijemao je, blijed, iscrpljen, a onda ga je Ema odvela da prospava jedan sat.

— Žalostan prizor! — reče pukovnik Ivanu kad su ostali sami. — Pogotovo za one koji su ga ranije poznavali. Šta ćete, zakon prirodè! Ali ima momenata, vjerujte mi, kad to postaje čisto bolno. Kako je pak Emi, ne treba ni da Vam govorim. A začudo, ne bi se moglo reći da mu se fizička kondicija naglo pogoršava; liječnik kaže da bi ovako mogao poživjeti i koju godinu. Dapače, — zamislite ironije! — neki dan je konstatirao da ima trakavicu! Zamislite, trakavica u tako staru organizmu!

Na vratima se pojavi Ema. Spustila se u naslonjač i sklopila oči. Tek sada joj se na licu pokazao duboki umor. Od nje je zračila neka pomirena pregorenost. Još od djetinjstva stekla je naviku da se potčinjava i da se potpuno posvećuje drugome; to je možda i dalo njenoj ličnosti onu krajnju mekoću u koju se utopilo čitavo njezino biće. Gledajući ispod oka Emu i pukovnika, Ivan pomisli: ovo dvoje ustvari samo čeka da Stari umre. Ema, poslije nego se žrtvovala gotovo do praga starosti, hoće najzad da počne živjeti svoj vlastiti život. Po svoj prilici nesvijesno se i ljuti na staroga zbog tog njegovog odugovlačenja, gotovo da mu zamjera neuviđavnost. Tako se tumači i onaj bljesak koji joj je maločas sinuo u očima. A u nekim momentima opet vjerovatno se i kaje; učini joj se nelijepa, neljudska ta njezina ljutnja, ražali joj se, onako star i bespomoćan, uviđa da je ludo i nepravedno zahtijevati od njega da se ukloni kako ne bi bio na smetnji drugome. Ali kad jednom umre, iskrsnut će joj opet u sjećanju onakav kakav je bio u svojim najboljim danima; rijetko kad će joj izlaziti pred oči kao ishlapio starčić, koji kašljuca, zagrcava se, hropti, koji mehanički vadi sat iz džepa i trlja naočare. I tad neće moći da ga se sjeti bez suze i bez neke grižnje savjesti.

Potraje neko vrijeme muk. Onda se opet uputi razgovor, spočetka spor i bezvoljan. A kad se, nakon jednog

sata, začu piskutljivo dozivanje staroga, Ema pohita da mu pomogne pri oblačenju i da ga prevede u kabinet.

Ivan ustade. Bilo je vrijeme da se oprosti. Ali htjede da prije odlaska opet pokuša nabaciti koju skicu. Uđe za Starim u kabinet. Nađe se u prilično maloj prostoriji sa prostranim pisaćim stolom i policama za knjige, sa spomen-plaketama i nebrižno uokvirenim ižutjelim fotografijama po zidovima: profesor u društvu kolega na nekom kongresu ili okružen svojim đacima. Na stolu je ležala hrpa časopisa još neraskinuta ovoja koji su revnosno pristizali i gomilali se. Sad je Stari tu boravio samo dok se provjetri blagovaona.

Ivan se osvrne naokolo po sobi. Tu je dakle veliki čovjek godinama radio, mozgao, odatle je vodio svoje čuvene polemike, tu je napisao djela koja će mu za dulje ili kraće vrijeme podržati živo ime. Prostorija koja je nekad morala biti tako topla od njegovog prisustva i od njegovog ustreptalog glasa, sad je bila neprijateljskim hladom nenastavane sobe. Sa svih predmeta u njoj kao da je oljušten sjaj koji im je prije podavao profesorov pogled; davno netaknuti toplom rukom čovjeka, oni su ohladnjeli, kao šišmiši za zimskog sna, i ukočili se u strogoj krutosti mrtvih stvari.

Starac je opet sjedio kod prozora. Opet je imao na licu onaj misaoni izraz. Ali Ivan je sad bio načisto da je to samo posljedica dugogodišnje navike ličnih i čeonih mišića i živaca, koji nabiru kožu u grimasu zamišljenosti. Tu grimasu više ne izaziva napor misli, već napor ili osjet nelagodnosti u kakvom drugom kutku organizma — mjehurić plina koji se zavrgao u crijevima i tišti, ili što slično.

Stari se obazre i prođe pogledom po sobi; Ivan je sa zanimanjem pratio što li to traži. Ali ništa nije moglo da na sebi ustavi i zadrži starčev drhtuljivi pogled koji je, šupalj i hladan, ponirao u svako tijelo na koje je nailazio i nesprijećeno progledavao kroza nj. Uski i zatvoreni okvir te prostorije nije ga zarobljavao niti je uspijevao da mu nametne svoju stvarnost. Više ga nije sputavalo ni sjećanje ni misao. Kad bi mu pogled pao na onaj duvar na kome

su police s kojih je nekada tako naviklom i sigurnom kretnjom uzimao knjigu što mu je u radu ustrebala, zurio je tamo kao i u drugi go zid. Dvije debele sveske njegovog zadnjeg djela grubo uvezane u teleću kožu i sad leže tu na stolu; ali ako ih slučajno dotakne, premeće ih po rukama sasvim mehanički, kao dvije opeke.

U jednom času takovo se profesorovo stanje Ivanu privídi gotovo kao neka superiornost: on se isprìprostio stvarnosti i iskliznuo iz učaranog i ograničenog kruga ljudske misli. Zemni odnosi i zemne mjere njega nisu više okivali. Oslobođen svirepe vezanosti sa stvarnošću, mora da gleda s unutrašnjim potsmijehom na primitivno i sputano čovjekovo spoznavanje. — Njegovo lice, ozareno zapadom, u borbi između agonički rujnog svijetla izvana i sumraka iz sobe, poprimi opet nov izraz: profil mu se ocrtavao na raskrvavljenoj pozadini neba oštro istaknut, a ujedno nekako dalek i nestvaran, gotovo apokaliptičan. Ivan pograbi bilježnicu da fiksira taj momenat. Načas mu se učini kao da je to rasplinuto lice samo maska, zborana i sasušena, i da se za njom krije nešto drugo; prođe mu glavom suluda pomisao da profesor za njegovim leđima ima sasvim druge oči i jedan tanki lukavi potsmijeh. On mu se ispitivački upilji u lice. Profesor ga je gledao savršeno mirnim bezizraznim pogledom. U tišini koja nastade ozva se potmulo krkljanje u starčevim crijevima, i on se uznemiri. — Zar je ovo nemoćno, uniženo tijelo doista sve što je ostalo od čovjeka? Zar je u njemu sahranjena ona »iskra duha«? — pitao se Ivan. Sad mu se Stari činio kao nešto neživo, kao predmet. — Kakva »misao«! Kakva »iskra duha«! Sud u kome živi trakavica — eto to i ništa više! Svrsishodna životna zajednica, razumnom ekonomičnošću proveden parasitizam, po načelu maksimalnog iskorištavanja: islužen genije još uvijek je dobar i korisno upotrebljiv za jednu takovu »poradnu«, »starosnu« službu: da trakavici bude prebivalište. To i jest sada njegova svrha na svijetu, njegova nova svrha. Nosi je u sebi, šeta je, hrani se za nju. Služi joj, za to je upotrebljen. Trakavica u njemu gospoduje. Progovara kroza nj glad njezina, pod njenim dikta-

tom on sve radi: jede, pije, spava, šetka ili miruje — sve prema tome kako njoj treba. Sjedi neko vrijeme mirno u naslonjaču i zuri napolje; najednom se uzvrpolji, pokrene se — a ti pomisliš: eno, trakavica hoće da šeta, probudila se. I on joj se pokorava: ustaje, šeta je po sobi kao brižna dadilja dojenče. On propišti: vode! vode! — a ti opet pomisliš: evo, trakavica je ožednila pa mu prišapnula da pita vode, i on je sluša. I još se pretvara (jer lukavost nadživljuje i posljednji tračak uma), pravi se žedan, prikazuje tobože kao da je to za njega! — Strahota, strahota!

Ivan se osjećao duboko deprimiran, podložan kao što je bio naglim klonućima i nenadanim promjenama raspoloženja, onom bolnom srozavanju sa »visinâ duha« u plićak »općeg ništavila«. Treperenja njegove tankoćutnosti imala su mističan prizvuk i on je volio da ih uzima kao »odbljeske Vječnoga« i kao dione »revelacije Duha.« Iz takvih liriziranih raspoloženja padao je i neznatnim povodom u pustoš zgoljne materije kojom caruje jedan jedini slijepi i neumitni zakon: zakon mehaničke svrsishodnosti. Takav pad, naravno, sasvim bi ga porazio i utukao, bacajući ga u osjećanje bescilјnosti i uzaludnosti svakog čovjekovog nastojanja. I tad je nalazio neku gotovo osvetničku slast u tome da to »opće ništavilo« proširuje i produbljava, da ga učini, ako je to moguće, još općijim i još ništavnijim. — Eto u što svršavaju, — razmišljao je sada, — sve te velebne konstrukcije misli, sve te njihove »koncepcije«, »zaokruženi sistemi«, »suvisle slike svijeta«; eto gdje vode ta oštroumna lučenja, te tanane »distinkcije«, te »forme pojimanja«, ti »sadržaji svijesti«, ti njihovi »u subjektivnom pogledu« i »u objektivnom pogledu«, sav taj njihov blistavi niklovani instrumentarij misaonosti kojim kao nekim klij eštima i pincetama nastoje da uštinu i prigrabe česticu nepoznatog i da je donesu u krug svjetlosti saznanja: u nekoliko desetina kilograma dotrajale »organizirane materije« (od koje je opet, kažu, nekih 70 posto voda), a koja, pošto je dotrajala i neupotrebljiva kao takova, služi samo kao izvor hrane i kao materijalna sredina drugoj organiziranoj tvari, mlađoj, otpornijoj, za život sposobnijoj,

— u konkretnom slučaju trakavici, — koja će u toj organiziranoj formi potrajati izvjesno vrijeme (samo bez »subjektivnih i objektivnih pogleda« i bez »sadržaja svijesti«), da nakon toga i ona postane građa i sredina za novu organiziranu materiju. — »Materija je jedina istina«, — ponovi svoju omiljelu rečenicu koju je nekad davno u momentu slične depresije bio smislio i koja mu je tada, premda po sebi slabo utješljiva, bila dala prilično zadovoljstvo zbog toga što je uspio njome oblikovati ono što je osjećao (— a sretna formulacija oduvijek kao da mu je naknađivala polovicu one nedaće koja je u njoj izražena). Činilo mu se da ta rečenica doista obuhvata i izražava sve, i sve rješava, pa makar i na negativan način. Nego, po svojoj prirodi tome sklon, stade pomalo i od te »zgoljne materije«, od te »materije-istine«, opet nesvijesno praviti neku mistiku. Poče u njoj osjećati nešto kao »d u h s a m e m a t e r i j e« koji se nekim nedokučivim, otajstvenim načinom objavljuje čovjeku progovarajući mu kroz instinkt i prišaptavajući mu rješenja kroz intuiciju.

Polazeći od postavke da umjetnik mora da prisno razumije i osjeti sve oblike ljudskog duha i sve načine ljudskog mišljenja i osjećanja, da mora umjeti da se uživi u svaku čovječju dušu i uvuče pod koru svake čovječje lubanje (po tome, na koncu, umjetnik i jest umjetnik!), dolazio je do toga da je nerijetko mislio i osjećao u isti mah sasvim suprotne stvari. Često je dijelio mišljenje datog čovjeka, ali ujedno i mišljenje sasvim protivno ovome; vrlo ih je dobro razumio obadvoje i s oba saosjećao. Ali koje je njegovo vlastito mišljenje i što on sam osjeća, to ne bi bio mogao da kaže: čitavu svoju ličnost zalagao je u to da njome pronikne u tuđu. Dešavalo mu se da je prateći izlaganje neke teorije u kakvom filozofskom priručniku oduševljeno pristajao uza nju, ali, prešavši na njoj protivstojeću teoriju, jednako se je oduševljavao i za nju, ne iznevjeravajući se pritom onoj prvoj. »S v i i m a j u p r a v o« — bio je zaključak do koga je tad došao, pa je i tom formulacijom bio jako zadovoljan. Sve jasnije mu se nametalo da se dvije suprotne istine nipošto ne isključuju. Naprotiv,

one vrlo lijepo uporedo žive i pružaju ljudskoj duši i ljudskoj fantaziji istu onakvu sretnu i blagodatnu raznolikost kakvu razno cvijeće, voće i ostali božji stvor pruža ljudskom oku i ljudskim čulima uopće. (Štoviše, nije mogao da razumije kako su ti veliki duhovi i veliki mislioci mogli biti tako jednostrani i uski da se ograniče na samu jednu od tih teorija!) Dalje, bio je došao do uvjerenja, da misli uopće ne bivaju mišljene, nego osjećane. Kad mu se neka misao nametala kao nepobitno istinita, činilo mu se da on tu njenu istinitost osjeća a ne misli. »Osvjedočenje je jedan osjećaj« — tako je glasila treća njegova zasada, pa je i tim osvojenjem bio neobično zadovoljan i utješen. Te tri formulacije, popraćene jako dugim i ekspanzivnim komentarima, uglavnom su sačinjavale sav sadržaj njegove »filozofske bilježnice« koju je skrivao sa upravó pubertetskom sramežljivošću na dnu jedne zaključane ladice svog pisaćeg stola, pod drugim papirima. Ali jednom, kad je i bez toga bio potišten, bacio je pogled na te tri svoje zasade, na kojima je gradio ono što je u mislima nazivao svojim »sistemom«. Pročitane onako gole, bez komentara, učinilo mu se da stoje u očitoj međusobnoj kontradikciji. To otkriće ispunilo ga je gorkim razočaranjem i obeshrabrilo. Tad mu je postalo jasno da u diskreciji njegovog filozofisanja i u brižnom skrivanju »Bilježnice« već kao da je ležala slutnja razočaranja koje je imalo doći. I jedino ga je misao da je pametno učinio što je tajio svoja filozofska bavljenja nešto tješila u tom ličnom neuspjehu. Otada je izgubio svaku vjeru, pa i svaku simpatiju, ne samo za svoj Sistem, nego za sisteme uopće.

U sobi se počelo mračiti. Ivan odloži blok koji mu je mrtvo ležao u krilu i priđe k prozoru. Ostade dugo zamišljen i neopazice pređe u rasijanost. Dolje u ulici lagano su se njihale ogromne krošnje kestenova i hvatao se suton. U daljini stadoše da se pale svijetla: svakog časa sinulo bi po koje novo, sad na jednom sad na drugom kraju grada. Kroz suton je iskrsavao dotle nečujan cilik tramvajskih zvonaca i razlijegao se umilno niz duge redove uličnih fenjera. Profesor se zagledao uporno kroz prozor, kao da je

tamo, u iskričavoj daljini, nazreo ono što su mu oči maloprije uzalud po sobi tražile. Na nogama pored njega i zajedno s njim zagledan u daljinu, Ivan se sav upio u igru treperavih i bez počinka premirućih svjetlosnih tačaka. I kad ga dalek i bolno prodoran pisak tvorničke sirene, sličan opomeni, trgne iz rasijanosti, učini mu se da je bio beskrajno dug čas zaborava iz koga je uprav izronio. Imao je osjećaj da je za tog časa stajao van toka svog sopstvenog života, van toka vremena uopće, i glavom mu prođe misao da je to vegetativno stanje u kome se profesor nalazi ustvari neko prastanje, stanje prvog nejasnog migoljenja svijesti u živom biću, jedna zaboravljena i vjekovima zatrpana mogućnost, ali koja latentno živi u čovjeku i koja se opet dade lako zadobiti, naučiti ili, još lakše, nesvijesnim oponašanjem usvojiti. I učini mu se da mu je maločas u mutnoj dubini duše bilo već proklijalo neko neznano, novo ćutilo, da se je bila počela uspostavljati između njega i Staroga neka prisna veza nemuštog sporazumijevanja, iz koje već ne bi bilo povratka, da je samo časak dulje potrajala. Obuze ga nagla želja da izađe vani, na slobodan vazduh, da se spasi iz te zaspale prostorije po kojoj je već poplutao sumrak. Kradomice, kao dadilja pošto je uspavala dijete, on iziđe na prstima i tiho za sobom zatvori vrata.

PRAVDA

(Scena s ulice)

Jednog nedjeljnog popodneva, prije više godina, vraćajući se s daleke šetnje u grad, naiđem putem na odvratan prizor: nasred ceste čovjek nemilosrdno bije ženu. Lice mu je imalo razjaren, upravo živinski izraz. Pograbio nesretnicu za kosu pa je vukla amo tamo po cesti dok nije pala ničice; a onda stao da udara bez poštede, po očima, po ustima, ne pazeći kud pogađa... U meni se sve preokrenu. Htjedoh da srnem na nj. Potekao iz čistog milosrđa, moj bi nasrtaj bio tim žešći što je milosrđe bilo veće; a milosrđe je bilo toliko, da bih zasigurno i ja bio navalio bjesomučno i udarao bez poštede, po ustima, po očima, ne pazeći kud pogađam. I, vjerovatno, lice bi mi bilo poprimilo razjaren, upravo živinski izraz; po njemu zaista niko ne bi bio mogao da spozna plemenitost moje pobude.

Nego, pomisao na nebrojene prilike kad sam se prenaglio i zaleđu kanu kap dvojbe na moju raspaljenost i smjesta zakoči moju spremnost na čovjekoljubačku intervenciju. Možda je u tom pravcu djelovalo i prisustvo još jednog posmatrača, onska sredovječna čovuljka punih obraza i svijetle žućkaste dlake koji je spokojno gledao smijuljeći se neodređeno. Sjećam se, njegova komodna ravnodušnost u prvi mah izazvala je u meni gnušanje. Ali odmah zatim učinio sam isto što i on: turio ruke u džepove i stao da posmatram. Primjer, kao što je poznato, dje-

luje neodoljivo. U većini slučajeva (budimo iskreni!) drugoga smatramo gluplјim od nas. No taj grijeh odmah otkupljujemo time što, na djelu, obično slijedimo njegov primjer. — Ja se, dakle, obuzdam i primirim. A čim se primirih, u meni progovori ona dobro poznata »druga polovica«, ona koja rasuđuje i sumnja.

Odavna sam duboko osvjedočen da je glavni uslov za pravednost — fantazija. Da bismo bili pravedni suci, potrebno je da poznamo pozadinu, pobude i uzroke, odnose i zavisnosti stvari o kojoj sudimo. Ne povoditi se za prvom impresijom, za vanjskim pomolom stvari; ispitati skrivene uzroke, nužne uslovljenosti, dugi lanac krivica i protukrivica; uvući se u kožu bića o kojima sudimo, potražiti kraj zamršenog klupka — to nam je dužnost prije nego izrečemo riječ osude.

Pomislim: ko zna kakve je sve krivice, kakva zla nanijela ova žena čovjeku? Ko zna što je sve on za nju učinio, žrtvovao; koliko je i koliko trpio i praštao i mučao? Ko zna do kakve je bestidnosti, do kakvog cinizma ona došla u svome srozavanju? Možda je to i neka majka-zvijer, možda je napustila dijete koje se guši u krupu da bi otišla na sastanak s jaranom. I nije li, u takvom slučaju, ona kriva i zato što je dovela muža do ovog ružnog ispada, u ovo stanje poživinčenja? Nije li tada njegov ispad, ma koliko ružan, ipak na koncu konca ljudski razumljiv? I ne bi li on — ako tako stvar stoji — osjetio kao krajnju nepravdu naše uplitanje u korist žene, naše zalaganje za nju? — Da, dobro je što nisam intervenirao.

No dok sam ja tako umovao a buboci i dalje pljuštali, naiđe i trči prolaznik: stasit mlad čovjek duge vitičaste kose, u plavom džemperu i s teniskim reketom pod pazuhom. Jednim mahom uoči situaciju; ošinu prezirnim pogledom nas dva pasivna posmatrača, pa bez suvišnog ispitivanja srnu na čovjeka — upravo onako kao što maloprije htjedoh ja — i poče ga mlatiti, žustro i bez promišljanja, ne pazeći kud pogađa... Iznenađen, muž pusti s oka ženu i stade se braniti od napadača. Žena je međutim izmigoljila, pridigla se na koljena, ustala: živnula brže

nego što bi se moglo očekivati, poslije onih bubotaka. Stala otresati prašinu s lakata i koljena, popravljati raskuštranu kosu. (Zbog te brige za frizuru, odmah mi se pričinila manje žrtvom.) Zatim neopazice nekud nestade.

Uto se na suprotnoj strani ceste pojavi vremešan čovjek vodeći za ruku dijete. Izveo sinčića u šetnju; brine se oko njega upravo djedovskim strpljenjem; pokazuje mu nešto prstom u krošnji jablana u drvoredu, valjda neku pticu ili gnijezdo. Ugledavši tuču, zastade iznenađen. Ali se ubrzo snađe: vidje gdje čovjek — mlad, izdikao mamlaz — nemilice bije svog sabrata, i to starijeg od sebe, bije ga nemilice i očito nepravedno (jer slabijem instinktivno pridajemo ulogu pravednika); vidje i dva sebična, nedostojna stvora koji to ravnodušno promatraju, — i njegova odluka bi odmah gotova: trgnu se, skloni dijete u kraj, pa nasrnu na napadača (jer jačega instinktivno istovjetujemo s napadačem) i stade ga udarati što je bolje mogao.

Gledajući tu novu komplikaciju, pomišljao sam: da se maločas nisam suspregnuo, sad bih ja bio taj po kome pljušte udarci, i sad bih ogorčeno i s mnogo uvjerenja uzvraćao te udarce onome koji je intervenirao iz potpuno jednakih pobuda kao i ja, i koji je, prema tome, ustvari moj jednomišljenik i suborac.

Sve iz milosrđa i u ime čovjekoljublja, eto se tri ljudska stvora dozlaboga mlate za nečiju korist i za nečiju pravicu. A malo podalje, dva nedostojna egoiste ni da prstom maknu za svoga bližnjeg. Dva egoiste, tri napadača, četiri isprebijana. Među samih pet-šest ljudi, našlo se, eto, grešnika svake vrste: krivaca zbog učestva u tuči, i krivaca zbog komodnog neučestva; krivaca zbog uplitanja u tuđe i nepoznate poslove, krivaca zbog neuplitanja; nečovječnih mlakonja i rabijatnih čovjekoljubaca; krivaca zbog samovlasnog uspostavljanja pravde, i krivaca zbog sprečavanja da pravda, makar i samovlasno, bude uspostavljena! — Kad sam pristupio, s prezirom sam pogledao čovuljka punanih obraza, da bih odmah zatim učinio isto što i on. Svakoga od učesnika u datom

sam momentu opravdavao i natezao za nj, da bih ga čas kasnije osudio povlađujući onome koji je nadošao da ga napadne. A odmah zatim i ovome zaželio poraz i novog napadača. Stvar se odvijala i uplitanja su upadala tačno onako kako sam želio — taman kao da ja nevidljivo njima ravnam. I sad, poslije svega toga, opet nisam načisto ko je u pravu i kakav ishod ustvari želim! To jest, znao sam: želio sam svakom napadaču poraz a svakom napadnutom pobjedu, slabijemu uspjeh a jačemu neuspjeh; želio sam da se slabiji prometne u jačega a jači u slabijega, napadač u napadnutog a napadnuti u napadača. Ali teškoća je bila u tome što su svi učesnici prolazili uzastopce kroz ulogu jačega pa slabijega, napadača pa napadnutog, pravednika i krivca. Pa ko da se sad tu snađe, ko da podijeli pravdu? Zar je krivica istovjetna sa snagom? Zar pravednost leži u slabosti? Zar naslov pravednika treba platiti porazom?

U dnu drvoreda, još sasvim daleko, pomoli se tamna silueta policajca. I sama pojava službene pravde neobično je naglo djelovala. Borbenost naprečac popusti i tuča prestade. Starčić se sjeti svog djeteta i pohrli k njemu. Muž je izravnjavao ugnječeni šešir, a mladić pritiskao rupčić na masnicu pod okom otresajući vitičastom kosom. Višak rakupljene energije bio je utrošen i rasplinjavao se u mlakom nedjeljnom popodnevu.

Pravdi je bilo udovoljeno.

OKO

Doktor Lovro Furato uprav je dovršavao svoj obični doručak koji uzima svakog dana pošto se vrati iz bolnice: sasvim mali biftek s jednim jajetom i dva prsta prošeka. Kad mu Kata najavi da dolje pred ordinacijom čeka pacijent, Furato svojski protare ubrusom bradu i brkove, jer je znao da mu kap žumanjka rado sjeda na čuperak pod donjom usnom, odupre se objema rukama o sto, nadme obraze pa izduši nakupljeni zrak u svoj gromki »bö!« — i osovi se na noge. Taj promumljani uzvik-uzrečica (koji je zvučao prilično nerazgovijetno, tako da su ga kolege u bolnici tumačili jedni kao »bö« a drugi više kao »bä«) izražavao je da Lovro prima na znanje ono što se u taj čas dešava ili što mu se u taj čas saopćava, i da takav ishod prihvaća, ako mu se baš i ne raduje. A kako je smatrao da su takvi ishodi u životu najčešći, i kako je njegova narav bila pomirljiva, to je i njegova uzrečica dolazila vrlo često do upotrebe; njom je on izražavao skoro polovicu od svega onoga što je uopće imao da izrazi.

Ordinacija je bila mračna sobica na prvome katu, s prozorom na uzano dvorište između kuća — nekakvo polu dvorište polu vrtić sa zakržljalim oleandrima, s busovima perunike i s loncima neveselih aspidistrovih listova. Hrpica šupljikavog morskog kamenja složenog u minijaturnu spiljicu pretstavljala je središte tog vrtića; niza zidove okolnih kuća, prorešetane mnoštvom nejednakih i nepravilno raspoređenih prozora, spuštale su se u izlomljenim linijama odvodne cijevi od lijevana željeza, s mnogo prijevoja

i koljenaca; u njima bi s vremena na vrijeme zagrgoljila i šumno se slijevala voda iz kuhinjskih ispusta i nužnika. Oko spiljice i duž zidova čeprkale su, oprezno polažući nogu za nogom, nekolike još neodomaćene kokoši, iskrivljujući vrat i okrećući profil gore, prema plavoj četvorinici neba nad sobom, odakle su otkad dokad padali kuhinjski otpaci — utrobe njihovih zaklanih družica, ostrišci od zelja i riblje glavice. Noću bi se katkad živo uskreštale, iznenađene prepadom štakora: kreštanje i ciktanje potrajalo bi kratko vrijeme, a onda bi se borba naglo smirila i među pernatim narodom opet bi se uspostavila zaplašena i besana tišina.

Na prednjoj strani kuće, s izgledom na ulicu, nalazio se salon, odijeljen od ordinacije maskiranim vratašcima. Mala, niska prostorija bila je pretrpana stolićima, konzolicama, stupićima, i upravo zagušena jastucima i jastučićima raznih oblika i od raznog materijala, a plišane zavjese sužavale su i onako uske prozore; i ta baršunasta zagušenost oduzimala je čovjeku dah i glasovima gasila zvučnost. Tu je gospođa Vanda, stasita i crnomanjasta žena, dvadesetak godina mlađa od muža, primala svoje posjete. Ustajalim zrakom salona širio se ružični miris pudera; a pod mirisom pudera izvirivao je, kao rub nečiste podsuknje, vonj bijele i slabo prane puti, neizlagane suncu i ugnječene u steznike. Furata je zabavljalo da u radu sluša gospođinsko čavrljanje; jedino u časovima kad je njegova liječnička pomoć postajala ozbiljnija i odgovornija, on bi kucnuo noktom u vratašca; tad bi gospođa Vanda prinijela prst napućenim usnama i razgovor bi se nastavio tišim glasom. Od toga je doktorov ugled samo rastao. U hodniku, između ulaza u salon i ulaza u ordinaciju, stajao je na mramorasto obojenom postolju, s nogom na kljunu gondole, prijazno naceren crnac u keserastoj bradici i živopisno išaranoj odjeći, velik kao osamgodišnje dijete; u izdignutoj desnici držao je baklju u vidu zavinuta roščića, a lijevom je galantno nudio pristup u salon.

Bariša Surać čekao je doktora buljeći zadivljeno u crnca; svojim crnim licem a u zlatotkanom ruhu i pod

sjajnom čalmom, pravio je na nj čudan i zbrkan dojam nečastivoga u raskošju kraljâ sa istoka. Bariša ga je omjerao samo jednim okom, jer je drugo bilo pokriveno zavojem. Kad drvene stepenice zaškripaše pod koracima učena čovjeka, on se okani crnca i uze pripremati stav.

Furato ugura Barišu pred sobom u ordinaciju. Dok je ovlašno prao ruke, Bariša je gledao preda se u crnu pliticu od ljepenke u obliku razrezana bubrega sa jučerašnjim krpicama gnojave gaze i s čupercima krvava pamuka. Zatim bojažljivim okom prođe po sobi i pogled mu se ustavi na prućem opletenoj boci koja je stajala u kutu za vratima. Po škrbavom grljku prepozna »damijanu« svog komšije Mate Sikirice, i čisto mu malo laknu, kao kad se u tuđem svijetu naiđe na znanca.

Doktor je odvijao zavoj kružnom kretnjom oko Barišine glave namatajući ga na klupko, a Bariša je pričao: goneći konje, izmahnuo je snažno kandžijom, i kraj joj se zaplete o ormu; on trgne jače da je oslobodi, a ona ga žestoko ošine po oku — i eto nevolje. Kad spade zavoj, pokaže se natečeno oko, a predjel oko njega, već treći dan pod zavojem zaigra golicavo. Furato privede Barišu k prozoru i razgleda ozljedu, poklopi i otklopi oko dlanom više puta redom, usmjeri zrcalcem svjetlost na bolesnu zjenicu, pa promrsi svoje obično »bä« koje je moglo da se tumači i ovako i onako, te najzad zaključi:

— Nalilo se krvi uslijed udara. Treba počekati tričetiri dana dok se malo smiri. Međutim ću ti ukapati nekoliko kapljica pa ćeš se vratiti tamo u petak ili subotu.

Iz ormarića u kutu, između više smeđih i modrikastih bočica on dohvati jednu i ukapa nekoliko kapi najprije u bolesno pa zatim — kad se već podmazuje, nek se podmazuje! — i u ono zdravo oko.

— U prvi čas malko će te peckati, ali to ne smeta ništa.

Barišu je doista peckalo, no podnio bi on i gore, kad već tako treba; ako je ljekovitost u tome što žeže, neka žeže! Čisto je osjećao kako kapljice vrše svoje.

Sutradan je Lovro opet doručkovao kao obično i listao novine. Samo, kad mu Kata najavi da ga dolje čeka »onaj od juče«, on žustro rastrlja ubrusom po bradi i sađe življe nego inače. Sad Bariša nije uopće gledao crnca: bila su mu povezana oba oka, a vodio ga je sin Ive. Nije slutilo na dobro. Furato odmota zavoj ne namotavajući ga u smotuljak. Sjedeći na istom stocu na kome je sjedio i juče, Bariša je zurio prema mjestu gdje je stajala »damijana«, i nije bio načisto da li su je nekud sklonili, ili je ona još tu ali je on ne vidi. Furato rasklopi sa dva prsta natekli kapak i ote mu se začuđeno:

— O! A što ti je s okom?

— Ja ne znam; vami sam ga predâ u ruke, — odgovori Bariša, a glas mu je zvučao neugodno mirno. Bolesno oko izgledalo je kao zgnječeno zrno grožđa, a i ono drugo bilo je jako crveno i oteklo. Lovro s mukom savlada naglo uzbuđenje i pokuša da zauzme ton sigurnosti, ali su mu ruke drhtale.

— Nije zla, nije zla; kapljice su bile možda ponešto žestoke pa se malko upalilo... Sad ćemo ti staviti jednu mast koja će to ublažiti pa će sve biti dobro; nije to ništa, nije ništa...

— Ništa, bome. Slip čovik — pa bog! I nikom ništa.

Bariša proguta slinu i dometnu (a sad mu se osjeti prelomljen jecaj u glasu): — Sidi prid crkvu s kapom u ruci — pa eto ti!

Furata sjeknu pod koljenima. Ive, protegljast mladac tanka vrata i prozirnih ušiju (pravio je dojam kao da mu lako udara krv na nos), samo se premještao s noge na nogu spremajući se da započne već ranije pripravljen govorčić. Dva tri puta zausti nesigurno, ali ga Furato svaki put prekinu. Najzad ipak dođe do riječi, izbistri grlo, pa započe nazalnim glasom kakvim se čita »pištula« u crkvi:

— Nije to mala stvar kad čovik izgubi svitlilo božijega dana, jerbo kad si izgubija očinji vid, što ti vridi i jiće i piće i svaka uživancija ovoga svita? Ako li nemaš u srcu svome zadovoljstva, sve ti je za ništa. A kakvo ti je jopet

zadovoljstvo, kad nemaš onoga što ti najviše vridi? Čovik koji je izgubia vid, što kažu, gori je od slipca... — Ive se zbuni, stade zamuckivati, pa završi: to jest, — slipac ka slipac — pa eto ti tuteka!

Sračunati efekat bio je promašen i situacija se naglo pokvari. Bariša se vrpoljio na stocu i u sebi samo uzdisao: »E! da je sad ovdje mjesto njega Jureta, drukčije bi to išlo!...« Ali Jureta nije mogao biti tu, jer je bio na dvogodišnjoj službi u mornarici.

— Bä! Bä! Koje teške riječi, moj mladiću! Ti zakantao kao da si učio za popa! Oko se malko upalilo, a vi se odmah prepali!...

— Nije na nama da se prepadamo, — pokuša Bariša da spasava upropašteno, — niti imamo zašto; neka se plaši onaj na kome je, a mi samo hoćemo reći...

Ali Lovro odmah presiječe i nastavi svoju besmislenu pjesmicu koja je stalnim ponavljanjem ritma nekako blažila i smirivala:

— Nije to, bolan, ništa; proći će to, kažem vam... sve će biti u redu... sve će biti u redu..

I neprekidno nižući takove riječi neodređenog hrabrenja, premaza Bariši oči žutom mašću i isprati ga do kućnog praga tapšući ga po ramenu, nestrpljiv da ih što prije izgura iz kuće.

— Sve će biti u redu, ne boj se... A sad hajde ravno kući, nemoj da se vučeš po krčmama, u dimu... Pođi odmah kući pa malo prilegni, otpočini... Vrati se na previjanje za koji dan, tamo druge sedmice... dotle će popustiti upala... Sve će biti dobro.. — Rukujući se s njim turi mu u šaku novčanicu — Sve će biti u redu...

Furato zatvori za njima kućna vrata, uspne se u ordinaciju i ispruži se, drhćući cijelim tijelom, na divan prevučen crnim voštanim platnom na kome je pregledavao pacijente. Orosilo mu se čelo i dlanovi hladnim znojem; pod rukom je osjećao ljepljivi i vlažni dodir voštanog platna; tako mu loše nije bilo od one badnje večeri, prije više godina, kad je dobio trovanje od školjki koje mu je poslao na dar don Jerko iz Privlake.

Bariša i Ive ručali su u krčmi Špire Mrkića, ne pazeći na trošak ali bez pravog teka. Njihovi su se mještani bili već razišli, pa su otac i sin sjedili sami za dugim stolom. Naruče pečena mesa i litru vina; Ive izvadi iz torbe kruh i odreza nekoliko dugih krišaka. Žvakali su polako i šutke u praznoj krčmi. Nisu bili načisto na čemu su. Doktor ih je smotao medenim riječima i lijepo ih izgurao; i oni se evo vraćaju kući s jednakom neizvjesnošću a s manjom nadom nego su od nje pošli. Bariša osjeti potrebu da kaže nešto zaključno, ali smogne samo:

— E o ti nä! — i nastavi žvakati odmjereno, zabrinuta lica. Misao nije mogla da mu se ustavi ni na čemu čvrstom i konačnom; pod slikama koje su promicale nestalne i promjenljive, ležala je nejasna odluka da stvar neće i ne smije na tome ostati, ali se javljao, sa nezadovoljstvom, i osjećaj da ustvari nije još postignuto ništa i da će trebati početi sve iznova.

U Furatovoj kući međutim vladala je osupnutost. Lovro je bez spokojstva šetao po ordinaciji i raspredao slučaj s gospođom Vandom, a gore u blagovaonici hladio se netaknut ručak na stolu. Furato je uporno tvrdio da je zacijelo Kata, redeći ordinaciju, poremetila red u ormariću, tako da je »prokleta bočica« došla na mjesto bezazlenog kolirija, i ponavljao valjda po deseti put: »Neprestano govorim da neću da se uopće briše prašina u ormariću i na mom stolu!« A Kata, prizvana, klela se je da prašinu nije brisala već deset dana a da u ormarić nikako i ne dira. Sad je ona u kuhinji rasijano i bez potrebe premetala suđe, suzeći i šmrcajući. Ručak se i dalje hladio na stolu, a Furato je svejednako šetao po ordinaciji s rukama na leđima. Najzad gospođi Vandi pođe za rukom da mu s nekoliko prijaznih riječi donese izvjesno umirenje i da ga skloni da izađe na ručak. Jedva je što okusio, a poslije jela povratio mu se nemir. Izostalo je obično poslijepodnevno spavanje; sišao je u ordinaciju i opet se uzšetao. Misli su se smjenjivale u krugu, za kratak čas nešto vedrije, pa opet tamne. Kako se to moglo da dogodi? A da li je baš i drugo oko izgubljeno? Ono prvo vjerovatno je i bez toga bilo propalo.

Još sreća što nije potrefila bočica s kakvom žešćom kiselinom! — Kad bi se koliko-toliko primirio, tok misli bi opet stao zapadati u tmurnije raspoloženje: a što ako doista oslijepi potpuno? Koji ga je vrag nagonio da ukapava u ono zdravo oko, što mu je to trebalo! Sad mu se učini da je pogriješio i što mu je tutnuo u šaku novčanicu. Nije li i to neko priznanje krivice? — Od muke ga spopade štucavica. Njegovi koraci odjekivali su grobno sa prvoga kata šireći po kući atmosferu samoubistva. Gospođa Vanda, ne mogavši da usne od tog batanja, sišla je da ga umiri i uzalud ga nagovarala da malo prilegne i otpočine. Skuhala mu je kamilicu; posadila ga je u naslonjač i držala svojim rukama pred njim tanjirić, a on je prinosio ustima šolju drhtavim prstima i srkao sa zahvalno-vjernim izrazom u očima.

Već preko trideset godina Furato strpljivo gradi svoju egzistenciju i svoj ugled. Sad je već taj ugled bio ustaljen, i Lovro je poživio udobnije. Malo pomalo prenio je na mlađe kolege napornije službe koje iziskuju trčkaranje i daju životu onu tako neprijatnu užurbanost. Rad u bolnici bio je ugodan; u svome odjeljenju osjećao se kao car u svome carstvu. Van bolnice, komodan posao. Predavao je higijenu u preparandiji. Zahvaljujući vezama pokojnog strica, kanonika don Nike Furata (koji ga je, uz pomoć teške Šimice, i školovao), bio je kućni liječnik biskupskog sjemeništa. Imao je i pokoje sudsko vještvo. Njegova privatna pacijentela priticala je iz ograničenog broja »boljih« gradskih porodica i iz širokih krugova seljaka iz okolice, gdje je Furatovo ime bilo dobro poznato. Tako uređen, njegov je život tekao bez poznate liječničke surevnjivosti i podmetanja, bez ocrnjivanja i prebacivanja odgovornosti. A same njegove godine štitile su ga od hitnih slučajeva kad čovjek mora ostavljati nedojedenu juhu i skidati ubrus tek zataknut za ovratnik, i od noćnih buđenja iznenadnim cilikom zvonca zbog nečijih naglih trudova ili nečijeg tamo krvarenja. Od uzbudljivih momenata liječničkog života ostajali su još samo slučajevi prve pomoći, gdje se prvi liječnik-namjernik dočeka kao izbavitelj i gdje uzvišenost

zvanja zablista u punom sjaju. Ali i tu, nekom igrom slučaja ili mudrošću promisli, na napornije slučajeve, u kojima treba vršiti umjetno disanje ili trljati onesviještenog čekom, obično nabasa mlađi liječnik. Za starije, uvaženije doktore, kao da su rezervirani slučajevi gdje se pomoć pruža usmenim savjetima a upute daju vrškom štapa. (»Podvežite mu čvrsto ruku ovdje... ne tuda, ne tuda!... evo ovdje, ovdje!... Taaaaa-kò!«, »Položite mu glavu naniže i turite mu u zube smotan rubac!...«) Najčešći Furatov mušterija te vrsti bio je mjesni epileptičar Mašo. Dva do tri puta mjesečno Lovro je imao prilike da pruža pomoć Maši ispruženom na pločniku. Mašo mu je za to bio zahvalan, i kad god bi ga sreo ulicom, naročito ako je bio pripit, slijedio bi ga za stotinjak koračaja priređujući mu srdačne ovacije. »Spasitelju moj, dobrotvore moj!... Pogledajte, ovo se zove liječnik, ovo je prijatelj malog puka!« — vikao je Mašo sa emfazom. A Lovro je požurivao korak nastojeći da se dočepa prve poznaničke kapije.

I sad sve to, sav taj ugled, spokojstvo i blagostanje, ta zgrada mučno i smišljeno izgrađivana godinama i godinama, — eto se poljuljava i prijeti da se sruši — a sve zbog jednog Bariše! — Tako je premišljao Lovro, između dva gutljaja kamilice, a u njemu se zgušnjavala kap gorčine.

Od toga dana Furatu je pomućen njegov miran život. Bariša je dolazio, praćen od Ive, redovno jedan put sedmično na pregled i podmazivanje, i svaki put iznosio po novčanicu. Pojavljivao se sa smjerno namještenim licem fratarskog lajika koji kupi »limozinu« i najavljivao se Kati medenim glasom:

— Kate, reci doturu da je došâ njegov slipac.

Kata ga je uvodila u kuhinju da ne dolazi u dodir s ostalim bolesnicima; posadila bi ga na stolac, nalila mu čašicu rakije i dugo i vješto vodila s njim razgovore. Sve polako, u vidu nekih općih razmatranja, ona je suzbijala pretjeranost Barišnih neizrečenih zahtjeva. Zagovarajući tobože njegove interese, savjetovala mu je umjerenost i predočavala mu prednosti jednog bržeg pa ma i skromnijeg

rješenja pred otezanjem u nedogled i pred parničenjem sa moćnijim i uplivnijim protivnikom.

U Barišinoj kući pak, mislilo se gotovo samo o stvari sa doktorom i sve su se kombinacije pravile u vezi s time. Ta se misao na ovaj ili onaj način nadovezivala na svaku drugu, i svaki je razgovor na koncu neizbježno u nju uvirao. Predali su se tome potpuno, s onom slijepom strpljivom prilježnošću koja ima tvrdokornost vjere i upornost strasti, s onom isključivošću s kojom seljak zna da prione za stvar u koju je usredotočio sve svoje namisli. Naveče kad bi polijegali, u mraku, gledajući plamsaje vatre na ognjištu i slušajući zamahe bure u krovu, svako je od njih šutke prelo nit svoje misli — svako za se, a opet svi zajednički, kao kad se komušaju kukuruzi ili raščešljava vuna. I kad bi već san pao na oči, Bariša bi zaključio to nijemo razmišljanje kao što se zaključuje skupna molitva: »Eh, kad bi samo bog dao da se to sretno svrši! . . .«

Bio je bacio oko na neku zemlju a pobojavao se da mu ne izmakne. Furatu se opet žurilo da se stvar svrši prije Juretina povratka. Ipak, još je velika bila razlika između onog što je Bariša zahtijevao i onog što je Furato bio spreman da dâ. I tu je Kata stekla neprolaznih zasluga za Furatovu kuću: u odlučnom času, ona je slomila Barišinu nepopustljivost pljusnuvši mu neočekivano u lice:

— Ajde molim te, što se tu prenemažeš i pretvaraš kao da ne vidiš prsta pred okom, a tamo hodaš po selu sam, sasvim slobodno! . . .

— Ko? Ja?! Nije to istina . . .

— Ti, a da ko nego ti; znamo mi dobro, i juče si sam nosio lemeš kovaču da ga isklepa, rekao mi je ko te je vidio. A kad dođeš amo, onda dobro zaviješ oči, treba tobože da te vodi Ive, opipavaš zid po škalama i stolicu na koju ćeš sjesti!

Iznenađen, Bariša se našao bez spremna odgovora. Doduše, pokušao je da se brani, kleo se svim i svačim da na jedno oko ne vidi baš ništa a na drugo jedva malo nazire svjetlost, a da po selu može da baza zato što mu pozna napamet svaku stazu i svaki kamen; ali je i sam osjetio da su njegovi izgledi poljuljani. A u sebi je režao na onog zavidnika Matu Sikiricu koji je sigurno to dojavio doktoru. Ukratko, tog dana konačno bude sklopljena nagodba i isplaćena odšteta.

To je bio opet dan krize u kući Furatovoj. I tog je dana ručak ostao gotovo netaknut, Lovro je opet propustio svoj popodnevni odmor, opet je zabrinuto-pokajničkog lica mjerio ordinaciju uzduž i poprijeko. Osjećao je potrebu nježnosti, podrške, tetošenja. Opet mu se pojavila štucavica. Ali, ponovljena, scena nije imala svog prvašnjeg djelovanja. Gospođa Vanda prisustvovala je više mrzovoljno nego raznježeno. Sjedila je na rubu divana i zagledala se rasijano kroz prozor. Lovro joj pristupi i neodlučno stade pred nju.

— Eto, da nije bilo te neprilike, mogli smo o Uskrsu poći desetak-petnaest dana u Veneciju . . .

Gospođa Vanda izdulji vrat i s mukom proguta slinu, kao oboljela kokoš, trepnuvši pritom dva-tri puta očima. Zagušenim glasom prošapta:

— Ostavi, molim te . . . — i glas joj se prekide u grlu. Dosta joj je bilo te Venecije koja se stavlja u izgled i opet izmiče, kojom se zaljeskava kao zrcalcem na suncu, kojom se prijeti i obmanjuje, kao s nekim vječnim blaženstvom, evo već petnaest godina. Još od vjenčanja, kad je svadbeno putovanje odloženo zato da bi se bratu Jadri priskočilo u pomoć da »tim novcem« prekupi od Mate Bujola vinograd pod kućom (koji je starinom i bio Furatovih), ta se Venecija svejednako postavlja na dnevni red, i svejednako se od nje odustaje radi nečeg prečeg, korisnijeg, razboritijeg. Jedamput to biva stoga što Lovro smatra da je bolje bojadisati sve kapke na pročelju kuće, drugi put zato što je preče da se Jadrinoj Ankici dade oprema, a koji put i jednostavno zato da se »odnosni iznos« uloži u pokrajinske obveznice . . .

— Ostavimo više, preklinjem te, tu Veneciju! . . . — ponovi gospođa Vanda grčeći rupčić među prstima i prelazeći rukom preko čela. Taj čovjek s kojim već petnaest godina živi pod istim krovom, pred čijim je očima sazrela

i već evo počima da prezrijeva, nikad nije pokazao ni trunka shvaćanja za ono što se u njoj zbiva. A kad mu je jednom, da bi ga navela da se time pozabavi, bojažljivo i oprezno natuknula o svojim nelagodnostima, ograničio se na to da joj je savjetovao jednu kuru karlsbadske soli! U očima joj se pojaviše suze; naglo ustade, izleti iz sobe i pojuri uza stepenice. Furato osta nasred sobe, buljeći preda se. Nije mogao da razumije što joj bi najednom i zašto ta žena lije gorke suze na sami spomen Venecije. — Bä! Ko bi razumio te ženske mušice!

Dakako, stvar s Barišinim okom pročula se u krugovima liječnika i gradskih pacijenata; ali nije urodila neugodnijim posljedicama. Kako je Furato smatran dobroćudnim starkeljom, i ne naročito opasnim takmacem, stvar je uzimana dobrostivo, sa šaljive strane. Pokoji diskretan posmijeh, pokoja iza leđa izrečena duhovitost (i to ne naročito zlobna duhovitost) — to je bilo više manje sve. Svi su poznavali Furatovo podozrenje prema odlučnim zahvatima — njegova priroda nije bila sklona krajnjim mjerama. Jedino je bio velik pristaša vađenja zubi; slabo je vjerovao u liječenje korenova i u korisnost plombiranja. U tom pravcu rado je ponavljao svoje načelo: »napolje zub — napolje bol!« Poslije Barišina slučaja, neki zlobnik izvrnu njegovu maksimu: »napolje oko — napolje bol!« U bolnici mu je i dalje iskazivano staro poštovanje. Poznavajući njegovu slabost, ostavljali su za nj slučajeve gdje nakon liječničke pomoći blagodat stiže odjednom, kao simalica: Jednoga jutra kad je tako nekom seljaku istjerivao iz uha bubicu ili trun, uniđe u sobu mlađi liječnik, dr. Pivčević, vragoljan bolnice i maza časnih sestara; stojeći iza leđa Furatu koji se natezao sa podosta otvrdnulom špricom, stade oponašati njegove kretnje otvarajući i zatvarajući kišobran. Stari valjda uhvati neki letimični odraz na licima osoblja ili na staklu vitrine, pa se neočekivano okrenu i zateče mlađega u toj igri. Odvrnu se bez riječi i nastavi svoj posao. Tako dostojanstven stav pribavio mu je više uvaženja nego što mu je Pivčevićeva neozbiljnost mogla da oduzme. Časne

sestre u bolnici proslavile su njegov idući rođendan još svečanije nego inače, a kolege ga iznenadiše poklonom barometra: na postolju od mramora jantarnih otsjeva kočila se Minerva od pozlaćene bronze, sa kopljem i pod šljemom.

Prošla je, dakle, i ta kriza kao i druge, i Furato je opet ušao u kolotečinu normalnog života. Poslije ručka povukao bi se s gospođom Vandom u ložnicu i proležao do četiri sata. Tad bi ustao i obukao se, spremio opet u džepić svoj zlatni sat i prikopčao lanac za rupicu od prsluka, pa izišao u kavanu. Pred kavanom na trgu prosjedio bi uz kapuciner jedan sat, kibicirajući igračima domina. Zamišljeni nad svojim koskama, igrači — mahom stariji ljudi, poneki sa lijepim njegovanim bradama, — govorili su u basu i zakašljavali se tako gromko da su svakom ulijevali poštovanje; nabirali su čela, savijali cigarete iz svojih kovčežastih tula-tabakera i odbijali guste dimove iz cigarluka od požutjele slonovače. U težim momentima igre, čela su se još jače nabirala a usne još grčevitije stezale uvlačeći pritom u usta pola dičnog brka ili čitav podusmeni čuperak; pod nategom koncentracije javljalo se od vremena na vrijeme potmulo bubotanje — bu-bu-bu-bu-bu! — slično baktanju uskotračnice u uzbrdici ili brodskom motoru kad se stavlja u pogon — to se glasio rad preopterećenih klipova u njihovom moždanom stroju. Kad bi sunce nagnulo zapadu i kosa sjena stupovlja gradske lože osvojila pola trga, nahorena kao da će sad-nä da se sruši, Furato bi pljesnuo dlanom po koljenu, zijevnuo dva-tri puta i grdno razvaljenih ralja izustio bi kroza zijev »o sveti bože, sveti bože!«. Kad je i to bilo gotovo, platio bi kapuciner i uputio se do crkve Sv. Roka gdje ga je čekao crni bolnički kupe sa užasno mršavim pirgašem i s jednookim kočijašem. U jedan takav smiraj sunca, dr. Pivčević, ispratívši vjerenicu do kuće poslije šetnje, motrio ga je iz veže: ispravljen na odveć ravnom, neudobnom naslonu, sa zelenkastim odrazom crne ponutrice kupea na mršavom licu, sa istaknutom jabučicom i umorno spuštenim vjeđama, Lovro mu se prividio kao čovjek koji se vraća sa vlastitog pogreba.

U to je doba gospođa Vanda lunjala po svome salonu ne znajući što da sobom počne, dok su kroz priklopljene žaluzije rujne pruge zapada preplavljivale sobu poput plime, izgarale na tapetu, lazile po namještaju kao ognjene zmije, oživljavale ugao iza peći. Kršila je ruke i polagala dlan na uznemireno srce; gušilo je osjećanje pomanjkanja zraka. Na mahove ju je zahvatala neka čudna vrelina, sva na površini kože, od koje su joj se sušile usne i blistale oči kao u ognjici. U ta besciljna popodneva, ćubeći tako iza žaluzija i motreći, kao iza mušepka, lijeno migoljenje života po ulicama grada, ona je s osjećajem olakšanja naslanjala čelo na hladno staklo prozora; katkad bi, sa slašću, kao što to rade derančići, prignječila nos i prilubila usne o glatku plohu stakla, ali bi se brzo ustegla zastiđena, kao da je neko iz potaje motri.

Odnosi sa Suraćima ostadoše dobri. Bariša je štoviše dao dokaza da zbog prošle »nesuglasice« nije izgubio povjerenje u doktora: jednog dana banu k Lovri s čirom na podlaktici.

— Odmah ćemo mi to urediti, vrijedni moj Bariša, — govorio je Lovro pun neke živahne raspoloženosti birajući iz kutije komadić gaze. Činilo mu se da ovom medikacijom, koja će nesumnjivo uspjeti, izravnava onu raniju, manje uspjelu. Gaza mu se omače i pade na tle. On se mučno sagnu i podiže je, stručno, pincetom. Drmnu dva-tri puta rukom, kao da otrese zarazne klice, mrmljajući pri tome »enti miša!«, u čemu se ispoljavala njegova pepava savjesnost u takovim stvarima.

Srdačnost odnosa je zapečaćena kad Ivi dođe vrijeme stavnje i kad Furatovim zauzimanjem bude pronađen nesposobnim.

Međutim se u Barišinom kućanstvu koješta promijenilo ,i kad se Jureta vratio iz mornarice, prosto nije mogao da se načudi. Bili su mu pisali nešto o očevoj nezgodi, ali su premučali njezine blagotvorne posljedice spomenuvši tek općenito da je dobio neku otštetu. Sad je ugledao kuću podignutu na kat i pokrivenu crijepom, a uz kuću prikrpljenu uzanu tezu iz koje je stršalo koso prema nebu rudo novih kola, kao da gađa divlje guske.

— A sad dođi sa mnom da ti nešto pokažem, — reče mu otac i povede ga niza strmu seosku ulicu. Pod murvaćem na raskršću niže kuća, stari zastade i uprije štapom negdje preko isušene jaruge:

— Vidiš ono tamo? E, ono je sad naše!

Bariša je bio kupio od udovice i siročadi pokojnog Šime Klepana, koga je ubila mina na Ličkoj pruzi, njive »pod brigom«.

— Ono je sada naše, razumiš?

Bariša je postao jedan od najuglednijih ljudi u selu. Uživao je onaj udruženi ugled koji pribavljaju imućnost i umješnost zajedno. On lično malo je radio, većinom je nadzirao radnike i dodjeljivao posao mlađima u kući. Ili je sjedio pred kućom i svakom prolazniku obraćao po koju riječ, riječ bodrenja, riječ utjehe, staloženu, punu razboritosti i iskustva. Bio je pun savjeta i mudrih riječi. Volio je da se pravi stariji nego što je stvarno bio i godilo mu je da ga zovu »starim«. To je postigao na taj način, da je najprije sâm sebe počeo tako nazivati, govoreći o sebi u trećem licu. »Poslušajte vi staroga koji je dosta toga vidio u svome viku«, ili »divanija je to stari, ali se vi niste tili virovati«; ili još »hoće stari, hoće, samo polako«. Nedjeljom bi se kićeno odjenuo, izvukao iz škrinje starinski koporan, i dozvolio bi sebi jedan viši stepen sljepoće. Tad ga je pratila u crkvu nevjesta, Juretina Luca. U tim prilikama govorio je svečanije i nazivao ukućane punim imenom: »Ivane, istoči biloga za ručak!«, »Lucijo, vodi me, ajmo u crkvu!«

*

U kuću dra Lovre Furata ušao je nemirni duh novotarija.

Gospođu Vandu potsjednuo nekakav nemir, potreba za promjenom. Nenadano bi odlučila da treba izmijeniti raspored soba, i izvršenju se moralo pristupiti odmah, bez odlaganja. Namještaj se selio iz sobe u sobu, s kata na kat,

i u kući je za tri-četiri dana vladao opći poremećaj reda i običaja. Ta iznimna stanja kao da su joj godila. Nakon nekog vremena, našlo bi se da pronađeni razmještaj nije onaj najidealniji koji je trebalo postići, i tad bi seljenje počelo iznova. Izgledalo je kao da je u pokućstvo ušao crv seobe i da je namještaj zapeo negdje na dulje pute, ali da putuje na predahe i zastanke. Lovro se vraćao kući uvijek s potajnom zebnjom nije li opet koja soba digla čadore i krenula dalje. Jednog dana osvanuli su u salonu novi zastori i navlake na naslonjačima a da o tome nije prethodno bilo govora. To je valjda trebalo da bude iznenađenje, ali, po nabrušenom načinu kojim je gospođa Vanda vrebala utisak na Lovrinu licu, više je sličilo na prepad. Zatim su došli na red preobražaji na likovnom polju. Iz salona, iznad kanabeta uklonjena je uvećana fotografija tetke Šimice (— rasplinuto lice postarije žene, sa žmirkavim očima, s novom maramom oko vrata i s dobro znanom bradavicom pod lijevim okom —) i zamijenjena reprodukcijom Balestrierijeve slike »Beethoven«. U spavaćoj sobi očekivalo je Lovru drugo iznenađenje: nad Vandinim noćnim ormarićem, jedno malo i jako tamno »Ostrvo mrtvih« u debelom crnom okviriću. Ni ubogi crnac, uvijek dobroćudno nacеren, nije ostao pošteđen: dospio je u jedan zabačeniji kutak, na sumračno stubište koje je vodilo u vrtić, gdje je bio izložen vlazi tako da su uskoro počele od njega otpadati korice pozlate i ljuštiti se sedefasti odsjevi sa čalme. Sad su na kljun njegove gondole naslanjali probijeni lavor sa mekinjama za kokoši.

Najzad, gospodi Vandi pade na pamet da promijeni frizuru. Sad joj je češljanje pravilo neshvatljivo veliko zadovoljstvo: po nekoliko sati dnevno sjedila je pred toaletnim stolićem, praveći od svoje kose svakojake ludorije. Dugo i dugo prolazila je češljem niz bujni tok svojih pletenica; a onda bi je spopala nagla želja da se začešljava uz dlaku, sa slašću kao da nešto povređuje. Podigla bi kosu visoko na zatiljku otkrivši vrat i šiju i pogledavala se iskosa u ogledalu; na bjeličastoj mekoj koži gdje počinje rasti kosa osjećala je naizmjence osjet studi i topline i po-

dilazila ju je slatka jeza, katkad slatka do neugode. Zažmurivši zamišljala je kao da joj neko prilazi s leđa i strepeć je ćutila na tom ogoljelom mjestu golicavu struju nečijeg vrelog daha i približavanje nečijih ustreptalih usana... Začešljana tako, uzgor, izgledala je sama sebi mlađom, prkosnijom; bila je zadovoljna sobom. Toj promjeni frizure počela je pridavati nesrazmjerno veliku važnost i na svačijem je licu motrila kakav će dojam ta novost proizvesti. Kao da je ta promjena imala značaj prekretnice u njenom životu, ona je nesvjesno počela dijeliti događaje iz svoga života na dva razdoblja, na ono što se dogodilo pod starom frizurom (— to joj je sad izgledalo već tako daleko! —) i na ono što se dogodilo pod vladavinom nove frizure. S osjećajem nekog prisnog zadovoljstva stezala se u kukovima; povijena tako u uzanim, pripijenim haljinama, jače je osjećala svoju ženskost; kao da je cijelo njezino ženstvo, ranije u napetim grudima, sada sašlo u bokove i tu moćno zasjelo.

Ali prava žrtva novog reda u Furatovoj kući bila je Kata. Gospođu Vandu obuzela je odjednom neobjašnjiva mržnja prema njoj. Sve ju je srdilo kod te stare žene: njezin kreštav glas i papagajsko lice, njena šiljata glava sa rijetkom kosom, njezine brižne pažnje za Lovru. Ne znajući ni sama zašto, ona poče da joj se u svemu protivi i da svaku njenu ljubaznost otklanja i odbija. Kata se priljubi bolje k doktoru i udvostruči svoje pažnje prema njemu. Sad se Vandi učini kao da se tu u kući nešto dijeli na dva tabora, kao da se meće neki nijemi razdor. Svaki dan redale su se za ručkom tužbe na Katu — o drugom se uopće za stolom nije govorilo. Za Lovru obroci postadoše prava muka. Držao se je taktički, oprezno šutio. Ali i šutnja je vrijedila samo do neke mjere: tjerana u krajnost, poprimala je značaj neslaganja i počimala sličiti pasivnom otporu.

Tad gospođa Vanda udari drugim putem. Stade svakom prilikom isticati kako je Kata prestarjela i obnemogla. U pogodan čas, zalepršala bi Lovri pred očima, kao zastavicom, predodžbom opasnosti kojoj su vječito izloženi: »Promisli, što bismo učinili da se ozbiljno razboli, da

padne u krevet i tako uzeta poživi pet, deset godina?... Ko bi je njegovao, čistio, okretao?!...« Lovro je šutio; uviđao je da i iz ženskih usta koji put može da padne razborita riječ.

Jednog dana, obrete se u kući mlada djevojka. Rumena i zbunjeno nasmijana, u velikoj bijeloj kecelji, Marica je prvih dana stajala skromno u kuhinji, držeći se kraja; velike crvene ruke, ispucale od bure, stršale su iz okratkih rukava, neuposleno skrštene na trbuhu. Kata se pušila od bijesa bez oduška; Maricu kao da uopće nije primjećivala. Gospođa Vanda poče polako ustoličavati došljakinju prenoseći postepeno na nju pojedine poslove, tako da se Kata ubrzo našla bez ikakvih dužnosti. Još su joj preostale samo sitne lične brige oko doktora Lovre. Čitav dan provodila je u šutnji: gospođa Vanda, iz neke uvrijeđenosti, nije obraćala riječ njoj, a ona, iz nekog ponosa, Marici. Kad bi joj dogustilo i čvor se stisnuo u grlu, povukla bi se u svoj sobičak, čekajući, kao što se čeka čas milog viđenja, kad će zaškrinuti kućna brava pod Lovrinim ključem. Tad bi odbacila sve od sebe i potrčala da gospodaru svuče kaput i prihvati kišobran. Ali premda gospođa Vanda izravno s njom nije govorila, svaki nalog dat Marici sadržavao je u sebi ponešto otrovno.

— Marice, u gospodinovoj sobi, naročito u ormariću, ne treba da ništa dirate, neka svaka stvar ostane na svome mjestu!

Pitanje »prokletoe bočice«, u jednom ili u drugom vidu, vraćalo se skoro svaki dan na tapet. Kata se bila ponadala da je u pregovorima s Barišom iskupila svoj dug, ali eto sad vidi da krivica još nije saprana ni šteta zaglađena. Ona, istina, nije priznavala čin koji joj se stavlja u dio. No i pored toga u njoj se počelo hvatati mutno osjećanje krivice, koja je uprav zbog te nedokučivosti, poprimala tim mračniji i fatalniji vid, poput praroditeljskog grijeha ili grijeha nezakonitog rođenja. U takvom osjećanju utvrđivalo ju je ne samo gospođino neprestano zabadanje, nego, još više (i još ganutljivije), Lovrin nijemi oproštaj. On je tu stvar prebolio i predao zaboravu. Ali ta uvijek prisutna

svijest o oproštaju vječito ju je opominjala na Lovrinu dobrotu, a kroz to i na samo otpušteno sagrešenje. Po tome, čuvstvo zahvalnosti i čuvstvo krivnje postadoše dva lica jedne iste stvari.

Jedne kišne večeri kad se Lovro vratio kući snužden i pokisao, i kad mu je oširoki polucilindar umorno tištao na ušima, Kata po običaju sleti da mu izuje kaljače. Ali, već je stajala tu gospođa Vanda s Maricom. Lovro se zavalio u naslonjač trljajući bajagi zamorene oči dlanom, kao poslije duga čitanja, a noge bespomoćno ispružio ne gledajući u čije ih krilo prepušta; pružio ih nesigurno, drhtavo, kao na amputaciju. »Evo ih«, — govorila je ta nemoćna gesta, — »evo ih predajem, pak neka ih izuva ko već hoće i može!...« Marica uhvatila jednu nogu, a Kata brže prihvatila drugu. Bila je spremna čak i da ga dijeli s Maricom. Ali sudbinski hladan glas gospođe Vande posiječe joj ruke.

— Ne treba, Kate, da se trudite; to će Marica.

Zatim preuze kaljaču iz njene ruke i preda je Marici.

— Odnesite ih gore u sobicu, na obično mjesto!

Uh!... Još i to!... I to joj oduzimlju! Zar Marica, koja je juče došla, zna gdje je »obično mjesto«! Htjede da izlije sve iz sebe, odjedamput i bez sustezanja, da zgrune sve po mogućnosti u jednu samu riječ, tešku i veliku i sveiskazajuću, ali kako takva riječ valjda ne postoji — ili bar nikako ne će da pogodi na usta —, zagrcnu se gromadnošću toga što je htjela da izreče i iz grla ne mogade izići ni slovka. Samo su joj se nemoćno trzale podignute podlaktice kao bataci udavljenog pileta. Smiješnom hitrinom kretnja koju daje krajnja uzrujanost, ona ustrča uza stepenice i zatvori se u svoj sobičak. Odatle cijelo veče nije više izlazila; i kad ju je Marica bojažljivim glasom kroz vrata pozivala na večeru, na njeno molećivo zivkanje odgovarala je iz sobička grobnim mukom. Bacila se, onako obučena, na svoj ležaj zagnjurivši lice u jastuk i začepivši uši dlanovima. Ležala je tako nepomično do kasno u noć, sve dok nisu po kući zamuknuli glasovi. Tad je i u njoj nastupilo neko smirenje; iz grčevitog plača prešla je u

neku raznježenu zanesenost u kojoj su se pretrpljene uvrede i poniženja obraćali u toplu kupku čuvstava. Protekla su valjda dva, tri sata... Prenuo je lepet krila probuđene ž vadi iz dvorišta; ona uredi na sebi zgužvanu odjeću, složi u zavežljaj svoju robu, pa sjedne na krevet obujm vši rukama svežanj i čekajući spremna da ustane doktor. Suze su se na vjeđama osušile a lice poprimilo izraz tihe riješenosti. Tražila je u pameti način kako da ode dostojanstveno, s nekim velikodušnim potezom. Iz zavežljaja izvadi žutu svilenu maramu koju joj je gospođa Vanda poklonila poslije nagodbe sa Suraćima; lijepo je složi, uglača dlanom i položi na stolić. A čim je začula Lovrine korake gdje silaze u ordinaciju, uzme svoj svežanj i siđe za njim. Lovro je uprav bio zabavljen kuhanjem kavice; okrenuo se iznenađen, sa žličicom u jednoj a đezvicom u drugoj ruci, dok je na stolu uz prozor plamsao modar plamečak špiritusne lampice. Sinoćnji uzao u grlu sad joj se razvezao, i sad poteče iz puna srca u brzom i smršenom slijedu vrutak žalostivih riječi i prijekorne žalbe. Probuđena gospođa Vanda čula je odozgo, iz svog kreveta, nejasno Katino torokanje, i ma da se nije mogla razabrati ni jedna jedina riječ, scena ipak nije gubila ništa od svoje uzbudljivosti. Nakon nekoliko rečenica Kata se zagrcne suzama; baci se na koljena, pograbi Lovrinu ruku u kojoj je držao žličicu i stade je pomamno pokrivati cjelovima. On je istezao ruku, dok mu je druga lebdila neodređeno u zraku sa đezvicom iz koje se presipala voda, i, tako razapet, ponavljao u neprilici: »Ali ženo božja!... ženo božja!...« No ona ga nije slušala... Zatim, jednako naglo kao što je i nahrupila, ustade i sunu van sobe. Lovro je čuo kako je »žena božja« za sobom zalupila kućnim vratima.

Prošla je pustim ulicama ranog nedjeljnog grada. Pred zatvorenim vratima svoje »trgovine mješovitom robom« šetao je isturena droba i s rukama na leđima stari Šarić u nedjeljnom šeširu. Uputila se ravno cestom van grada ne znajući ni sama kamo je pošla; neodređena odlučnost gonila ju je na kretanje. Nakon više od sata hoda ugleda na

brijegu kamo se uspinjala cesta Glodanovu krčmu na raskršću. Sad joj ta okrečena četvorina na horizontu postade privremenom metom i dade njenom posustalom kretanju nove snage. U krčmi sjede da otpočine. Izuje cipele, jer su je u hodu bile natukle, i navuče prtene papuče koje je nosila po kući. Kud sada? Sjeti se da se sa tog raskršća odvaja put za Smokvicu, Barišino selo, i Bariša joj sinu kao jedino rješenje. Odlučno udari prema Smokvici. Sad je već gazila po seoskom putu, vijugavu i meku od prašine. Sunce je bilo još nisko na nebu i pravilo u tek razlistalom granju oblake zlatastog praha. Stupala je kao u omami. Promicale su zazelenjele živice, zaseoci nanizani u prisoju, okrenutih leđa prema buri a otvoreni kao osmijeh prema podnevu. Susretala je grupe seoskih djevojaka obilato namašćene i strogo razdjeljene kose, u tvrdim novim vilarima i sa ljeskavim svilenim pregačama; gledale su začuđeno nepoznatu spodobu i žurile dalje osvrćući se za njom. Sa seoskih crkava javiše se bliža i dalja zvona, kao doglasujući jedno drugome. Tad se sjeti da je Cvjetna nedjelja.

Njezina prtena obuća nečujno je prašila putem; goluždrava djeca sklanjala su se za grm spazivši je na cesti sličnu ptičjem plašilu; umuknula bi pri njenom prolasku a oko očiju im se stvarao mutan kolobar od ozbiljnosti — u djetinjim glavama pričinjalo se: eto ide u selo starica-zima. Na jednoj ledini ispod ceste spazi dvije djevojčice kod ovaca i siđe k njima da se odmori. Tek ojanjeno janje, kratka daha i još mokro, ležalo je jednoj od njih u krilu, a jaganjci od nekoliko dana poskakivali su unaokolo na svojim drvenastim nožicama i pritrčavali materama bijući ih njuškicama u vimena i vrckajući repom dok su one dalje mirno pasle. Kata sjede pored djevojčice s janjetom; mala je pogleda ukočeno, spremna da brizne u plač, dok je ona druga izmakla dvadesetak koračaja, tobože da vrati ovce, i viri preko ograde vragolasto se smiješeći. Kata uze od male u krilo janje; osjetivši se time slobodnija za bijeg i videći Katine ruke zabavljene, djevojčici odlanu. Uskoro se, na Katina mnoga pitanja, sasvim uslobodi i dade se

s njom u razgovor. Kazivala joj je za svako janje od koje je ovce, kojim su se redom ojanjile, koja je ovca jalova.

— Ona tamo, vidiš, ona Bika, izjalovila se i lani i ove godine. A ona Mrka, veli ćako, malo koje godine da ne ojanji dvoje.

Kata ju je slušala i pripitkivala. Već toliko godina nije ovako držala u krilu tek ojanjeno janje, i sad joj taj dodir dođe neočekivano mio i blagotvoran. Sjeti se da se sad evo po prvi put vraća na selo otkako je kao djevojka iz njega izišla, otjerana od bijede u grad u službu. Prođe joj glavom u letimičnom slijedu sjećanje na nekoliko kuća koje je promijenila dok se nije stanila kod Furata, kuća gdje su se zadrigli gazde i njihova djeca smijali njenoj žutoj kiki na vrh glave i zbijali grohotne šale s njenom seljačkom neupućenošću, zbunjivali je pred velikim ogledalom ili je šiljali u dućan da kupi »majske vodice« za svoje ozebline. Sjeti se onog jutra kad je, vraćajući se sa tržnice s košarom preko ruke, natrapala na Juru Breulja, svog prvog komšiju, koji joj na pitanje što je novo u selu najprije odvrati po navadi: »Baš ništa, uvijek sve onako«, pa se onda prisjeti: »Pače u utorak smo ti zakopali mater«; a kad ona navali da ide s njim u selo, stade je odvraćati: »Meni je pravo, ali nemaš rašta ići: nju više ne rađe, a ćaća ti je doveo u kuću Martu Šabanovu«. Sjeti se financa Pave s kojim je ljubovala sedam godina sve tobože čekajući da avansira za potpreglednika pa da se uzmu, dok joj nije spiskao ušteđevine pa dobio premještaj i odmaglio. Sjeti se svega toga, ali sad, poslije toliko godina, to joj se učini tako daleko, i tako bezbolno kao da se tiče nekoga drugog a ne nje.

Kad je stigla u selo, Bariša je uprav izlazio iz crkve vođen pod ruku od nevjeste.

Suraćevi je primiše u kuću sa podvučenom velikodušnošću. Za ručkom je bio gost — Barišin kum iz drugog sela, Joso Čolić. Stari je sjedio na jedinom tronošcu sa naslonom, a Jureta je velikim epskim zamasima sasijecao na panju pečeno bravče da su svud uokrug vrcali oštrapci. Dosta se jelo i pilo; u dugom i vijugavom vinskom govo-

renju Bariša se spomene i Kate, pa nazdravljajući i njoj uvijeno natukne kako je ona nekad zauzimala prema njima protivnički stav i radila u prilog doktoru te kako je za to dočekala »gospodsku zahvalnost«, dok sad, eto, kod njega nailazi na gostoprimstvo i uhljebljenje. Kati poletješe suze ganuća; kidala se od nastojanja da bude korisna i da pomogne staroj Šimici i Luci, koje su mazno laskale njezinoj gradskoj umješnosti i nazivale je, tog prvog dana, »sestrom« i »prijom«. Naveče, iz dugog šuškorenja triju žena oko ognjišta izleže se iznenađenje u vidu velike zdjele »fritula«, koje su daleko odvajale od njihovih seljačkih splošnjenih uštipaka; padala su priznanja i pohvale, a žene su se u klanjanju pred Katinim umiješćem spuštale još dublje, do ljubeznosti samoponižavanja, i slatko govorile: »A što znamo mi jadne koje živemo u neznanju — kâ nikad ništa vidile nismo!« I pohvalama nije bilo mjere ni konca.

Sve joj se na selu činilo lijepo i veselo — sunčani dan i otvoren zrak, praznički ručak, vino i duga pričanja, vatra na ognjištu, večernji povratak stada s paše uz čežnjivo blejanje i zvon bronza u mekoći sutona. Sva radosna pristala je uz Lucu da joj pomogne pri muži.

Do Uskrsa potraja Katino povišeno raspoloženje, izazvano promjenom načina života, novotom sredine i obilatijim pićem na koje nije bila priučena. Iscrpljivala se u nemiru kretanja i neprestanom govorenju. Nenavikla osjećanju radosti, u njemu se slabo snalazila i bivala smiješna. Njena je radost bila ukućanima na uveseljenje; osmijeh na njihovom licu ona je tumačila kao dobrostivost i uzvraćala zahvalnošću. Bila je sva preplavljena tom toplom blagodarnošću i osjećala potrebu da je viče na sve četiri strane. Ženama koje je sretala na bunaru izlijevala je svoje srce bez suzdržavanja. A one su je samo slušale, i kad bi odgegala pod teretom kabla, za njom odmahivale glavom govoreći:

— È, jesi l' vidila toga čuda!

Desetak dana proteče joj kao u bunilu. A kad prođe Uskrs, skrlet Barišina koporana zažmiri opet u mraku škrinje, i zaredaše dani svakidašnjice. Progluhnu zvuk

bronza a meket jaganjaca dođe jednoličan i zanovijetan. U kući zavlada radna mučaljivost. Cisto kao da počeše govoriti nekakvim drugim jezikom: mjesto dugih pričanja, govor postade otsječan i suh, sav od kratkih riječi i kratkih odgovora.

Kako je naglo ostavila Furatovu kuću, Kata nije ni pomislila na svoju zaradu koja se gomilala već više godina. Sad se i o tome povede računa. Nagovore Katu da prepusti Jureti brigu oko toga. Ona se dade skloniti bez vidna protivljenja, ali ju je u nutrinji pekao neki prijekor. Jureta se opremi u grad, no ni ta se stvar ne svrši od prve: morade se navraćati nekoliko puta, i to u najnezgodnije vrijeme, kad pritiskoše radovi. Ljeto prođe u tom natezanju, u vrevi žetve i u prevoženju snopova. Sunce je pržilo i žarila na koži prašina iz vršaja. Ljudi su bili razdraženi. Ulazili su u kuće samo načas, mrki, užurbani, zakukuljeni uvraćenim vrećama, i naginjali iz širokih bukara u kojima se ogledalo preplanulo lice i pljevom natrunjena kosa. Već je žito bilo spremljeno i pristupilo se opravljanju suđa za trganje, a natezanje oko Katine ušteđevine još nije bilo privedeno kraju. Trebalo je povesti Katu u grad da pred notarom izjavi svoj pristanak. U zadnji čas ona se malko pokoleba i ote joj se s uzdahom: »Jô, žao mi je samo onog dobrog čovjeka!« Ali se Jureta odmah obrecnu: »Ih, budalo! a je li njima bilo žao tebe?« Notarov gromki smijeh razagna i zadnji tračak dvojbe, i ona izreče riječ pristanka.

Kroz toliko odugovlačenje, iznos kao da je u njihovim očima postepeno gubio od svoje znatnosti, i sad, kad je novac najzad bio u rukama, radost bi nesrazmjerna očekivanju. Kata se osjećala postiđena, gotovo kriva što je prevarila nade koje su u nju polagane. Da novac ne bi ležao besplodan, bude odlučeno da će ga uložiti u mäst — tu je sigurna zarada. I Surači će uložiti nešto svog novca. »Salit ćemo ga zajedno s našim, pa što bude s našim, bit će i s tvojim« — govorio je Bariša; »tä ni dosad mi nismo dijelili naše od tvoga.«

Nikada Kata ni jednom samom riječju ne spomenu svoj udio niti kad i samo pomisli da zapita za račun. Pa ipak,

u kući su se svi držali kao da je potrebno da se svodi na pravu mjeru njen pojam o vrijednosti tog udjela. Razgovori su bivali protkani nejasnim natucanjem; govorili su tako kao da se brane od nekog njezinog neizgovorenog prigovora, i, da bi mu dali protutežu, nisu propuštali nikakvu priliku da joj uvijeno predbace nekadašnji ortakluk s doktorom. Na svakom koraku isticali su vrijednost gostoprimstva koje su joj pružili. Malo pomalo dotjerali su do toga da su Katin prinos, kad se u razgovoru baš morao spomenuti, nazivali »ono Katina jada«.

Najzjedljiviji je bio Ive. Večio je nešto zapredao svojim utanjenim glasom, izvijenim poput igle kojom se čisti čibuk. Svetio se na njoj zbog šala seoskih cura koje su ga zadijevale: »Ive, je u li ti to doveli mladu?«

Kad bi se spustio šumni jesenji kropac, stara Šimica, vrteći se oko ognjišta, samo se snebivala, zabrinuto mahala glavom i dolazila na milosrdnu misao:

— Ih! Teško ti je sad onome koji nema nigdje nikoga svoga, nego se, jadan, po ovakvu vremenu potuca od nemila do nedraga!

Kata se od svega branila šutnjom. Gledala je preda se u zemlju i valjda mjesecima nije dizala očiju k licima tih ljudi; moglo se Bariši izbistriti ono zakrvavljeno oko ili progledati ono ćoravo a da ona to ne bi ni primijetila. Njeno ćutanje shvaćano je kao upornost i izazivalo je još veću tvrdoću i pakost. Najzadovoljnija je bila kad bi je poslali s blagom na pašu — tad bi provela van kuće čitav dan i malo odahnula. Na paši se sastajala s malom Mašom — s onom koju je susrela prvi dan, još prije nego je stupila u selo — i s jatom sitnije djece. Od duga vremena i od nastranosti — i možda od neke potrebe da bude korisna — počela ih je učiti onih nekoliko talijanskih riječi koje je za četrdeset godina naučila u gradu. Djeca bi se skupila oko nje, muškarčići obijesno izvaljeni potrbuške, s nogama u zraku, a ženskice zbijene u jato oko Maše. »*Bondorno! Bonasera! Servo suo, patron belo! Come stala? Cosa fala?*« A djeca su je gledala očima punim prigušena smijeha i ponavljala te čudne, smiješne riječi slične nepo-

njatnim riječima u pitalicama, sa onim osjećajem veselosti od prerušavanja kao kad se o pokladama nagare po licu pa luduju po gumnima ispod kuća i udare u svakojako njakanje i kreveljenje.

Ali prestade i to, jer se stara Šimica s jeseni razboli i leže logom, pa je Kata morala da bude po cijeli dan u kući, između nje i Luce. Svekrva i snaha gložile su se međusobno, a obadvije se iskaljivale na Kati.

Jednog jutra kad je zaduvala prva mutna bura a nebo osvanulo oblačno i nisko, i kad je čeljad u kući Barišinoj poustajala mrzovoljna i krmeljiva jedva nazivajući jedno drugom dobrojutro, vatra još nije bila naložena a Kate nije bilo tu. Stara Šimica kašljala je iz svoje velike postelje kunući u prekidima kašlja i svoju bolest i sve drugo redom. Luca stade nasred kuće, zagledana preda se, još mamurna. Bila je kuljava, i, kao da je preko noći uskisala, ujutro bi se probudila podbula i bijela, sa modrim podočnjacima pod očima. Stade tako zabuljena neko vrijeme teško se svikavajući u stvarnosti i sporo dolazèći u se. »Nema Kate« — reče kao da od zidova čeka odgovor. Pa dometnu: »È, gdje li je sad vrag odnese?« Zatim izađe na dvor i viknu raskrečenim glasom prema ogradi više kuća:

— Oooooo Ka-teeeeee!...

U ogradu se odlazilo radi nužde ili da se skupi šušnja, a Kata se je katkad tamo skrivala da bude sama sa sobom i da se sita naplače. Zamasi bure odnosili su glas u protivnom pravcu. Luca se razdrevi još otegnutije:

— Oooooo Kaaaa-teeeeee!...

Pa kako ne bì odgovora, dohvati limenjak na užetu i pođe sama na vodu. Ubaci limenjak u bunar i čû kako bu͡únu zvukom prakljače ne zahvativši vode. Luca se nadnimi na otvor i nazrije u mračnoj dubini sklupčanu spodobu: slična razapetu kišobranu nadula se mokra oblina Katine suknje.

FORMALISTA

Kad u ljetni dan o podne žena iz siromašnog Podgorskog kanala dotjera u selo magare natovareno rešetima, zdjelama i žlicama, u prvi joj se mah ono učini pusto. Nigdje ni čeljadeta, ni psa, ni kokoši. Podgorka zadrži u grlu navadni poklik kojim izvikuje svoju drvenu robu, a glavom joj, sasvim letimično, prođe grešna pomisao: gle, ovdje bi čovjek mogao pokupiti iz kuća sve što ima pa otići, a da ga niko živ ne bi primijetio. Ali tad spazi gdje je s jednog pendžera motre dva crna, uporna oka; blijed i mršav čovjek zuri u nju bez riječi i spokojno puši lulu na tankom smokovom kamišu. Zatim, negdje pod razvaljenim kolima lijeno zarakoli kokoš. A malo podalje, u hrpi slame pod orahom na gumnu promigolji nešto živo, i iz slame ispadne čičica, u vunenim bječvama, bunovan, sav natrunjen pljevom.

Cesta vijuga između vinograda s maslinama i smokvama; iza njih, u daljini, modrikasti kostur Velebita; a negdje u dolini između tih vinograda i dalekog Velebita, slutnja mora. Niotkud se ono ne vidi, niti išta što je s njim u vezi, ali se njegova blizina jasno osjeća. — To su Ravni kotari.

Podgorka izlazi iz sela, s boljim ili gorim šićarom, pognuta i zabrađena, i ne vidi ni Velebita ni vinograda ni maslina već gleda u krstinu samara pred sobom i u bijelu debelu prašinu pod nogama. A pred oči joj kadikad izađe slika onog čovjeka s nemilim pogledom i javi se nejasna radoznalost za njim.

Zvao se je Mojo Rašković, a bio je došljak iz podvelebitskog kraja. Priženio se postarijoj udovici Joki, mirnom, mučaljivom čeljadetu lijenih pokreta i velikog mlitavog tijela. Mojo je u svemu odvajao od ostalih ljudi u tom selu Ravnih kotara. Najprije svojim neobičnim imenom koje mu je valjda udario materin zavjet ili kaluđerski ćef — bio je to jedini čovjek po imenu Mojsije za koga se u čitavom tom kraju znalo. I po vanjskom izgledu bio je neobičan: sitan i tanak, ispijena žuta lica, rijetke crne bradice i duge kose, imao je u svom liku nešto isposničkog, samo što mu je pogled bio hladan i neugodan. Nije nosio crvenu kapu već neki otrcani crni šešir klepastog oboda, nebrižno zabačen na dugoj, glatkoj i masnoj pustinjačkoj kosi. Takav, vječito je boravio s lulom u zubima na tavanskom prozorčetu svoje kuće koje je iskosa gledalo na cestu i na utabanu poljanicu pred krčmom s nekoliko čvornatih i glavatih dudova. Među ljude, u krčmu, u crkvu, nije nikad zalazio — rijetko ga je kad čovjek mogao vidjeti na cesti ili ma gdje drugo doli u prozorčetu njegovog tavana. Živio je sasvim o sebi, bez »pačanije« bilo s kim. Seljani su se nekako obazrivo tuđili od njega i kao da su izdaljega obilazili njegovu kuću. Mojinu mrzost za kretanje vjerovatno je pojačavalo i to što je hramao na jednu nogu i opirao se o nju s izrazom patnje na licu. Kuća mu je bila tiha jer u njoj nije bilo djece. »Nema toga u mene« — govorio je malko gadljivim načinom kad bi ga ko za to upitao, kao da je riječ o nečem ljepljivom i pepavom, o radu oko meda ili o svilenim bubama. A i tuđu, seosku djecu pogledivao je poprijeko i ozbiljno, te su govorila tiše prolazeći tuda na povratku iz škole, ako je on bio na pendžeru. U njegovoj kući rasla je i razvijala se šutnja kao veliki crni listovi neke nezdrave biljke koja žive na dnu presušenih bunara. Imao je jednu pripitomljenu vranu i za nju je pokazivao izvjesnu nježnost. Jutrom joj je dobacivao s prozora šačicu kukuruza, propuštajući kroz prste zrno po zrno, odmjereno, kao brojanice.

U selu su svi znali, ako se i rijetko spominjalo, da je Mojo proveo nemirnu mladost u hajdučiji i svakojakim

podvizima po Bukovici i susjednoj Lici. Znalo se da je iz tih podviga iznio i onu svoju šepavu nogu, a znalo se i to da je najzad dolijao i odležao nekoliko godina u kaznioni u Kopru — »u Kapodistriji«, kako se to onda govorilo. S robije je i došao u selo, k udovici Joki, najprije kao najmenik, pa onda kao domazet.

Sad je, dakle, Mojo živio mirno i povučeno. Nalakćen na prozorčiću, odbijao je dimove iz svoje lulice i uživao u suncu. Preko pocrnjelih krovinjara pucao je pogled na plodnu kotarsku ravnicu, na onu vedru pitominu tako različitu od surog podvelebitskog kraja u kome se rodio i odrastao i u kome je započeo svoje podvige.

Jedva je bio navršio šesnaestu godinu kad se po prvi put otisnuo s družinom, kao najmlađi, preko granice u Liku, u svojoj proderanoj kapici i trošnoj obući. Bila je suhomrazica. Dobro su gazili u mekim opancima koji se već na dvadeset koračaja ne čuju. Moji je tad sve bilo novina, i od radosnog djetinjeg uzbuđenja srce mu je poskakivalo kao kozle u njedrima. Gutao je punim plućima hladan noćni zrak, gust poput nekog pića. U ledenom mraku držao je dobro otvorene oči kao kad se u Badnjoj noći bdije pritajeno čekajući da se ukaže vila. Treptao je od zadovoljstva i ponosa što je i on uzet u pothvat i što eto učestvuje u pohodu, kao svijetli serdari što su upadali u pograničje i udarali iznenada na tursku Udbinu. A mrski su mu bili ti Ličani, — i od ćaće je to slušao —, zbog vječitih sukoba oko pogranične paše. »I pravo je da im se ovo čini, neka upamte! Kad siđu u Dalmaciju po vino i rakiju, mudruju i cigane se bez kraja i konca. Htjeli bi, jarci jedni, za vreću krumpira ili polučak graha, ako je samo moguće, uzeti punu bačvicu rakije ili puna kola kupusa.« — Mijat, stariji brkat drug, upitao ga je dva-tri puta je li posustao. »Ma dä, kaki! . . .« — branio se Mojo i koraknuo bi življe, obnovljenom snagom od bojazni da se ne stavi u sumnju njegova doraslost za takve poslove. — Drugi put bio je već sigurniji, mirniji; imao je novu kapu i bolju obuću, i bio je pustio mali garavi brčić. Kasnije su upadali i na ovoj strani granice, u katolička sela. »Neka Bunjevac sad drži

što je dobio! Neka mu sad pomogne njegov sveti Vrane!« S vremenom, krug »svoga kraja« i »svojih ljudi« sve se više sužavao; robila su se i susjedna sela iste vjere, pozivajući se na stare razmirice i davne neizravnane račune. Namirila bi se i pokoja osveta, pala i pokoja glava. Zatim, iskrsavale su nevidljive pregrade i unutrašnje podjele i u istom selu, između varoša i varoša, između bratstva i bratstva, pa su robili jedni druge. I najzad, pokradao se i komšija: ukrasti komšiji, ispred nosa, to se već i nije računalo kao grijeh ili neko djelo već kao šala i slatko ruganje.

Nego, pod spokojnom površinom sadašnjeg Mojinog života kao da se nešto krilo, i obazrivo držanje sela imalo je svog tumačenja. Prividno mirno Mojino življenje imalo je svoje naličje, i za dokonim danima koje je Mojo provodio uokviren u prozorčetu na lastavici, kadikad su slijedile užurbane noći kad se obavljao hitri i bezglasni posao u Mojinoj kući. Mučaljivi ljudi donosili su i istovarivali u njegovom podrumu tovare robe upljačkane po najudaljenijim podvelebitskim selima i varošicama. Vagalo se, premjeravalo i dijelilo, sve sa najkraćim riječima i sa onom gorštačkom žustrinom i krajnjom štednjom pokreta, pohranjivalo se i dalje se raznosilo. U takve noći, probuđeni komšija skutrio bi se i u mraku slušao nejasne šumove i glasove koji su dopirali iz Mojine kuće, a majke su ušutkavale dijete ako se slučajno probudilo i prekrivale bešiku suknenim haljkom da mu priguše plač. Iz šumarka na puškomet od sela očuo bi se kadikad tanak zvižduk; tu je pravila zastanak odagnata stoka koja je u toku noći prevalila po trideset, i četrdeset kilometara, a jedan od goniča došao bi k Moji po upute. Mojo je određivao i raspolagao: u Zadar mesaru Mačeti toliko volova, toliko sitnih glava; Markoču toliko, Gavranu toliko; pobratimu Škori, krčmaru na badrovačkoj raskrsnici, opet, toliko i toliko. I tako redom. Tad je premorena stoka kretala dalje i prije svitanja stizala u Zadar, usoptana, obijenih papaka, s grčem u prenapregnutim mišićima. U cik zore već se je tuklo i kasapilo u zadarskoj klaonici; čupavi mesarski momci prevozili su još dimeće čereke u limom obloženim kolima u grad, i naj-

zad se izmučeno meso smirivalo na mramornim pločama zadarskih mesnica. Zadar se tek budio. Maglen zvuk prvih zvona valovito se razlijegao, širio, rastanjivao se i uvlačio među slojeve sumraka. U takovo zimljivo razdanje, mlade su sluškinje, još s peludom sna na trepkama, čučeći duvale iz punih obraza u malu zemljanu pećicu na kojoj su krckali grumenovi slatkog uglja oblizujući bojažljivim plamsajima trbušasti lončić s kavenim talogom koji je brbotao cvokoćući o rešetku potresan malim trzajima. Pogrbljene stare bogomoljke, u pletenim crnim polurukavicama iz kojih vire skvrčeni i na zebnju svikli prsti, silazile su oprezno niz izlizane stepenice bojeći se da ne padnu i ne ulome bedrenu kost, i stiskale u rukama voštani svitak i ledeni ključ kapije. Najprije bi svratile u crkvu da se pomole; vruće kaplje voska kapale su im na smrežurane stare ruke; onda bi zamočile vrške prstiju u svetu vodicu i prekrstile se, a čas kasnije već su tim istim prstima premetale na mesarskim tezgama još mlako komađe Mojinog mesa, razrezano u male, činovničke obroke.

Ali jednom, u kasnu jesen, dok još nije sasvim stegla zima, kad su posvršavani svi glavni seljački radovi i kad stariji i bolešljivi ljudi počnu jedan po jedan umirati, i Mojo pade u krevet. Oslijepi prozorče na lastavici i presahnuše nizovi kukuruznih zrna iz njegova dlana. Tri se dana čekalo da umre. Treći dan predveče dozove popa. Pop Stevo se upravo bio vratio s jednog pogreba na drugom kraju sela, mrtav umoran. Čekajući večeru, sjedio je za stolom u papučama i kućnoj kapici, s naočarima na nosu, i zbrajao sakupljenu birovinu. Odrastao u Zadru gdje mu je otac bio sudski poslužnik, i osnovnu školu i šest razreda gimnazije učio je na talijanskom jeziku. Talijanski nije nikad dobro naučio, ali mu je iz škole i sa zadarske ulice ostala doživotna navika da na tom jeziku psuje i vrši četri osnovna računa. Pratio je olovkom kolonu brojaka i mrmljao u bradu zbrajajući: šete-šete-šete-nove-dićašete-ventitrè — kad ga zazvaše pod prozorom. Čuvši radšta ga traže, on

preko volje navuče cipele i kaput, uzme zobnicu i pođe k Moji.

Mojo je ležao u sobičku na tavanu; začešljao kosu unazad, po kaluđersku, složio ruke na biljcu, i čeka pripremljen. Pored njega gori voštanica. Joka je malko izmela i uredila sobu čas prije popova dolaska.

— Evo, pope Stevo, dođe vrijeme da se polažu računi, — dočeka ga Mojo. — Da ne odem s ovog svijeta dužan, što kažu, kâ ciganin iz krčme.

— Tako, Mojo, tako! — povlađuje mu pop namještajući epitrahilj.

— O meni se, popo, svašta govorilo. A bilo je kovarnih ljudi koji su mi zlo željeli i svačim me objedivali. Ali kad dođe smrtna ura, nema se kud kamo, nego: rasterećuj dušu, priznavaj sve po redu koliko si kriv, pa putuj igumane! — moraš na kraju sve reći po istini!

Pop sjede pored njega, pa započe izdaleka. Najprije ga zapita za razne sitne greščiće za koje je znao da ih Mojo nema, ili su tako općeniti i neznatni da ih svak ima i lako priznaje.

— Jesi li, Mojo, ispovijedao kakovo vjerovanje protivno učenjima naše svete Crkve?

— Nisam, pope, tako mi bog pomogao!

— Dobro, Mojo. A jesi li kad opsovao Boga, i kaješ li se?

— Jesam u ljutnji, pope, i kajem se. Priznajem, nije vajde kriti!

— Jesi li, u kavgi i svađi, uvrijedio čovjeka?

— Jesam, pope, al opet nisam za take stvari kriv koliko se misli.

— Do-bro!

Pop se nakašlja da izbistri glas. Osjećalo se da sad počinje drugi dio.

— Da se nisi kad, Mojo, ogriješio o tuđe?

— To nisam, pope, i ne dao bog!

Očito nije shvatio pitanje, — pomisli pop Stevo.

— Da nisi, velju, kad — u mladosti i pustopašnosti — što tuđe prisvojio?

— Nisam, pope, i ne dao bog! — ponovi Mojo čvršće.

Pop se malko uznestrpi. — Ne namjerava valjda da poreče ono što je svakome poznato, ono za što je otsjedio svoje u Kapodistriji!

— Da nisi kad što u k r a o, oštija! Tuđe janje, ovcu; u mladosti i od nestašluka, zaveden od rđava društva?

Mojo promeškolji onu bagavu nogu i uze prstima mrsiti čuperke na biljcu. Popu se učini da se kroz biljac, uz onu nogu, naslućuje nešto kruto i dugačko: puška — sune mu glavom. Mojo se pridigne na uzglavlju.

— Razumijem ja, pope, razumijem što ti govoriš, ali ti opet kažem: nisam i ne dao bog! — Pa dometnu otsječno: — I nemoj više da me za to pitaš!

Pop ubrzo svrši, pa namušeno skide epitrahilj, u nj umota krst i turi u zobnicu, ropćući u sebi na Moju i njegovu ispovijed. Odbi vino kojim ga ponudi Joka i otiđe.

— B e š t i j a š p o r k a, — mislio je vraćajući se kući, — želi da se ispovjedi, hoće tobože da se pomiri s Bogom i da čist umre — a eto neće da prizna ni ono što sav svijet zna i za šta je toliko puta osuđivan bio! Vrag neka ga razumije! Ako misli da će Boga prevariti, ne misli valjda da će prevariti nas ovdje koji ga znamo kao stari groš! K a r o n j a m a l e d e t a!

Sjeo je mrzovoljan za večeru. Na stolu se pušio tanjir kupusnih obraslica; pop je jako volio obraslice kad ih ujede prvi mraz.

— Hm! Da si ga samo vidila kakve je marifetluke izvodio! — gunđao je pričajući popadiji Mojine mudrolije.

— A zar ih ne znaš, takvi su ti svi oni! — govorila je popadija kružeći visoko iznad tanjira bocom ulja iz koje je bezglasno curila ujednačena i neprekinuta nit kao žut gajtančić koji se uvijao u osmicama i kružnicama i odmah se gubio na površini zelja poniručí u sve šupljine i začinjajući svuda podjednako, pravednički.

Mojo je os'ao sam u svom sobičku, još onako uzdignut na uzglavlju. Na stijenju voštanice načinio se krupan

leptirak gara od koga se plamen izduljio u pram čađava dima a svjetlost po izravala i svjetlomrcala obasjavajući prostoriju kratkim, zadahtanim plamsajima. Nije bio zadovoljan ispovijedi. On je sve to zamišljao nekako obrednije, svečanije. Neobjašnjivo mu je bilo popovo držanje.

— Što li mu bî da je onako namušen i prgav, — domišljao se Mojo. Trudio se da se prisjeti čime mu se mogao zamjeriti i preispitivao je u pameti svoje odnose s popovom kućom u posljednje vrijeme, ali nije pronalazio ništa što bi moglo da protumači popovo neraspoloženje prema njemu. Nikad nije imao s njim nikakva sukoba ili i samo nesuglasice, uvijek su jedan s drugim lijepo ophodili; kad bi pop prošao pod njegovim prozorčetom izmijenili bi dobrojutro ili dobraveče pa i dometnuli pokoju riječ. Mojo doduše ne ide u crkvu, no pop zna da on skoro uopće ne izlazi, a i zato Joka daje čitati pomen za svoje umrlo dijete iz prvog braka (a usput, čini se Moji, pomalo i za svog prvog muža) redovno jedamput godišnje, poslije leturđije. A prošlje os kad je Martina krava zasušila, Joka je mjesto nje nosila popadiji svakog dana, skoro za dva mjeseca, po lončić mlijeka. Eto, prizvao ga je i sad da ga pred smrt ispovjedi (a sigurno su mnogi u selu vjerovali da neće ni zvati popa), lijepo ga dočekao, pripremio se, umio lice i dlanove peškirom, da je naredan; govorio je kako i dolići u takvim prilikama, spomenuo ono o polaganju računa i o rasterećenju duše, pa i priznao što je za priznavanje — a on, jesi li ga samo vidio, onako njemu ravno u obraz! . . . Što li mu se moglo dati na žao? Van ako mu je ko što nazlobio.

Dolje u prizemlju muvala se Joka raspremajući oko ognjišta, vješala tave o kuke po zidovima i izlijevala vodu ispred kućnih vrata. Do Moje je dopirao samo zveket suđa i štropot vode, iz raznih pravaca i iz različitih udaljenosti, jer su meki Jokini koraci u prtenim nazuvcima bili nečujni; izgledalo je kao da to duhovi šetaju po kući, premeću suđe i razlijevaju vodu.

Mojo lupne dvaput o pod štapom koji je stajao uz krevet. Joka se uspne k njemu.

— Da se nisi ti kad što zamjerila popu, ili popadiji?

— Bog s tobom, Mojo! — prekrsti se Joka. — Ta čime bi im se, jadna, zamjerila, i zašto! A jere pitaš?

— Ništa, ništa, mislim samo tako, da nije kad popadija poslala što uzajmiti pa da si joj odbila.

— Nisam, što ja znam i pamtim . . .

Joka opet nečujno sađe, zabrinuta.

— A da nisam ja što pogriješio kod ispovijedi? — upita se Mojo. Letimice mu prođe glavom sumnja da je možda rekao nešto što tu ne spada, da je i neznajući izustio kakvu riječ koja raskida čar obreda. Zar on tačno zna što i kako treba? Kao da se on svake nedjelje ispovijeda! Sad mu se učini da se odnekud prisjeća da je običaj upitati popa, onako, iz počasti, za oproštenje ako ga je čime čovjek nehotice uvrijedio.

Po pločama avlije začuju se spori, neodlučni seljački koraci koji kao da na sebi ne nose svoje sopstvenike. Dva muška glasa jave se u prolasku Joki, pa se oni isti koraci počnu teško, usudno uspinjati uz drvene stepenice. Na vrata Mojine sobe povire s pola glave, ostajući tijelom u zasjenku, stari Lakan sa slatkim vodnjikavim očicama i sijedim solupima koje je zavrgao još potkraj službe u vojsci, prije skoro pola vijeka, i mršavi, unjkavi Špiro dugih gnjata i ruku i dopola spuštenih kapaka na sanjivim i malko škiljavim očima; samo su prebacili haljak preko jednog ramena, nebrižno, u znak komšijske blizine (ta njima je to na dva koraka, tako reći odmah pred kućnim vratima!) Nazovu Moji boga, pa zakorače u sobu, sad opreznim i promišljenim kracima i stanu nešto podalje od Mojina kreveta, držeći jednu ruku u drugoj, na trbuhu.

— Uredio se ti, Mojo? — upita Lakan.

— Uredio, — odgovara Mojo s odmjerenom kratkoćom.

— Neka, tako i valja! — begeniše mu Lakan.

— Tako, tako, a da kako inače, — potvrđuje Špiro.

Obazru se za kakvim stocem, pa i neponuđeni sjednu. Gledaju neko vrijeme u Moju šuteći, a Moju ta šutnja pomalo ljuti i nagoni u zabunu; osjeća se pod tim pogledima kao jazavac istjeran na čistinu.

— Ajde, neka, — ponovi Lakan pošto se namjestio na stocu. Pa opet šutnja.

Mojo podiže oči na njih. Osjeća da je potrebno da nešto kaže, da suzbije njihove nejasne namjere. To mu, onako iznemoglu, ulije neku živost.

— Eto, uredio se. Što kažu, pred Bogom ništa ne možeš sakriti. Nije vajde, ne vrijedi ti tu nikakvo izmotavanje — sve on zna i vidi, nećeš njega prevariti, ne boj se!

— A nü, ko će njega prevariti, vala mu i slava! — povlađuje opet Špiro. Danas je cijeli dan krčio lužinu, izmahivao kosorom, valjao kamenje, a to je naporno i za mlađega, pa ga pretrglo u krstima i preko mjere izmorilo; sklapaju mu se oni već napola zatvoreni kapci i večeras ga nikako ne služi fantazija.

Mojo ih motri ispod oka; čini mu se da čisto vidi gdje im iz očiju viri radoznalost. Sigurno su i došli zato da što ispipaju, pa sad pilje u nj i nagađaju. To ga potakne da pojača:

— Kad dođe smrtna ura, tu ti nema više kud: tad se sve dozna i vidi se sve jasno što je istina a što laž i tuđa pakost i potvora.

Zamorilo ga je govorenje; ispruži se na leđa. Špiro zijevne.

— Vidi bome, što kažeš, svêdno kâ na dlanu!

Sad Lakan započe s druge strane.

— A isto, dobar je ovaj naš pop.

To ponovo podbode Moju.

— Vidi! A što ima da bude dobar, što on tu može? Niti može što oduzeti ni nadodati.

Joka iznese pola bukare vina i pruži je Lakanu. On je malko izdigne, prema Moji, kao da hoće da mu nazdravi, pa se sjeti da nije baš prilika za to, i reče samo:

— E, ajde Mojo, neka nam je Bog napomoć!

Nagne, otare dlanom brkove, pa preda bukaru Špiri. Podiže je i ovaj, samo bez riječi, te se i on napi.

Kad ih Joka isprati i kad se njihovi koraci izgubiše van avlije, Moji se učini kao da su tog časa krenuli niz

selo pričajući i zlobeći. Pomisli da su valjda sreli popa kad se vraćao od njega pa je možda, onako ljutit, nešto na po usta izlanuo ili odmahnuo rukom na način iz koga su mogli razabrati kakva je bila ispovijed i što pop o njoj misli. Zatim mu izađe pred oči kako će pop uskoro, o krsnim slavama, zaredati po kućama, u svakoj ispiti po koju čašu, a predveče, kad bude već umoran i pripit i kad se za punim trpezama stanu pričati šale, i on će se razuzuriti, otkopčati ona dva tri dugmića pod grlom na mantiji, lice će mu zasjaktiti od prasetine, od jare i vina, razvezat će mu se jezik, pa će započeti priču »o Mojinoj ispovijedi«.

Međutim je pop večerao, sjeo na tronožac uz ognjište, naslonio glavu uz dovratak i zakunjao čekajući dok mu popadija skuha lipov čaj. Počela se nadimati bura. Pod njenim zamasima ljesa na vrtu lupala je u nejednakim razmacima. »Trebalo bi saći i zatvoriti je«, — pomisli pop kroz polusan, — »inače će svu noć luparati«. Ali opet prevagnu lijenost i ona naročita, dosta ugodna, popovska večernja težina u nogama. Uprav se spremao da legne kad mu se, kroz huk bure, učini da neko spolja doziva. Poslukti bolje — doista, zovu i udaraju na avlijskim vratima. On otškrinu prozor.

— Brže, pope, oće Mojo da umre a ima još nešto da ti kaže.

Pop se na brzu ruku opremi i pođe.

Pred vratima Mojine sobe dočeka ga uplakana Joka. Gurajući mu u šaku stotinjarku (— to je davala od svoga, za dušu —) govorila je kroz suze:

— Eno te čeka. Samo pita: oće li na vrijeme stići, oće li stići.

Nađe Moju bljeđeg i iznurenijeg nego što ga je ostavio. Ležao je nauznak i teško disao.

— Iznurila ga je borba, — pomisli u sebi. Pa nastavi glasno:

— Kakva li te briga, Mojo, nagoni da me opet prizivlješ?

Mojo je mučno disao; ponestajalo mu je sape

— ... Razmišljao sam, popo, prevrtao u misli sve što je bilo otkad god znam za se... Ne bi ćeo da što zaboravim — radi se o duši a ne, reći ćemo, o vreći žita ili glavi blaga! Jer ako što premučim ili zaboravim, kakva mi je ispovijed? Kakav ću izaći pred Boga?... I tako, sve misleći i prevrćući u glavi, prisjetim se nečeg iz djetinjstva pa rekol: ajte, potecite odma po nj, dok je još u meni dašak duše!... Dakle čuj: jednom, davno, još u djetinjstvu, skriven iza grma smirio sam kamenom u glavu rubača kad je dolazio u selo u rubačinu...

Umukne i istegne vrat da proguta slinu. Popu je bilo jasno da sve to ima da posluži kao uvod u ono pravo radi čega ga je ustvari i dozvao. Samrtnik se polako ispravi na sjedećke i prikupi snagu, uhvati popovu ruku među vlažne dlanove, unese mu se u lice i zagleda u oči. Pa izgovori iz dna duše:

— Eto vidiš, sve sam ti kazao, ništa nisam zatajio... A da je bilo još što, i to bi ti bio rekao...

Malko predahnu; klatila mu se glava i negdje duboko u njemu zače se štucavica. Nadoda tiše, iznemoglim glasom, ali sasvim razgovijetno, podvlačeći svaku slovku:

— ... A što se tiče onoga o čem si me maloprije pitao, evo ti na smrtnom času kažem i ponavljam, kao pred samim Gospodom: n i s a m i n e d a o B o g !

ŽIVOTNA STAZA JANDRIJE KUTLAČE

I

U jednome od onih udubljenja u terenu koja nastaju na površini nepreglednog sinjeg kamenjara dalmatinskog zaleđa, uvalilo se, kao u rupu, selo Krisovci, da se koliko toliko zakloni od bure koja bez zapreke dere po goloj visoravni. U tu rupu naplavile su kiše tanak sloj usitnjene, isprane zemlje, a nešto su i ljudi iskrčili u kamenu: gdje se god pijukom prokopa siva, kamenita kora, slična pokrovu lave, ili se samo ukloni s površine sitni škriljevac, pokažu se krpice živo crvene zemlje, na opip masne i naizgled podatne. U njoj uspijeva bajam i vinograd, za nevolju ječam, a nikako trava. Sama od sebe raste rašeljka, tvrdi, čvornoviti grab i opori koštelić. U zabranima ograđenim krivudavim suvozidom ima dosta grbavog, izrođenog brijesta i hrasta, ali ko pozna to drveće iz drugih krajeva, ovdje ga vjerovatno, sa i malo veće udaljenosti, ne bi prepoznao: motano i povijano burama i neumorno sakaćeno sjekirama drvarica, ono raste nepravilna oblika, zasukana debla kao ožiman peškir, krivasto, s teškim, bolnim gukama po tijelu. Uslijed običaja da se drveće ravno potsijeca na 3—4 metra od zemlje — »prevršuje«, kako tamo zovu tu operaciju sakaćenja —, na vrhu takvog drveta načini se nekakva grdna čvoruga, poput glave, iz koje svake godine šiknu svud uokrug, kao zrake nekog malog mračnog sunca, mlade šibljike, snabdjevene obnovljenom otpornošću i sve jačom riješenošću

da se probiju na božji dan. U suton to osakaćeno drveće izgleda sablasno, naročito ako ga pokreće i uzmotava vjetar budeći u njegovim oskudnim krošnjama šumor i zvižduk: naliči na pjane, raz;ađene divove koji klimaju onim glavama i ciče od zubobolje.

Začudo, na dnu tog udubljenja nema vode: kroz šupljikavu kršku podlogu ona istječe kao iz rešeta. Ima, naprotiv, jedan tanak i čist izvor visoko u brijegu, na više kilometara od mjesta. U mutna zimnja jutra, jednako kao i ljeti pod vrelim suncem, suču se uzbrdo prema izvoru litije žena pogrbljenih pod vučijama i natovarene magaradi. Taj mučni put na vodu je neminovni, gotovo obredni dio dnevnog života, i on ženi odnosi pola njenog dana.

Trećina sela su Kutlače. U doba kad se ovo događa, šezdesetih godina prošlog vijeka, u njihovom je plemenu bilo još živo predanje da su se doselili prije nekoliko generacija odozgo iz Bosne, tamo odnekud s ličko-bosansko-dalmatinske tromeđe, niz onu rasjelinu u brdima koja pretstavlja jedan od glavnih kanala višestoljetne seobe iz unutrašnjosti prema moru. Valovi te seobe počeli su davno, pred Turcima, ali je ona potrajala i dugo poslije Turaka, kao lagana stalna migracija što se cijedi niz brda poput tankog traka crvene, svježe krvi. Odatle, dakle, potječu ne samo Kutlače, nego, pretežnim svojim dijelom, i čitav taj kraj. I kao što u drugim krajevima ljudi s izvjesnim ponosom ističu svoje starosjedilaštvo i starinu svog ognjišta, tako se ovdje hvale svojim doseljeništvom; gotovo kao da opravdavaju bijedu svog sadašnjeg stanja i da se ispričavaju time što su ovdje nekako na prolasku, slučajno, uslijed nezgode na putu. Pokretali su se i spuštali tako stoljećima talasi tog življa ovim kanalom, potiskivani odozgo najezdom ili gonjeni ko zna kakvim prizrakom boljeg života. I zastajali su tu, u tom kamenjaru, ne našavši većeg dobra nego što su kod kuće ostavili; zastajali neodlučno, na domak moru, koje je možda, bar dijelom,

bilo ono što ih je tu nejasno domamilo, pa u zadnji čas osupnulo i nečim nepoznatim i tuđim od sebe odbilo te su ustuknuli gotovo kao da se premišljaju ne bi li se vratili otkud su i došli. Ali takvim seobama povratka nema. Izgleda da su one tvrde i gluhe na naknadno pokajanje i da vrlo teško prezaju natrag i mijenjaju prvotnu namisao, gotovo iz nekog kolektivnog stida da se pognute i pokajane vrate uzbrdo. I tako, u nedoumici i u dvojbi između mora, koje ih je navabilo pa obeshrabrilo ili razočaralo, i povratka natrag, koji im je teško padao ili čak, radi stvarnih uslova, bio naprosto nemoguć, ljudi su ostali tu, gdje su im bar sličnost predjela i podneblja, isti govor i podjednaka primitivnost životnih prilika činili kraj bližim i prisnijim.

Mijat Kutlača, najstariji u plemenu Kutlača, dobar i miran čovjek, umro je naglo, od upale pluća — od one »punte« koja nesmiljeno kosi te doseljene gorštake i koja ih slama tim lakše čim su kršniji i snažniji. Vraćao se sa slave kod pobratima, pa, onako napit, legao na ledinu pored puta i zaspao. Treći dan su ga pokopali. Udovica mu je ostala sa dva sina, Petrom. već odraslim momčićem, i s nejakim Jandrijom; između njih dva pomrlo joj je troje djece; Jandrija jedva da je i upamtio oca. Imali su dvije-tri mršave zemljice iskrčene u kamenitom obronku, kućicu pločaricu kao što su i sve ostale u Klisovcima, i dvadesetak glava sitnog blaga.

Petar se po očevoj smrti naglo uozbilji; uzme odmah upravljati kućom i odnositi se prema Jandriji s očinskom vlašću. Bio je to šutljiv i uravnotežen seljak, pravi ratar. Nikad nije ni pomislio na drugo podneblje ili drugačiji život. Bio je zadovoljan da jedan dan sliči drugome i jedna godina drugoj. Izmjenu, prilično pravilnu, osrednjih godina sa gladnim, ljutih zima i kišljivih proljeća sa sušnim ljetima i vedrim jesenima, što se redalo tačno onako kako je kazano u kalendaru-stogodnjaku, primao je gotovo kao neku kalendarsku određenost, i to očekivano i unaprijed

znano smjenjivanje zadovoljavalo je potpuno njegovu potrebu za promjenom. Većih i zamašnijih promjena njegova mašta nije zamišljala i njegova duša nije željela.

Jandrija je bio drukčiji. Nemirne ćudi i žive mašte, žustriji, spretniji, osjećao je u sebi pomalo puste porive i želju za značajnijim doživljajima. Nikad nije kovao dugoročne planove kao što čine ljudi koji računaju da će ostati dovijeka ondje gdje su se rodili. U njemu je želja za »širokim svijetom« bila jaka još u doba kad o tom svijetu nije mogao da ima nikakvih određenih pretstava. U tome kraju nije rijedak kod ljudi taj poriv. Odatle se, kao iz rasadnika, jači i otporniji primjerci presađuju u druge krajeve i novače u druge društvene redove; slabiji ostaju tu da rode spretnije i izdržljivije od sebe.

Prigoda u kojoj su se Jandrijin nagon i predodređenje da se iseli ispoljili jasnije i izrazitije, desila se u njegovoj petnaestoj ili šesnaestoj godini. Dva seljanina, braća rođena, zavade se ljuto oko diobe, i dogodi se da jedan drugoga ubije. Žandari odvedu ubicu i zabrane da se ubijeni pokopa dok sudska komisija ne izvrši uviđaj. Ubijeni je čitav jedan dan ležao pod brijestom, nedaleko od kuće, malo u brijegu. Komisija stiže tek sutradan o podne. Jandrija se uvijek toga sjećao. Bila je duboka jesen. Sunce, blijedo i daleko, bacalo je čudan, hladan odraz po kamenitim poljanama i strminama, a zrak je bio bistar i rijedak, i u njemu je, kao bojažljiv glas u praznini, stinuo svaki osjećaj. Ljudi iz grada pristupiše radu. Mlađi je liječnik parao ubijenoga koji je ležao nauznak, već malo pomodrio, zasječen duboko sjekirom po ramenu i udaren ušicama u čelo, a stariji je sjedio nešto podalje na kamenu i listao novine zijevajući i čupkajući čuperak brade pod donjom usnom. Jandrija je stajao pored onog mlađeg i motrio s velikom pažnjom kako njegove ruke vješto i brzo obavljaju posao, a seljani, u krugu oko tog prizora, odgonili su zelene zujave muhe koje su slijetale na lešinu, mašući grančicama ravnomjernom sporom kretnjom, kao u nekom obredu. Nedaleko od njih peklo se na ražnju janje za komisiju. Ne obraćajući pažnju ni na što oko sebe, liječnik je kazivao u pero zapisničaru; skidao je pogled sa leša samo kad je imao da nađe kakav nožić, nožice ili pilicu koji su mu ležali do nogu. Jandrija, unesen u taj rad, nesvijesno klekne do njega i uslobodi se da mu dodaje alat, pogađajući svaki put koji mu je komad u taj čas ustrebao. Liječnik ga omjeri letimičnim pogledom i reče: »bistar si ti momak,« pa nastavi rad ne osvrćući se više na nj.

Komisija brzo završi svoj posao, pokupi alat i smota papire, pojede janje, pa žureći da ne okasni i ne zanoći na putu, posjeda u kočiju i krenu, a seljani se raziđoše i ostaviše ubijenog pod brijestom jer se već hvatao suton i bilo je kasno da ga još te večeri pokopaju. Jandrija ostade sâm na cesti pored mrtvoga gledajući svejednako za kočijom koja se udaljavala u ljubičastom osvjetljenju jesenjeg sutona, i rasijano je razmišljao bog bi znao o čemu. Upečatljiv je bio taj čas: kočija je odmicala uza stranu i kola su cvilila meljući kamen po putu, a u sumračju je još treptala neka nevidljiva pritajena svjetlost. Kako je gusnuo sumrak i nalijegao nad selom poput laganog taloga, s uzvisice se činilo kao da selo u dolini nečujno tone, a glasovi iz njega da bivaju sve to dalji. Iz kućišta ubijenog i ubice dopirala je nejasna kuknjava i plač žena, a iz krova se ispredao sukljajčić dima i gubio se u vasioni. Nekako čudno, Jandriju obuze u tom času neiskazana tuga i usamljenost, i, ma da nije poznao drugog mjesta i drugih ljudi, osjeti se sâm i u stranom kraju, a neznana nostalgija preplavi ga i zagrcnu.

Jandrija ostade nujan dva dana. Neprestano su mu izlazili pred oči likovi liječnika, sudije i zapisničara. U njemu su probudili živu radoznalost: što li rade ti ljudi, kako li žive? Iako s njima nije imao ništa zajedničko, sjećanje na njih snažno ga je nekuda vuklo.

Nedugo poslije toga, on se diže u svijet. Štedro prepusti bratu svoj dio pločanog krova, krčevine u brijegu i

malobrojnog stada, svoj dio pogleda na beskrajni kamenjar, svoj dio zavičajne bure i sunca — sve to za nekoliko forinta u gotovu — pa ode u kotarsku varošicu da nađe zarade, s nejasnim predosjećanjem da to neće biti posljednja postaja na njegovom životnom putu.

II

U varošici se uposli kao poslužitelj na općini i brzo se udomaći i svikne u malomještanskoj sredini. Tu, u sreskom mjestu, on je mnogošta novo naučio i proširio svoj vidokrug. Vidio je kako živi i misli varoški svijet; nazreo je makar i one najmanje kotače društvenog i državnog stroja; upoznao činovnike, trgovce, posjednike, načelnike, — čitaonice, kavane, urede: gledao je varoške ljude u njihovim dužnostima i u njihovim zabavama. Tu je, ukratko, spoznao što znači građanski neseljački svijet.

Prolazeći s poštanskom knjigom pod pazuhom, pod prozorima kuće poreznika Rossija, bacao je pogled na poreznikovicu Antonijetu, koja je, bezdjetna, dokona, puna pustih želja, vječito ćubila na isturenom prozoru svog stana, kao na vidjelici. Jednom prilikom pokazao se uslužan ponudivši se dobrom Rossiju da mu ponese kući meso koje je kupio i time mu prištedi penjanje uza stepenice. To je, izgleda, bilo presudno. Poslije toga je Jandrija još nekoliko puta odlazio gospođi Antonijeti da joj nacijepa drva; a kasnije je zvek sjekire prekidan sve duljim pauzama, i najzad je Jandrija izišao iz svega toga sa srebrenim lancem za sat i s napomađenim brčićima.

U službi općine i milosti poreznikovice ostade Jandrija dok ne navrši godine za vojsku, i za sve to vrijeme nikad ne ode u Klisovce, čak ni onda kad mu je umrla

majka, a brata vidje svega četiri-pet puta, kad bi ovaj došao u varošicu po kakvu poslu, da plati globu ili da se opremi za Božić.

III

Tek kad uđe u vojsku, Jandrija osjeti da je našao ono pravo, ono za što je rođen. Tu su mogle da se ispolje njegove odlike, njegova žustrina, izdržljivost, spretnost. Ono nešto ratničko što je tinjalo bez primjene u njegovoj porodici i u cijelom njegovom kraju otkad god su prestala krvljenja s Turcima i pljačkaški zaleti u Liku i Bosnu i što je dugo čamilo zapretano, provirujući na božji dan tek u strasti za lukavom krađom, u ljubavi za pričanjima hajdučkih smionih podviga i za uskočkim pjesmama koje je gutao za dugih zimskih večeri u zadimljenoj pločarici u Klisovcima kao jedinu začinu stvarnom i jednostavnom životu, sada je dobilo maha i široke primjene, razumije se, u obnovljenom i razvijenom vidu: u lijepoj, osvjetlanoj, dobro opremljenoj i dobro hranjenoj Carevoj vojsci.

Pustost njegove mlade snage predala se gotovo s nekom sladostrašću u kalup reglemana, reda i stege, i povinovala se voljno prerađivanju. U to je doba vjerovatno Jandrija i prešao sa pravoslavne vjere na katoličku, ili se bar iskazao i dao upisati u spiskove kao katolik, ma da je on, u kasnija vremena, tvrdio da je čitava porodica prevjerila za doba unijaćenja, još početkom prošlog vijeka.

Na kuću, na brata, na svoje gotovo nikad nije mislio. Kad bi se nehotice sjetio Klisovaca, niz leđa bi mu prošarala zimica. Pred oči su mu izlazili uvijek onakvi kakvi izgledaju po burnu danu bez sunca, pod namrgođenim nebom. Nikad ga nije spopadala želja da opet vidi rodno mjesto, pa ni za samih nekoliko sati, čak ni iz one vojničke sujete da se pred seljanima prokočoperi u uniformi. Bratu

je pisao usve dva-tri puta, u vrlo velikim razmacima, za prvih godina soldačije, da mu se pohvali da je unapređen. U tim pismima nizao je na koncu dugu čitulju osoba kojima je upućivao pozdrave, a koje je time samo htio potsjetiti na se i na svoje uspinjanje. A brat se nije paštio da te pozdrave isporučuje i u sebi je mislio: neka njega tamo, neka!

U vojsci je Jandrija duboko nagonski osjetio carstvenu veličinu državnog načela, i odatle u njemu ostade zauvijek, sve do konca, ona duboka privrženost i udivljenje prema vlasti, sili i redu, trojstvu oličenu u Carevini.

Kasnije, kad su mu se u vremenskoj udaljenosti i u magli vinskih razgovora ispreplitala i stapala stara predanja sa ličnim doživljajima, surovi porivi koji kvasaju u vojničkom životu sa sladosti dekora kojim je obilovala Ćesarova vojska, on se sjećao svoje vojne karijere kao najsvjetlijeg i naboljeg dijela svoga života, i ona mu se pokatkad činila kao velik upaljen san, kao putovanje jednog sunca.

Ali glavni događaj, sam vrhunac u tom uspinjanju njegove karijere i njegova života uopće, bila je okupacija Bosne. Zabrekao od snage, snažnih pluća, Jandrija je bio postao trubač, »ornist«, i to regimentski. Njegovi stari drugovi sjećali su se uvijek »zmaja od ornistâ« čija je truba odjekivala »preko tri brda«. U njegovu sjećanju usjekla se, iznad svega drugoga, kao apoteoza, jedna slika: na postroju vojske u zauzetoj Bosni, on, regimentski ornist, jaše na bijelu ugojenu konju tik do generala i objavljuje njegove zapovijedi cijeloj regimenti. Nepregledna vojska pritisla široko zeleno polje gdje je održano bogoslužje i podijeljene medalje. A kad prosinuše prve zrake sunca, na jek njegove trube vojska se zatalasa i popada na koljena.

Jandrija ostade u vojsci kao podoficir. Petnaestak godina službovao je po raznim garnizonima muštrajući svakodnevno soldate i opčaravajući u nedjeljne večeri jedre

služavke pod krošnjama kestenova u alejama garnizonskih šetališta. Prokrstario je tako dobar dio Carevine, uvijek zadovoljan svojim životom. U tom čestom mijenjanju prebivališta koje je priječilo da prije reda ostari, okrupnja i da se, otromivši, okući, on je upoznao sve krajeve Carevine u kojima živi »naš svijet« ili svijet sličan našemu. S nekim ponosom Jandrija je spoznavao rasprostranjenost svoga roda, i već samu tu rasprostranjenost osjećao je kao afirmaciju i pozdravljao je svojim radosnim širokim osmjehom. — »Neka našeg svijeta svagdje!« — govorio je u takvim prigodama, s izvjesnom širinom. Naročito bi ga taknulo kad bi, daleko od svog kraja, čuo gdje narod pjeva ili kazuje one iste pjesme koje je bio dobro upamtio još u djetinjstvu u Klisovcima. A kad bi naišao na kakvu pjesmu koju dotle nije poznavao, upamtio bi je ili zapisao, pogotovu ako je bila vragoljasta.

Ko zna koliko bi se vremena još potucao po carevim garnizonima i kako bi i gdje završio, da ga služba najzad nije vratila u Dalmaciju. U namjesničkom Zadru jedna žena priraste mu za srce više no ikoja dotada. Stasita i lijepa, ali potajno grudobolna, puna obećanja koja su ga toliko plijenila, ona zapečati njegovu vojničku karijeru. Već u zrelijim godinama, on istupi iz vojske i, kao isluženi Carev zaslužnik, dobije mjesto čuvara sudskih zatvora, pa se oženi i okući.

IV

Iz vojske Jandrija iznese, osim gomile sjećanja koja su ga ispunjala ponosom, još i dvije materijalne uspomene, dva trofeja: svoju podoficirsku sablju koju je nazivao u svojim pričanjima »mač zeleni staroga Vojina«, i veliku vojničku sliku u bojama. Bila je to od onih koloriranih litografija na kojima je prikazan ratnik u paradnoj

uniformi i crvenim čakširama, sa prorezom nad vratom, tako da se mogla nalijepiti fotografija na koje glave. Uokolo slike širok vijenac od hrastova i lovorova lišća, pri dnu ukršteni mačevi i topovske cijevi, pri vrhu carev lik, a iza njega se raskrilio dvoglavi orao nad kojim je lebdila, odljeskujući se u rukoveti zlatnih zraka, carska kruna sa nakrivljenim krstom. Te uspomene prikačio je Jandrija o zid na počasnom i vidnom mjestu u kući, u velikoj sobi koja je bila ujedno i spavaća soba i blagovaona za svečanije prigode. Često je kasnije, u mutna vremena, zastajao pred tom sabljom i pred tom slikom i gledao ih bez riječi. Gledao je na slici svoj dugi kočoperni brk, žut kao kukuruzova svilica, i sjećao se dana mladosti i snage.

U čistom stančiću od sobe, sobička i kuhinje, u koji se silazilo niz tri stepenice i čiji su prozori bili na visini tratoara na obali, Jandrija proživje uz svoju Iku dane porodične sreće. U zvaničnom ophođenju sa sudskim savjetnicima, šetajući po gradskim ulicama i razgovarajući na sjedeljkama pensionera i poslužnika po gradskim »dardinima«, dublje se upoznao i s drugim oblikom života Monarhije, sa građanskim činovničkim životom. Već po tome što je i sam bio jedan od onih malih točkova u grdnom i složenom ali kao časovnik tačnom birokratskom aparatu, bio je u mogućnosti da zagleda u njegov čudesni rad i da, zagledavši, ostane pun bezgraničnog udivljenja za nj i pun vjere u njegovu nepropadnost.

Bezbrižan i vedar bio je Jandrijin život za prvih godina braka u pitomome i skladnome Zadru, u dostojanstvu službeničkog položaja i u blagostanju predratnog života! I kao što mu je okupacija Bosne bila najslavnija tačka vojničke karijere, tako je i činovničko službovanje u Zadru ostalo zauvijek u njegovu sjećanju kao najsretnije doba privatnog porodičnog života. Koliko je sretnih zimskih popodneva prosjedio uz niski prozor na obali poplavljenoj suncem gledajući kako šeta mirni predratni svijet — gospođe sa urednim kolicima u kojima sjede djeca u čistoj bjelini, gospoda činovnici ukočeni u svojim

crnim čojanim kaputima — i slušajući žagor dječurlije koja se uz viku i galamu igrala pred prozorom. Iz te svoje vedre osmatračnice imao je Jandrija uvijek šta da posmatra u tim sunčanim popodnevima. Ili je stizao bijeli parobrod brze pruge iz Trsta koji je pristajao na paradnoj novoj obali — grupice šetača zastale bi, izgledale ga još izdaleka i nagađale je li to brod Wurmbrand ili Gödöllö — ili je bio kakav sprovod prve klase — bogodatna besplatna zabava primorskih gradova; u dvorištima odzvanjali su glasovi cura koje su se već unaprijed ročile za taj prizor pa se uzbuđeno dozivlju: »Annetta, požuri, zakasnit ćeš! . . .« Iza ugla, kod glavne pošte, kroz potku usitnjenog dobovanja odjeknuo bi pun, masan udar velikog bubnja popraćen nenadanim zvekom mjedenih tanjira, kao da se ruši polica staklarije — a djevojčicama bi srce već skočilo u grlo i ubrzao se krvotok. Topot ženskih koračića koji iz sporednih ulica pritrčavaju bez daha, u zadnji čas, i psik starijih koji ih utišava. Oglasio bi se obli, široki, mjedeno topli glas »bombardina«, a povorka, s blistavim instrumentima na čelu, pokuljala bi na obalu. Odmjerenim, neumitnim korakom prolazi pratnja u punom popodnevnom suncu a pred kafanama nanizanima obalom gosti redom ustaju od kapucinera i otkrivenih glava čekaju dok sprovod mine; val se razliježe dalje otkrivajući sve nove i nove glave u načičkanom špaliru. — Kad nije bilo ni parobroda ni sprovoda, Jandrija je jednostavno dremuckao za prozorom. Sanjivi odmor te sijeste bivao je prekidan samo kad bi (to je bila nezgodna strana tih niskih prozora) zalutao u sobu kamen namijenjen drugu zbog nepravilnosti u igri, na što bi se Jandrija trgnuo i iskočio ljut i goropadan kroz prozor da uz sočnu psovku otjera dječurliju.

Sreća tih dana upotpunila se kad mu se rodio sin. Od samog rođenja Jandrija ga namijeni Caru i carskoj službi. O tome je često i rado razmišljao. O dalekom, visokom Beču, o paradnim uniformama, svečanostima, odlikovanjima, smotrama . . . Radovao se je nesebičnim očin-

skim osjećajem što će sin nadmašiti oca, postati oficir, a možda — ko zna? — i pukovnik i general! Tä ima ih toliko s našim imenima, Ličana, Kordunaša!... Neće ni znati da mu je otac potekao iz Klisovaca i da je pamtio za čitavog vijeka fijukanje bure kroz pločani krov, zavijanje za vratima, struganje kroz kržljav i ogoljen šumarak brijesta i grabića, i gladna zimska jutra kad čovjek ustaje čist i priseban kao pred pričest.

Na krstu dadoše djetetu ime Leopold — tako nekako ispade! Kum — Ikin brat, mornarički narednik iz Pole — predloži, a majka i kanonik se saglasiše, pa Jandrija morade popustiti. Dijete je raslo bljedunjavo u sjeni tog imena. Još ne navrši ni pet godina kad mu umrije majka. Jandrija se snuždi; vukao se sporim korakom po dužnosti i lutao po gradu ili sjedio po krčmicama s kakvim prijateljem; pomalo poče piti. Videći da ne može dalje tako s nejakim djetetom, poslije godinu dana udovanja oženi se s Katom, slabunjavim, predobrim i pobožnim stvorenjem. Druge godine rodi mu sina. Da se ne bi dogodilo kao s prvim, Jandrija bespogovorno odluči da će mu dati ime svoga oca Mijata, koje se uskoro ublaži u Mijo. Sitna, malo pogrbljena, Kata je obavljala tiho sav kućni posao, dobro pazila svoje dijete, lijepo postupala s Poldom i u svemu se pokoravala Jandriji. Čak je i fotografija Jandrije i prve mu žene kao mladenaca ostala da visi na istom mjestu u kući. Jandrija nikad ne imade razloga da se na nju potuži. Ipak, to nije bila žena kao ona prva, i Jandriju kuća više nije naročito privlačila.

Polde je bio slabunjav, šutljiv, i neki odraz tuge treptio je u njegovim očima. Uvijek je bio ozbiljan i do konca života valjda se nikad od srca ne nasmija. Već u najranijim godinama osjećao je nešto nezgodno u neskladnoj sprezi između svog imena i prezimena, i kad bi ga u školi prozvali — Leopold Kutlača! —, nametala mu se misao da je nahoče. Za nj je bila svetkovina kad bi ga otac poveo sobom u šetnju. Koracao je strpljivo uza nj i njegove prijatelje, slušao njihove spore razgovore i zastajkivao

skupa s njima, a sve vrebao očima hoće li naići koji drug, pa kad bi ga izdaleka ugledao, pripio bi se uz roditelja, čvrsto ga držao za ruku i stupao pun neiskazanog ponosa. Polde se pokaza u gimnaziji bistar, marljiv i miran, ali se pomalo odbi od oca. Osjetljiv do bolećivosti, počeo je silno patiti zbog njegovih hvalisavih ispada, zbog kakve kasarnske šale ili masnije zgode iz mladih dana koju je pričao u svome društvu. A kad bi se stari, na završetku priče, široko nasmijao stiskajući svoje grahoraste očice i otkrivajući netaknut red svojih čvrstih žutih četvrtastih zubi, tad bi se povrijeđena osjetljivost preobratila gotovo u neprijateljstvo, u nagao sukljaj mržnje. I inače je vječito trpio od nekog stida. Stidio se ne samo zbog sebe, već radi bilo čega, crvenio je i zbog tuđe bruke, i za nepoznate ljude, za čitav svijet. Premirao je zbog tih očevih ispada, zbog neukusa kakve izvezene dobrodošlice nad štednjakom, zbog kakvog krivo izgovorenog učenog izraza, zbog maćehine štucavice koja ju je redovno spopadala svako božje popodne dok je prala suđe; učeći u sobi kod prozora, on je sa strepnjom slutio niz tih malih Katinih jecaja koji su neumoljivom pravilnošću dopirali iz kuhinje. — Jandrija je čekao da Polde dovrši šesti razred pa da ga pošalje u »kadetenšule«.

Upravo u to doba osnovali su đaci svoje društvo. Držali su sastanke, kupovali i duboko u noć čitali neke sveščice; Jandrija je na po uha slušao iz kuhinje kako se u njihovim razgovorima i živim prepirkama neprestano navraća i ponavlja riječ »pokret«. Sve mu se to činilo pomalo šašavo, besposlica. Polde, ma da mlađi, isticao se mimo ostale i bio jedan od vodećih, a to je starome, i pored njegova neodobravanja, ipak pomalo godilo. Katkad bi u tim prepirkama pala i riječ »revolucionarna omladina«. Jandrija bi tad uzeo kapu i izišao iz kuće vrteći glavom.

Kad dođe vrijeme za »kadetenšule«, pred Jandrijom iskrsnuše nepredviđene muke i tegobe o koje se srušiše svi njegovi planovi: sin ni da čuje za kadetsku školu. — »Vrag bi ga znao što je naumio!« — jadao se povjerljivo

Jandrija jednom ili dvojici prisnijih prijatelja. — »Bit ću, veli, novinar, te prosvjećivati i urazumljivati narod, te ovo, te ono. Ko mu to razumije!«

Uvjerivši se da je krajnje uporan i svojeglav i da se baš nikako ne da odvratiti od onoga što naumi, diže najzad ruke od njega i pomiri se sa sudbinom. I Jandrija prenese na Miju sve nade koje je nekad polagao u starijega.

Polde završi gimnaziju i ode na sveučilište, najprije u Zagreb, pa u Prag, i potpuno se odbi od kuće. Isprva mu je otac slao mjesečno neki mali iznos, a kasnije prestade i to — brinuo se nekako sam za se. Nije uvijek dolazio kući ni na ferije, a dva-tri puta dođe i preko reda, u toku godine, ali na kraće vrijeme. Odlazio je nekom prijatelju u Vojvodinu na više mjeseci. Jednom ode i u Crnu Goru i ostade tamo gotovo godinu dana. Jandrija kao da zaboravi na nj i svu brigu obrati Miji. A slobodno vrijeme posveti »udruženju veterana« — isluženih podoficira, žandara i finanaca — među kojima je bio dobro viđen i rado priman.

Veterani su imali na kraju obale svoj dom, lijepo uređene i dosta udobno namještene društvene prostorije. O svečanim prigodama, za tjelovsku procesiju, za Carev rođendan i slično, oblačili su uniformu: bluzu vojničkog kroja i duge pantalone ozbiljne sive boje, bijele rukavice i tvrdi crni klobuk za kojim se vilo zagasito zeleno perje. Jandrija je, po svome činu iz vojske, imao pravo na crveno perje za klobukom. U društvu su imali dobro ugrijanu čitaonicu, šah, domino i druge igre, albume sa slikama generala, zastava i bitaka, careva i nadvojvoda, ratnih brodova i spomenika. Neznatni članski udjel davao je, dakle, mnoge pogodnosti i udobnosti. Bolesnim i iznemoglim članovima dijeljene su potpore. Kod svih državnih proslava, svečanosti, paradnih sprovoda uzimali su učešća i veterani, u bijelim rukavicama, sa svojom izvezenom zastavom. A kad bi koji od njih umro, zvonilo je veliko zvono na katedrali, svetoj Stošiji, za lijesom su stupali svi veterani sa crnim florom oko rukava i na zastavi, a na lijes bi mu postavili znamenje službe: sablju, klobuk s perjem — zagasitozelenim ili crvenim, već prema činu — i odlikovanja. Porodica je dobivala pogrebnu pripomoć. — Kad je navršio pune godine službe i pošao u mirovinu, Jandrija postane još revniji član društva. I tako je započeo da provodi svoje stare dane vedro i spokojno, bez naročitih briga i bez oskudice, i nije nikad ni pomislio da bi taj mir mogao da se poremeti.

V

Ali došlo je ono neočekivano, ono nepredviđeno, ono što je uzmutilo sav svijet, zamrsilo sve konce, pomelo sve planove: rat!

Sve je bilo u ratničkom domovinskom oduševljenju, na svaku je službu pao otsjev vojnog značaja, sve se vršilo s nekom iznimnom važnošću i ozbiljnošću. U prvo vrijeme, dok su prolazile gradom čete u novim uniformama i žutim kajišima, sa muzikama i barjacima, sa grančicama šimšira za kapama, praćene povorkama rodoljubivih zadarskih žena i činovnika sa cilindrima na glavama, Jandrijin je vojnički duh oživio i njegova su čula imala obilje milih osjeta. Po cijeli dan ćubio je na vojničkom vježbalištu, u gomili dječaka i sluškinja, i pasao oči neprestanim vježbama a uši zvukovima trube. Za odmorâ prilazio je bliže, obigravao oko trubača, pa bi mu se kazao kao isluženi bivši drug i na koncu bi ga zamolio da mu dade trubu »da zatrubi — da ga želja mine«. Tad je, poslije toliko godina, opet svirao znakove i komande, i sami taj podražaj zvukova trube na njegov bubnjić povraćao je prošlost, vaskrslu, živu, i Jandrija se opijao plimom nabujalih uspomena.

Kad nije bilo vojničkih vježbi, provodio je vrijeme na sjedeljkama po obali ili u »gradskom perivoju« obdan, a u veteranskom društvu naveče, i njegovim pričanjima, naročito kad je bio pripit, nije bilo kraja ni konca. A kad bi se našao među mlađima, koji su prije ili poslije imali da pođu u rat, neumorno je davao savjete i upute, posvećivao ih u sitne zanatske tajne, u one tančine vojne vještine koje se ne mogu da nauče u redovnoj vojnoj obuci već jedino iskustvom, i popraćao tumačenja zornim prikazivanjem, poklecivanjem, žmirenjem na jedno oko kao da cilja, glasovima koji su oponašali pucnjave raznih vrsta vatrenog oružja, raznih kalibara, iz različitih udaljenosti, i koji su se na koncu pretvarali u bujicu šarenih zvukova, u vražje kreševo.

Dođe odnekud i Polde, ostade nekoliko dana kod kuće čekajući vojni pregled, pa ode i on u rat. Ali mrko i zlovoljno. Bio je još bljeđi, ozbiljniji i mučaljiviji nego inače. S ocem nije mnogo govorio i gledao ga je na mahove s prigušenim bijesom, na mahove s nekim gorkim sažaljenjem koje je sličilo preziru. Jandrija je to osjećao i pred njim nije govorio ništa što bi moglo da ga izazove i razdraži. A kad Polde otiđe, javljajući se polubratu najprije iz Gline a zatim iz Galicije kratkim i slabo rječitim vojničkim kartama, Jandriji isplinu iz glave tačna pretstava sinovljeg raspoloženja i njihovih međusobnih odnosa, pa se uze svagdje hvaliti i dičiti sinom vojnikom i u svojim pijanim razgovorima pričati svakojaka čudesa o njegovim podvizima.

»Piše mi juče — priča Jandrija kod veterana — da su njih tri druga zarobili dvista Rusâ!« — Veterani možda vjeruju a možda i ne vjeruju, ali svakako drago im je slušati. Pomalo prešlo u običaj da Jandrija na posijelima uvijek štogod novo priča, pa postalo kao neka dužnost. I sad mora svake večeri da začini posijelo pričom. Nekad ispadne bolje, nekad gore.

Katkad Jandrija prekardaši, pa udari krupnije:

»E, ljudi, nekidan nam osvjetla obraz svima, cijeloj Dalmaciji! — Pozivlje kapetan da se dobrovoljno javi ko hoće da pođe u izvidnicu i da doglasi gdje su Rusi. Svi se pokunjili, gledaju preda se u zemlju, jer znadu da su Rusi uhvatili busiju u šumi i da čekaju kao na dočki. Mome Poldi srce ne moglo odoljeti: Evo, veli, ja ću kad niko neće! Pa polako, polako, sve puzeći, dopentra se do šume; i čuje sve na dlaku kako se Rusi dogovaraju da će napasti naše. Te on opet polako, polako natrag. Spaze ga Rusi kad je prelazio preko žice pa ospu za njim dum — dum — dum — dum — kâ krupa. Misle naši: ne donese glave! ne bi perje iznijelo mesa! — A moj ti Polde polegâ, pripio se uza zemlju, pa pomalo, oprezno, puze, puze — i vrati se živ i zdrav. I još donese kapetanu sablju i kapu jednog ruskog oficira kojeg je zatekao u jarku pa ga zadavio kâ pile! Gleda ga kapetan, brk mu se smije, pa ga pita: ‚Koji si ti, momče?' — a moj Polde njemu: ‚Gospodine kapetane, ja sam taj i taj, sin Jandrije Kutlače, bivšeg cesarokraljevskog regimentskog ornista, te i te regimente, štono u Bosni na smotri vojske jašio odma' do đenerala i trubio komande za svu vojsku, i odlikovan bio medaljom . . .' — Nasmija se kapetan pa govori mome Poldi: ‚Znam ja njega, bolan; oni je đeneral bio moj ćaća, i pričâ je on meni da je imâ za ornista nekog Kutlaču, da onakog duva i onake trube nije bilo u Carevoj vojsci!'«

Jednom suhom kartom javi Polde da se nalazi u bolnici »zbog plućnog katara«. A Jandrija naveče pošao k drugu veteranu Peri Šarcu koji je proslavljao rođendan, pa se malo nakresao i priča:

»Eno mog Polde u bolnici: u jednom okršaju sâm navalio na jedan ‚cug' Rusa i učinio pakost od njih. Zove ga kapetan natrag, veli: bjež', bolan, vidiš li da ćeš poginuti; a Polde se zagnâ među Ruse pa neće ni da čuje, neg' samo dohvaća dva po dva i razbija ih o zemlju. Kad

se vratio, tapše ga kapetan po ramenu i pribada mu medalju, a iz njega samo krv teče: sedam je ljutih rana bio zadobio a ni sjetio se nije. Sad ga eno u bolnici; piše: čim malo prezdravim javiću se opet dobrovoljno za frontu.«

VI

U dnu duše Jandrija je pomišljao s bojazni na čas kad Polde dođe na otsutstvo. Ali Polde zadugo ne dođe. No u decembru 1916., pred sam Božić, banu iznenada. Bio je ispijen, pocrnjeo u licu, još šutljiviji nego ranije, a glas mu je postao tiši. S ocem je malo govorio i kao da ga je izbjegavao. A Jandrija ga sve nagovara da iziđe s njim u šetnju. Polde se sjeti kako se je, kao dijete, poslije majčine smrti pripijao uz oca i pribjegavao mu u krilo, pa se ražali i jedan-dva puta dade skloniti da se s njim prošeta, ali sve birajući manje prometne ulice i kloneći se susreta pri kojima bi mu poznanici dodijavali zapitkivanjem. No ti bi časovi bolećive raznježenosti brzo prešli, i Polde je opet upadao u svoja trpka i razdražljiva bolesnička raspoloženja.

Na badnju veče Jandrija pozove svoje prijatelje na večeru. Dođoše i dva Poldina školska druga, Josip Franić, koji je stigao skupa s njim na otsustvo, i Stevo Rajić, koji se izvlačio iz vojske nekakvom tobožnjom bolesti očiju. Jandrija se na vrijeme pobrinuo za ribu i vino a Kata spremi obilan »brujet«. Postelje gurnu u kraj, a nasred sobe, pod Jandrijinim »mačem zelenijem« i vojničkom slikom, prostru trpezu. Stari se ushodao po kući, obrijan, u čistoj košulji, nudi prijatelje rakijom, zaviruje u kuhinju, sav u ulozi domaćina. Posjedali su za sto, Jandrija sa starijima na jednom kraju a Polde s mlađima na drugom, pa se razgovor vodi dijelom zajednički dijelom odvojeno.

Spočetka se govorilo o više manje beznačajnim stvarima, još malko sustegnuto, i posna je večera promicala mirno. Polde je vruće želio da tako potraje sat-dva, koliko najmanje mora da ostane za stolom, pa kasnije, kad se ljudima razveže jezik i kad počnu mljeti koješta, on će s prijateljima izaći, prošetati se pustom, zamračenom obalom gdje se slobodnije diše, ili sjesti u kakvu zabitnu kafanicu.

Ali vino poče da čini svoje ranije nego što je Polde bio proračunao. Razgovor potekao slobodnije. Očevi prijatelji stadoše Poldu zapitkivati o ratu, uslužno mu pružajući priliku da se raspriča i pohvali. On je odgovarao suho i preko volje. A i Jandrija je oprezan, vješto skreće kad razgovor dođe na opasne obrte i odbija od sina nezgodna pitanja. Raspričao se, pao na svoje omiljene teme, na sjećanje iz svog službovanja, na okupaciju Bosne. No ljudi, kao za inat, opet saletješe Poldu pitanjima o ratu. Poldi se učini da Pero Šarac, sitan, uredan čovuljak medena glasa i lukavih očica, naročito na to navlači razgovor. Jandrija opet odbija, ali nezgrapnije. — »Ostavi, bolan, ne voli ti on mnogo da priča. Nego slušaj ti staroga«. — Polde strepi i guta.

Jandrija se raspoložio pa priča sve krupnije, sve vatrenije, i sve se više u to unosi. Zagrijao se, postao bučniji, pije i nalijeva drugima.

Šarac, koji u piću drži mjeru i zaostaje za drugima i koji cijelo veče neprimjetno upravlja razgovorom i navraća ga na ono što on hoće, odjednom se obrati Poldi:

— Ma pričajte nam, molim Vas, kako ono prepozna Vaš kapetan čiji ste sin i kaza Vam da je Jandrija bio ornist kod njegova oca?

Polde problijedi. Prijatelji mu vidješe na što može stvar izaći, pa uzmu da ga zagovaraju. Jandrija, poslije časa zbunjenosti, trznuo se i počeo da nalijeva još življe. Nagoni na piće, nazdravlja i odgovara na zdravice. Kao

da hoće da nadvlada u sebi onu potčinjenost u koju ga stavlja sinovlje prisustvo, da se otrese i oslobodi tog podložništva koje ga i predugo drži u nekoj stalnoj strepnji i već počinje da ga guši. Zajapurio se, ispravio, čisto okrupnjao. Sad se nadovezao generala Borojevića.

— E, jest Borojević junak nad junacima, dika naša, sretna ga majka rodila! Ljudina ti je to, brate moj, — naš čovjek!

Dodijao mu i počeo da ga srdi taj stalni napor za održavanje ravnovjesja. Uzmutio se u njemu dugo uspavani sok. Sva njegova unutrašnjost, dugo sputavana onom vječitom laganom bojazni od sina koja mu je ušla u kosti kao zimica, sad se probudila, teži da se oslobodi i hoće da pređe u protunapad. Povređivani ponos što pred sinom mora da se pritajuje i uzmiče usprotivio se, uzjogunio. Pomisli: »Zar ja da mjerim riječi u svojoj kući! On da mi pred ljudima udara u obraz, smrdljivac zeleni!« I od te pomisli još se više raspali. Sad kao da naročito traži čime će sina da podbode i razdraži.

— Da sam ja, bog dâ, samo malo bolje znao njemački, pa da me moj komandant poslao u Beč u škole kâ što je ćeo, bio bi i ja postao kao Borojević, i više nego Borojević! Bi, vjere mi! Bi, očiju mi!

Pa videći da je i to malo i da ne postizava cilja, skide sa zida i opasa onu sablju i nataknu na glavu svoju podvorničku kapu s carevim inicijalima koju je i kao umirovljenik imao pravo da nosi. Uskoračao se po sobi, sâm ne zna što bi više da učini, a htio bi učiniti nešto značajno, izazovno. Poldu i ne gleda, ali je svima jasno da sve ovo čudo i stvara radi njega, iz prkosa prema njemu. Ipak primijeti, s onom zaoštrenom osjetljivošću na potsmijeh koju imaju pijanci, da sa svom tom zahuktanošću opet ispada u očima prijatelja više kukavno nego strašno. Ulovi na Poldinim usnama, kao grč, jedan žalan osmijeh otpuštanja i prezira. To ga dokraja raspali. Oči mu sijevnu čudnim, pomalo zvjerskim bljeskom; takva ga drugovi

nikad ranije ne vidješe. Dreknu iz sve snage prema kuhinji:

— Mijo, 'vamo dođi!

Dječak, koji je dotle bio uz majku, domili bojažljivo.

— 'vamo dođi! Priđi bliže, ne boj se!

Privuče ga k sebi, posadi ga na koljena.

— E, kad nisam ja, oćeš ti, ako bog dâ! Čim navršiš godine, razumiješ li, stavit ću te u kadetenšule. Neka te tamo! — Neka on što mu ćaća nije! — Bi li ti bilo drago postati kâ Borojević, à? Reci, ne boj se nikoga!

Poldi prekipi. Lupnu šakom o sto.

— Nećeš ga dati u kadetsku školu, nećeš, ja ti kažem! I mene si tako htio, sjećam se dobro. Ali nećeš! Zar ti se još nisu otvorile oči, stara budalo! Takav si nam ti otac, u tome je sve tvoje očinstvo: što si nas, kao životinja, na svijet dao, a dalje nije tvoja briga: u kadetenšule, pa nek se brine »svijetli car« i neka od nas bude što bude! Već dvadeset godina slušam te tvoje pijane razgovore. Razmahao se po kući tom sabljetinom, baljezgaš uvijek o ratu, o Borojeviću, i što ti ja znam, a gdje si ti rata i vidio? Zar duvajući u trubu po manevrima kao na sudskoj dražbi? A pitaš li se ti zašto pusta mladost gine po frontama, za čije li zdravlje? — Predahnu zaduvano pa nastavi gorče i zajedljivije:

— Dosta mi je svega! Cijelog te vijeka gledam i slušam, naduvena kao tukca, gdje pričaš o tvome generalu, o tvojim nekakvim podvizima, cijelog mi vijeka visi nad glavom, kao ruglo, ta tvoja sablja i ta ududučena slika!

Kao u iznenadnom nadahnuću, hitrom kretnjom dohvati sa zida onu sliku sa topovskim cijevima i ukrštenim mačevima, izmahnu njom iznad glave i žestoko tresnu o naslon stolice. Pršte okvir i rasu se staklo po sobi. Jandrija jeknu i srnu golom sabljom na sina. Preda nj se isprriječiše ljudi s mukom ga zadržavajući. Kata pritrča na kuhinjska vrata; zanijemila i uhvatila se za glavu. Mijo iz prikrajka promatra bez daha, raskolačenih očiju. Iscrpljen, Polde

se sruši na stolicu u nastupu kašlja. Stevi Rajiću, lako upaljivu i slabu na vinu, učini se da je puknuo čas za opći revolt, pa zaurla »Napried!...« i pođe prema starome upirući prstom u careve inicijale na kapi.

— Skidaj tu rozetu, strvino, skidaj je!

Jandrija se jednim trzajem oslobodi ruku koje su ga držale, i krenu na Stevu, koji odmah ustuknu. Prigušenim glasom, s nekom nasladom, izgovori skoro šapatom:

— Skini mi je ti, sinko, ako te majka rodila! Dà-nu, dà-nu, skini je samo!

Zavrti glavom, zaškrguta i zabijeli očima, pa još tiše, kroz stisnute zube, vabeći ga strastveno:

— Dođi, dođi, skini mi je!

Umiješa se Josip mireći.

— Hajdemo, ljudi, hajdemo!... Ostavite!... Mánite!... Sramota je da se ovo događa, zaboga!... Sve je krivo vino, sve je krivo vino...

I izgura Poldu i Stevu napolje.

Shrvan i otriježnjen, poslije tolikog napora, Jandrija se nalakti na sto i spusti glavu među dlanove.

— E ljudi, viđeste li ovo, ako boga znate! Rodiš sina i gojiš ga kao pile u njedrima, školuješ ga, promećeš se i guraš da od njega učiniš čovjeka, gospodina — a on kad odraste ovo tebi čini! Sjedne ti za vrat, u rođenoj ti kući zapreda!... E ljudi, viđeste li ovoga čuda!...

Vapije Jandrija. Drugovi se uozbiljili, složili ruke na trbuhu i čekaju da se malko istutnji pa da mu pristupe s riječima blaženja i primirivanja. Kata se smotala na postelji i samo stenje. Mijo se skupio u kutu zgranut i prestravljen. Svijeća nad stolom, uzbibana od treska i loma, još se lagano njiše i veliki kolobar svijetla s kraja na kraj sobe sanjivo putuje.

Polde ode. Stari ga više nikad ne spomenu niti primi glasa od njega.

Poslije nekoliko mjeseci dođe mu obavijest da je umro u vojnoj bolnici. Ni tad ne reče ni riječi. Hodao je gore dolje po sobi zatvoren u se. Izićе i uputi se šetnjom van grada. Uđe u jednu od onih radnja mješovitom robom u predgrađu u kojima se snabdijevaju seljaci, kupi svijeću, pa je ponese i preda u crkvu parohu da mu se zapali za dušu.

VII

Jandrija se pogurio, smršao. Izlinjao na njemu dugi kaput, opustio mu se nekad kočoperni brk. Prolazi gradom zamišljen, gledajući u zemlju.

Došle gladne godine, 1917, 1918.

Navalila sva zla i nevolje. Zle vijesti sa bojišta. Vidi Jandrija jasno: u svemu popustio onaj red, ona stega — sve čemu se je nekad divio i čim se ponosio. S kim god govoriš, svak se tuži na glad, neimaštinu, bijedu. Više niko ni za šta ne mari.

— Hoće li već jednom svršiti ovaj rat, ne bilo ga! Sve je smeo, sve uništio! Zašto ne umrijeh prije, da ovo ne vidim! — Što sam dočekao pod moje stare dane!

Kod veterana slabo. Svi zaokupljeni mislima i brigama. Razgovaraju tiho, bojažljivo, preko volje. Čovjek ne bi htio da govori o ratu, o bolesti i gladu, — a opet se razgovor sâm navraća na to! — Nove slike, albume i ilustracije već odavna ne šalju iz Beča. A i sprovodi prolaze bez svečanosti, bez veterana. Svoja veteranska odijela ljudi su davno počeli da nose svakim danom, bez gajtana, pod kaputom, uz običnu kapu. Samo klobuci sa perjem, zagasitozelenim ili crvenim, spremljeni su po ormarima, još dosta novi. — Tek kad se nađu po dva, bolji prijatelji, tiho i obazrivo izmjenjuju pitanja i jedan dru-

gome odgovara slijeganjem ramenâ i upitnim pogledom prema nebu. Jandriji je sad najbolji i najpouzdaniji drug šjor Niko Furlan, bivši »kapo od financa«; sa Šarcem se od onog Badnjaka prilično ohladio. Izlazeći iz doma, njih dva se muvaju, sporo navlače kapute da propuste druge ispred sebe, i kad ostanu posljednji, jedan se obrati drugome:

— Ima li što novo? Što se govori?

Upitani slegne ramenima:

— Kažu slabo, slabo!

Slegne ramenima i drugi.

Izlaze. Negipkim staračkim prstima zakopčavaju kapute. Na izlasku ih susreće hladna večernja burica koja mete praznom obalom.

— Na što će ovo izići?!

— — ??

VIII

Jandrija nije više gotovo ni izlazio iz kuće. Samo katkad, kad je lijepo vrijeme i kad sunce grije, izmili na obalu pred kuću, pa se sunča.

U proljeće 1918. umrla mu je Kata. Nekoliko dana previjala se kod ognjišta i legla tek dan pred smrt. Tog je proljeća svijet, oslabio i izgladnio, mnogo umirao. Pomoru su dali ime »španjola«. I to je ime mnogošta uprošćavalo, činilo izlišnim dulja tumačenja, nagađanja i dijagnoze, kratko i bespogovorno objašnjavalo smrtni slučaj, i u neku ruku pružalo utjehu solidarnosti, obuhvatajući umrloga u veliku i ravnopravnu obitelj umirućih. Svakog su dana osvitali novi nizovi osmrtnica, blijedo otisnutih na lošem papiru. I kako je smrtni slučaj za one koji

ispraćaju postao obična, svakodnevna pojava, ljudi su na nju oguglali i gotovo zaboravili da je to za umrloga sasvim izniman događaj, stvar koja se dešava ipak samo jednom u životu. — Staru ženu ispratili su u rano poslijepodne muž i sin sa tri-četiri prijatelja veterana.

Sad je briga oko domaćinstva pala čitava na Jandriju. Kuća je bila nijema. Mijo je gotovo sve slobodno vrijeme provodio na ulicama. Njegov dolazak kući najavljivalo je suho klapanje drvenih sandala koje su besplatno dijelili po školama; čitav Zadar odjekivao je svojim hladnim pločnicima od tog drvenog klapanja neishranjene djece. Dacima je Crveni krst dijelio na pô jutra u dvorištu starog vojnog arsenala zdjelicu vodnjave čorbe od oljuštena ječma — onog zle uspomene »orzo tedesco« koji je otad Miji omrznuo za sav život. Jandrija je odlazio s torbom van grada da na malim ledinama oko kuća u predgrađu, na kojima su rjeđi sretnici napasali kozu, ili na stoklasom obraslim okrajcima vojnog vježbališta, gdje je na početku rata gledao kako vježbaju svježi i dobro odjeveni odredi, učupa trave koju je donosio kući i sam kuhao. —Po gradu je sve bilo mrtvo i pokunjeno. Izgladnjelo, kao na izdisaju.

Jednog dana, neka neobična užurbanost. Izišavši poslije podne iz kuće, Jandrija je sretao grupice koje su izgledale živahnije i koracale laganije. Nešto se dogodilo, o tome nema sumnje. Ali niko ne govori. A on se skanjivao da otvoreno upita. Otišao je do veterana. Zatekao je svega dva-tri starkelje. Zaneseni, gotovo bez glasa od iznemoglosti, jedva su se pokretali, kao jesenje muhe, na pitanje sporo obrtali glave sa pospanim očima i mrdali brkovima kao ticalima.

Ali predveče stalo se po ulicama govoriti, doduše još ispod glasa, da je pala Austrija. Baš tako, nikakvim drugim riječima nego samo: »pala je Austrija«. Neko je pričao da je negdje jedan vojnik skinuo kapu s glave i bacio je pod noge.

Starkelje su se povukli kući ranije.
Sve je bilo tiho.

IX

Sutradan se sve razvezalo, sve se dogodilo odjednom. Vojnici su izišli iz kasarna i skitali se po gradu, slobodno, u gomilicama, bez reda i zapta. Đaci nisu imali škole.

Mlađarija se skupljala, rojila, dogovarala. Na koncu uputiše se gradom, a za njima nagrnu svijet. Pade poklik »Dolje Austrija!« i odjeknu glasno i čujno, ali nekako zaleđeno, nesviknuto. A onda zaoriše novi poklici, topliji.

Val se krenu ulicama. Od poklikâ i pjesme sve proglušilo. Omladina se razdijelila na grupe, nose ljestve, skidaju grbove i ostala znamenja propale vlasti, dijele svijetu kokarde sa trobojnicom. Jedna grupa zagleda vojnike, stražare, finance nemaju li još na kapama rozetu sa Carevim inicijalima. Kad je na kome nađu, nalažu mu da je skine. I ljudi se pokoravaju, preplanuli ratnici, brkati žandari. Promače neko u olinjalom službenom kaputu. Jedan mladić odvoji se od grupe, stigne ga, stavi mu ruku na rame, i onaj se okrene: nađoše se oči u oči Jandrija i Stevo Rajić.

Stevo zastade neodlučan: sjećanje na nekadašnji sukob stavljao ga je, uprkos naporu volje, u neku podređenost pred Jandrijom. Nadvladavajući taj osjećaj, viknu:

— Skini rozetu! Nema ti više Austrije!

Starac se oprezno obazre oko sebe i uvuče glavu u ramena. Pomisli u sebi: »Još se ne zna zasigurno.« Pa procijedi ponizno i meko:

— Skini mi je ti, sinko — ja ne branim.

Stevo mu otrgnu rozetu i tresne njome o pločnik.

Drugog dana Jandrija dozna da se veterani skupljaju u svojim prostorijama da odluče o društvenoj imovini. Kao šetnjom, uputi se i on tamo. Najprije se šunjao oko doma, pa kad vidje druge da ulaze bez bojazni, uđe i on. Bilo je već odlučeno: zgrada i krupni namještaj su državni, to ostaje. Za sitnije pokućstvo riješeno je da se proda na dražbi, ali pravo natjecanja imali su samo članovi, veterani. Tek ako preostane štogod što niko od veterana ne htjedne kupiti, moći će da kupe ostali građani.

Najprije odoše dvije etažere, ogledalo, klimavi stolić sa urezanom šahovskom tablom. No to je za Jandriju bilo preskupo. Slike su već ranije omladinci polupali zajedno s okvirima. Jandrija htjede uzeti jedan album, i već se bio mašio, ali se brzo predomisli i ostavi. Zatim dođoše na red neke stolice, šah, domino. On zabroji jedan naslonjač na kome se popodnevom često odmarao, za toliko godina, no u nadmetanju morade odustati.

Najzad stave na licitaciju budilnik.

— Ko će ovo! — upita izvikivač.

Ne javi se niko.

— Ko će ovo! — ponovi onaj.

Jandrija se tiho odazva:

— A koliko je?

— Pet kruna.

On ga otkupi. Pokuša ga naviti da mu oproba pera. Dobar je. Prodjenu desni kažiprst kroz viticu i lagano se uputi kući klateći budilnikom u hodu.

Smrkavalo se. I drugi je dan prolazio.

Starac se šetao po sobi zamišljen, dugo, dugo. Bio je sam u kući — Mijo je sa mlađarijom po gradu pjevao, klicao, skidao table i grbove. Šetao je i šetao, utonuo u misli.

Odjednom ga trže cilik budilnika. On stade i zagleda se u nj nepomično sve dok nije umukao. Pomuča i Jan-

drija neko vrijeme, pa glasom prigušenim od duga mučanja izvali iz dubine:

— Zvoni mi, zvoni!... Odoše moji trudi u vjetar!... Kamo sreće da mi je prije zazvonilo on veliko zvono na svetoj Stošiji!...

X

...I ko bi rekao da će Jandrijina duša opet prolistati!

Kad nastadoše mutna vremena — gladne ratne godine, slom Carevine, talijanska okupacija, svakojaka čuda i preokreti — on se povukao u se, kao kornjača. A kad sve to minu, on se obrete u novoj državi, u pitomome primorskome gradu, na toplom suncu — preselio je ono nešto kućnih stvari u Split i tu se nastanio. — Sve se najzad uredilo kako se ni u snu nije mogao nadati!

Doduše, prve dvije-tri godine bilo je pomalo i oskudice, i zebnje za stare dane. Ali sad je opet dobro. Mijo je dobio stipendiju i završio nauke, postao profesor; u novoj državi potekla nova penzija; vremena se smirila. I Jandrija opet šetka po suncu, sjedi s drugim penzionerima pod palmama na obali ili u jednoj maloj trafici, i razgovara. Snašao se u Splitu, upoznao mu ulice i prolaze, udomaćio se u novom stančiću, našao stare prijatelje koji su, jednako kao i on, izbjegli iz Zadra, i stekao nove. (Preselio se među ostalima i Pero Šarac, ali je obolio od žutice: smršao, pozelenjeo kao limun; Jandrija mu ne vidi duga vijeka.)

I priča. A i ima što. Upamtio je mnogo toga za svog života, mnogo doživio. Upamtio je tri države, služio pet čestitih careva i kraljâ, i to jednog dugovjeka da ga ni vrag ne bi nadživio!

Polako se uslobodio, pružio opet glavu iz vrata, progovorio glasnije. I stupa nekako čvršće.

Navikao na jedne novine, pa ih redovito kupuje i čita. Čita ih od prvog slova do zadnjeg, preko cijelog dana, na male obroke; hoda polako i čita, zastajkiva i sriče. Odnekud dobio ukus za politiku. Naročito pred izbore jako se zanima: ko li će pobijediti, zla mu majka!... Zakrvili se da je straota božja!... Vuče svaki na svoju stranu, grde se, psuju; spretni jedni, spretni i drugi — đavo im zna! Naši ljudi u jednoj stranci, a naši i u drugoj!...

Izborna živost i vreva godile su njegovoj prirodi i ulijevale mu dobro raspoloženje. Podvojenost stranaka nije ga plašila; u njoj je gledao bogatu raznolikost božjega stvora a uzavrelost života radovala ga je već sama po sebi. Raspaljenu utakmicu i bespoštednu borbu u kojima se je otkrivala prometljivost i životna sposobnost njegove rase, tumačio je kao dobar znamen za njenu budućnost.

— Neka se naš svijet promeće, neka se malo prolupa! Dobro je da sve kuša!... I ja sam svega prošao, pa me evo!...

Ipak, pred Mijom nerado pokazuje svoje optimističko raspoloženje; drži se kao malo zabrinuto, rezervirano, kao da još mnogo ne vjeruje u sve to.

A Mijo je podosta zagazio u politiku. Dokasna u noć ostaje na nekim sjednicama, a poslije sjednica pet-šest omladinaca okruži »vođu«, mladog advokata, koji im nešto razlaže i objašnjava, pa ga prate kući; Mijo ide odmah uz vođu. Nedjeljom se po nekoliko njih mlađih natrpaju u auto i odlaze u sela u agitaciju. Piše i u novinama, i kreše li — kreše! Kresne, bome, ravno u brk, nikoga se ne boji! A piše neke riječi koje Jandrija dobro ne razumije i koje nikad nije čuo da kod kuće govori — »ovaploćenje«, »ispolinski«, »kosturnica«, »stihija«, »ponaosob«, — sve nekakve takve. Nagovara ga Mijo da bude uz mlađe, da glasuje za njih. Veli mu: na mlađima svijet ostaje, sad je

naše vrijeme, a stari su za penziju. — A Jandrija muči i gleda preda se — niti mu odobrava niti se pravda s njim. Jer on zna za koga će. Neka Mijo govori!

Jandrija pođe katkad naveče u stranačku čitaonicu da čita novine. Tu je došao u dodir i sa sreskim kandidatom, doktorom Perom, i slušao njegova razlaganja. Mudro govori. A vidi da je i doktor Pero njega upamtio. »Zdravo, Jandrija« — prvi mu se javi kad ga susretne.

U toj čitaonici je sreo i svoga bivšeg starješinu, pretsjednika apelacionog suda Dr Eugena Elsnera, koji se također preselio iz Zadra; pretsjednik mu je ljubazno pošao u susret i s njim se rukovao, što je Jandriji mnogo podiglo ugled. A kad je poslije nekoliko mjeseci Elsner umro, Jandrija je dao svoj prilog, pa je izišlo štampano u stranačkom glasilu: »Da počasti uspomenu blagopok. Dr E. Elsnera, pretsjednika apelacionog suda u m., priložio je g. Jandrija Kutlača u fond našeg lista din. 10.—« Jandrija je dugo nosio taj broj brižljivo složen u džepu i često ga vadio, otvarao i ponovno čitao tu notisu.

Jednom je prilikom Jandrija izložio doktoru Peri svoj teški položaj s malom mirovinom, i doktor Pero mu obeća da će se zauzeti kad pođe u Beograd da ga prevedu na mirovinu po novom zakonu. Pa kad se vratio iz Beograda, naveče u čitaonici predusreo ga s osmijehom:

— Eto, Jandrija, izradio sam ti: imat ćeš skoro dvostruko nego tvoji drugovi. A znaj da ti je to odredio Stari glavom. Rekao je: ,Nâ, ovo ponesi mome Jandriji, i reci mu da je to Stari za njega providio da ne strada pod svoje stare dane. I reci mu još da sam ga pozdravio.'

Neka Mijo samo govori! . . . Čast njemu i njegovom ovaploćenju! A on zna što će i za koga će. Neka oni samo govore: Stari 'vaki, Stari 'naki, te korupcija, te ovo, te ono!

Naslutio Jandrija u Starome nešto što ga je potsjećalo na Carevinu: onaj red, starešinstvo, ono državno

načelo. »Neka nisam škole učio, ne vara mene prilika.« Nanjuši on uvijek ono pravo. »Jer bog je dao neuku čovjeku nešto što mu govori kâ neki glas, puti ga, vodi. I nikad ne prevari!« — Sad mu se ponekad čini kao da ga je uvijek neka ruka vodila, kud god je išao, sve od onoga dana kad je, još dijete, iz Klisovaca stope iznio: što je god učinio, sve je bilo za njegovo dobro i napredak. Da je ostao u Klisovcima, dovijeka bi mu porod u njima čamio i nikad se onog života ne bi izbavio!

Mijo se oženio. Žena mu je donijela lijepo pokućstvo, sve novo, moderno. Dobra je s Jandrijom, pažljiva. Svake nedjelje kod njih je na ručku. Jandrija se mnogo hvali na nju i na sina penzionerima na klupici pod palmama. »Znaš, pazi mi staroga, — veli joj Mijo — počituj ga kâ oca!« Na godinu im se rodio sin, mali Jandrijica, njemu u čast. Mati ga zove Andrej; Jandriji se to mnogo ne mili. »Zovi ti njega Jandrijicom, po našku« — govori snáji.

Sad Jandrija svako popodne dođe i igra se s malim, donese mu kakvu igralicu, ili karticu rumenih, jagodastih bonbona koji se slijepe za papir; mati ih uvijek stavi na ormar izgovarajući se da se upravo tad sit nasisao (»primio mlijeko« — kako ona to veli).

Kad je malko odrastao, počeo ga Jandrija izvoditi u šetnju po suncu. Razgovara s njim, uči ga govoriti, pokazuje mu parobrode. Dovodi ga k svojim penzionerima, ponavlja im što je dijete reklo, priča im čuda o njegovoj promućurnosti. Kupuje mu u onoj trafici neke tablice čokolade u kojima ima po sličica: vojnici, leže u jarku i pucaju, bacaju bombe, jurišaju; ili zdepasti, kratkovrati mužar koji gleda u nebo, ili ratni brod koji se potapa pogođen u pramac granatom. I to mu sve tumači, sa mnogo onomatopejskih riječi i uzvika, sa mnogo pum-pum, i cin-cin, i zzzzzzz . . ., i bum! . . .

Pod palmama je Jandrija sretao svakakav svijet. Pred njegovom klupicom promicale su razne ljudske egzistencije. Zapodijevao je s tim ljudima razgovor, zapitkivao

ih koješta o njihovom životu. Probudila mu se neka životna radoznalost, volio je da bude obaviješten o svemu. Bosonoge ribare zasukanih nogavica koji su prenosili s broda na ribarnicu kutije s lovinom pitao je kako se zove neka riba koju dotad nije poznavao, pa se čudio njenom imenu. Od drhtavog starca što tuda kupi čikove od cigareta htio je da dozna ima li koga svog i gdje noći. A zgrbljenu ženu što koraca iskrivljena vrata pružajući ruku na dinarčić i u jednakim razmacima naglo se sva strese i ujedno šmrcne, ispitivao je »otkada joj to« i što joj kaže liječnik.

Jednom dok je tako sjedio sam uranivši ispred svoga društva, naiđe seljačić od 14—15 godina. Sudeći po izgledu, tek se nedavno spustio iz zaleđa. Nosio je prevješeno preko lijeve podlaktice desetak pari vezica za cipele i nudio ih prolaznicima. Njemu samom nisu trebale. Po široko razmaknutim nožnim prstima i po slobodno razvijenom, zaobljenom palcu vidjelo se da mu obuća još nije sputavala noge.

— Odakle si, momče? — oslovi ga Jandrija pokroviteljski dobrostivo.

— Odozgo, — odvrati momčić pokazujući neodređeno prema brdima lijenim trzajem polovine tijela.

— Iz kog sela?

— Iz Klisovaca.

Na prvi mah osjetio je poriv da mu se kaže kao zemljak i da mu dade nekoliko dinara. Ali se suzdržao.

— Iz kog varoša?

— Iz varoša Kutlačâ.

— Nu! A čiji si?

— Pokojnog Krste Kutlače.

Jandrija nabra obrve kopkajući po sjećanju.

— Onog što ga je lani zgnječio vagon u Siveriću, — priskoči mu dječak u pomoć.

Jandrija u sebi brzo sračuna generacije, pa mu bî bjelodano da ni tog Krstu ne može poznavati — ta jasno, rodio se sigurno poslije nego je on otišao iz Klisovaca! Potrudi se da se prisjeti kojeg vršnjaka, druga iz dječje igre, ali su sjećanja pridolazila teško — gotovo nikad nije mislio na Klisovce i na djetinjstvo.

— A kako ti se zvao djed?

Dječak se osmjehne dokonom pitanju.

— Ja zar znam!

Ipak, kao da opravda to neznanje, dometne:

— Já ga nisam ni upamtio.

— A štò radiš?

— A evo vidiš, — podiže podlakticu i podbratkom pokaza na nju. — Obdan prodavam ovo, ili ponesem česovu validžu.

— A gđe to dobiješ?

— Kupim od jednog galantara. Dâ mi jeftinije, kaže da mi je poznavao ćaću.

— Dä, jest! Vraga je on poznavao! Za svakog oni kažu da su ga poznavali! . . . A gđe spavaš?

— Naveče operem suđe u onom »Zlatnom jastogu«, ako znaš, gđeno pjevaju uz tambure one neke, pa mi dadu da prenoćim pod škalama gđe drže prazne boce.

Djetetu se razvukla usta kad se sjetilo svakojakih smiješnih i zabavnih stvari koje je tamo vidjelo. Od tog spomena čisto se ozarilo, pa se zaboravi i raščavrlja.

— Jádna, da ti je viđeti! Koji put pjevaju i tancaju sve do zore. A meni čudo drago gledati ih, kroz oni pendžer iz kuhinje. Smiješno li ti se krive, mili bogo! Suknja im se sve vuče po zemlji, a ovđe gore nemaju ni košulje, sve im se cice vide . . .

— E, ajde ti, ajde, — otpusti ga Jandrija. Pa osjetivši da treba da mu izliši, za poputbinu, nešto od svog životnog iskustva, nadoda:

— Budi pametan, pa će sve dobro biti!

— Tako mi je i mate' rekla kad sam od kuće pošâ. Ostaj s bogom!

Jandrija je gledao za njim.

— Već se nekako snašao, mulac! Promeće se kako može, — reče sam sebi. — Hë, ako bude umio, isplivat će!

XI

Još jednu razonodu ima Jandrija: na novom groblju kupio je parcelu, pa gradi grob, sâm, vlastoručno; jer kao i svaki čovjek iz njegova kraja već po prirođenju umije zidati i voli taj posao. Uspio je da nagovori još jednog druga penzionera da kupe parcele u blizini, i sad zajedno idu na rad: kad je lijep dan, stave u torbu alat i zairu — zidarsku žlicu i čekić, komad hljeba, sira i luka — pa se upute vedri i veseli, kao na ptičarenje. I nadmeću se, sa drugarskom surevnjivošću, čija će grobnica biti ljepša i izglednija. Jandrijina je skoro gotova — još samo ploču na nju da postavi. Na početku je htio da na ploči dade isklesati podugačak natpis iz kojega bi bio bjelodan čitav njegov život (natpis je možda i bio ono radi čega se nakanio na tu gradnju). Često je smišljao što će sve da naniže i kako da složi. Želio je da ispiše toliko toga: odakle je potekao i kojim je putovima gazio, što je sve doživio i u čemu učestvovao; htio je da postavi svoja znamenja, čin i odlikovanje. No sin se tome odlučno usprotivio. Teška se srca Jandrija s tim pomirio i odrekao se titula. Ali eto, razumio je da je došao u doba kad se mora da pokorava mlađem. Ipak, činilo mu se je nepametno što se sada gleda na njegove trude i prošlost kao na nešto zazorno, kao na sramotu. I tako je, po sinovljoj želji, dao

isklasati samo: Grob porodice Jandrije Kutlače, i ništa više.

Kad se umori, on sjedne u nepokriven grob poplavljen suncem i doručkuje. Žvače polako i odmjereno svoj hljeb i luk, grahorasti pogled mu se rasijano upiljio negdje u daljinu i misao mu luta, a mrvice se rune i na njih se kupe mravi; on im odroni još koju mrvu i promatra ih kako se oko nje trude, kako se s njom nose, kako je polagano svladavaju i mučno odvlače. Pokatkad pređe rukom preko ugrijanih duvara, lagano, gotovo meko, i sa zadovoljstvom se osvjedočava da nisu vlažni, čak ni poslije kiša. — Ugodna su mu ta sunčanja: sjedi u zavjetrini i smireno razmišlja, dok se povijaju u suncu vrhovi čempresa i u krošnjama živkaju vrapci, a svud uokrug zbiva se život, krotko i umilno, u svakoj travci i mravu. — Ni jedna tamna pomisao ne prolazi Jandriji glavom.

U posljednje vrijeme sve je češće razmišljao o svome proteklom životu, i on mu je, gledan ovako s kraja, izgledao zanimljiv i poučan. Uporedo s tim, u njemu je pomalo rastao neki ponos, neka samouvjerenost; kao da je sve što se s njim u životu dešavalo, bivalo po nekom nejasnom njegovom planu, kao da je sve to ustvari plod njegove mudrosti. Ponekad mu se činilo kao da je u životu imao zadaću da iz postojbine u sebi iznese nešto dragocjenije i od sebe samoga i da to nešto njemu samome neznanim i nepronicljivim stazama ovdje prenese i staloži. Tek sada, u starosti, osjetio je po prvi put potrebu da se stani i da pusti žile u tlo. Pa i u toj brizi oko gradnje groba progovorila je valjda njegova polusvijesna želja da svoje potomstvo veže za ovaj kutić zemnog šara i da ga u neku ruku učini nepokretljivim.

Tim je putovima lutala Jandrijina misao kad je poslije rada sjedio na suncu u grobu ili kad bi se, tražeći vode da zamijesi vapno ili da se ražedni, popeo do prvih težačkih kamenih kuća razasutih po obronku i izvalio na tratini,

gledajući s uzvisice kako se pod njim poput stepenica prostiru lazovi sve dolje do mirne i od sunca ljeskave plohe mora i slušajući kako kroz topao podnevni zrak sa dalekih gradskih zvonika otkucava podne kao kroza san.

XII

I čisto se pomladio.

Dobro mu je, ne trudi, šeta po suncu. Ljute studeni nema, pa procvjetao kao bajam u blagu zimu. Pazi na se, umjereno pije, uredno je odjeven, timari se. U torbara Imoćanina na obali kupio fišek pomade za brkove, kakvu je upotrebljavao u mladim danima; čisto se obradovao kad ju je spazio u »galantarevoj« prostranoj pašnjači; razvuklo mu se lice u osmijeh kao da je ugledao starog znanca. I sad opet usukuje njome brkove. Jak je on još: još unuku krha orahe zubima.

Obilazeći oko onih težačkih kuća kod novog groblja namjerio se na udovicu, čeljade spram sebi: njoj su 54 godine a njemu 72. Valjana je, čista u tijelu. A on samac. Nema ko da ga krpa, da pere. I tako se to složilo.

Udovica ima nešto ušteđevine i svoju kućicu, ne gospodsku, ali ipak kućicu; sam fond će do koju godinu, kako se grad pregnuo da širi, vrijediti lijepih para. Jandrija računa: neću plaćati najma, imat ću svoj red, svoju kućanicu, a i njoj će biti dobro sa mnom. I s njom se lijepo sporazumio:

— Ti ćeš eto imat čovjeka, da nisi sama, da se imaš na koga, u bolesti i potrebi, osloniti. Umrem li ja prije tebe (kao što i jest red, jerbo sam stariji), gledat ćemo da nekako to uredi doktor Pero, naš poslanik, pa da ti ostane penzija — ako se ikako bude dalo. Bit ćeš svoja, imat ćeš

na čemu živjeti do smrti. A i moj Mijo će te paziti (bome, kâ svoje čeljade) i u svakoj ti potrebi priskočiti. Pa je li onda pravo da se i ti meni nešto podvežeš? Da zapišeš poslije svoje smrti ono kućice mome Jandrijici, a? — tâ i onako nikog bližega nemaš! Je li pravo, je li pošteno?

I tako učiniše pismo kod notara.

— Neka ima svoju kućicu, — razlaže Jandrija na penzionerskoj sjedeljci na obali. — Glavno je imati svoj krov nad glavom, a za sve drugo je već lakše. Da ne budeš baš goli činovnik, gladović gradski bez ičega svoga!

I smješka se zadovoljno, samouvjereno. Osjeća u sebi pošteni umor osnivača loze, tiho dostojanstvo rodonačelnika.

BOG SVE VIDI

Crni parobrodić »Porin« ljuljuškao se na tromim, uljanim valovima mrtvoga mora koji su ostali iza južine. Trzaji osovine potresali su mu utrobu poput uporne štucavice; njena mukla lupa ispunjavala je putnički salon izazivajući cilik čaša usađenih u udubljenja na polici. Po suknu stola klizila je neprimjetno prema jednom uglu metalna pepeljara; kad bi stigla na sam rub, sijedi a ćosasti šjor Pavo otvorio bi dremljive oči, vratio je velikom ručetinom nasred stola, pa opet zakunjao. Četiri žene izdvojile se u poseban krug; podavile poda se noge, turile dlanove pod pazuha, i povjerljivo razgovaraju; kad im se učini da im se na odjeći umijesio nezgodan nabor, izravnavaju suknju rukom; jednoj od njih sjedi o boku sin, đačić fratarske gimnazije. U kutu se smjestio paron Miće, onizak plećat čovjek što se mnogo znoji; pored njega na divanu rubac kojim tare čelo, a na koljenima mu otvorena lisnica, veliki »briktaš« u kome prebire i sređuje nekakve priznanice. Pola divana zapremio je, ispruživši se nauznak, dugačak okošt čovjek: pokrio lice maramom, tobože da se obrani od žege i muha, i spava. Ali ta marama van sezone — već smo u poodmakloj jeseni — ne uspijeva da prevari nikoga, te svi znadu da se pod njom krije Lambro, i da ne spava nego se samo pretvara da spava kako ne bi morao povući k sebi svoje duge krake da drugome napravi mjesta za sjedenje. Lukavstvo je ipak polučilo svrhu: niko mu ne remeti mir; a Lambro zna da su ga prozreli, no to ga nimalo ne smeta, i on, pod maramom, uživa u postignutome. Za stolom prekoputa, šjor Prošpe, s novom kapom na zavijenoj glavi (vraćao se iz

bolnice gdje su mu operirali crni prišt na vratu), pružio je podlaktice na sto, na njih naslonio čelo, i gleda u pod vodenim očima. Mršave mu ruke lagano drhte i preširoka burma igra mu oko prstenjaka. — Okrenut malko porebarke i oslonjen laktom o sto, kao da promatra kakvo je more ili da provjerava mimo koji li rt to sad prolaze, sjedi šjor Mili i puši na svoj veliki cigarluk od slonovače ispuštajući samosvijesne dimove kroz nos. Iz tog nekomodnog stava, prisiljen je da odgovara na pitanja preko ramena, što pridaje izvjesnu sigurnost njegovim izjavama i kao da iskazuje izvjesno omalovažavanje prema tuđim. Ustvari, on samo drži na oku »damijanicu« ulja nad divanom koje je danas kupio u Splitu. Pogledavajući na nju, pomišljao je s uzdahom: »Na što smo došli! Da mi s otoka moramo ići u Split tražiti ulje, i još ga plaćati ko zna po koju cijenu!« Ipak, na dnu tog uzdaha ležalo je zadovoljstvo, jer su i drugi njegovi mještani namjeravali da nabave ulja, ali ga nisu našli.

Vozili su se punih pet sati, i već se počeo hvatati sumrak. Jenjala je vreva i odahnuo prostor: putem su se iskrcali redom Dobovljani, pa Škrapljani, pa Podgrebišćani, i sad je parobrod skoro prazan — izlio se iz njega, skupa sa svijetom, i žagor, a posljednje putnike zasitio razgovor i ovladao umor, pa se razvalili po sjedištima i razijevali. Čak i Tonko, gore uvrh stepenica, koji je nosio iz Splita napunjen akumulator i čitavim ga putem čuvao među koljenima upozoravajući prolaznike »Imajte pomnju, nemojte mi ga nogom!«, malko je posustao i prestao da opominje. Sad je i Lambro mogao da bez opasnosti skine s lica maramu i da se ispravi na sjedištu: pružio ukoso noge ispod stola, tako da su mu stopala dopirala do prolaza sredinom salona, pa je bublasti i rudasti konobarev pomoćnik morao paziti da se o njih ne spotakne. Šjor Mili je lijeno prevrtao listove novina; više nije ni pogledavao na damijanu, slutio je njezino prisustvo — bijela novota njenog opleta nametala se kao svijetla mrlja kutu njegovog oka. Šjor Prošpe sklopio vodnjikave oči, u tišini se čulo njegovo skromno hrkanje. Paron Miće najzad je sredio svoje priznanice i

spremio »briktaš« u džep, pa ustao i izišao na palubu da protegne noge.

Koracao je gore-dolje po »kuverti«, i svaki put kad bi prošao mimo stakleni krov salona, pogled bi mu privukla bjelasava mrlja nove damijanice. Sine mu u glavi: »Karonja, miritalo bi mu je fabrikat!«

Suprotnom stranom palube šetkao je meštre Jurica Kulalela. Mići se činilo da i Jurica baca u prolasku pogled na damijanu.

— Evo nas brzo doma, — javi se Miće Jurici kad im se staze ukrstiše na krmi.

— E, fala bogu, — odglasi se Jurica. Pa udružiše svoja dva samotna šetukanja i nastaviše zajedno. I jednome i drugome bili su na vrh jezika Mili i njegova damijanica, i kao da su jedan drugome čitali tu misao, ali su se oba susprezala. Najzad, paron Miće popusti prvi.

— Intanto, Mili je nàšâ uja.

— Nađe on uvik, žbižigin ti je on!

— I odma je digâ nos. Čuva damijanicu kâ oko u glavi — uvik gleda u nju kâ u svetoga sakramenta.

Kratka pauza, kao da očekuju jedan od drugoga da kaže zaključnu. Paron Miće i sad istraja kraće.

— Baš bi mu je miritalo sakrit! Neka malo bacilâ!

— Miritalo bi, — potvrdi Jurica bestrasno, ali se obasja zagonetnim osmijehom.

— . . . I ne vratit mu je dva, tri dana, neka se dobro izgrize! — navaljivao je Miće.

Dolje u salonu, Mili odgurne novine i zijevne; riješio je sve ukrštene riječi. Struganje lanca i batanje posade po krovu upozori ga da su blizu cilju. Baci pogled kroz okno i vidje da već prolaze mimo Fratarski otok. Ustade i protegnu se. Parobrod izvi u suton svoj jauk. I ostali malobrojni putnici poustajaše otresajući imaginarne mrvice s hlača i stadoše prikupljati oko sebe pakete i košarice prebrajajući ih po pet, po šest puta. Žene su popravljale kosu i odlazile jedna za drugom u »toaletu.« Mili se javi

konobaru na vrata kuhinjice da plati što je popio, pa iziđe na palubu i stade nezainteresirano promatrati bijele, isprane stijene groblja, namjestivši usne na bezglasno zviždukanje i ljuljajući se u koljenima.

Svijet se iskupio na pristanu. Parobrodić se polako priljubi uz obalu. Odmah uskočiše na brod dva-tri nosača i poneko od rodbine doputovalih koji su imali poviše prtljaga. Nastade gužva, dozivanje između putnika i rodbine, preskakanje preko ograda i spoticanje o kofere i zavežljaje. Šjor Milija je dočekala žena Lukrica i kćerka Svetlana sa velikom plavom vrpcom u kosi. On siđe u salon da uzme prtljag. Ali nigdje damijanice. Preznuo je, no odmah se savladao naslućujući šalu.

— Ko mi je sakrio damijanicu? — upita glasom čovjeka koji se još ne ljuti, ali mu se žuri i nije mu do šale.

Nitko se ne odazva. On opet zaviri pod sjedište, iza vrata.

— Ala dä, dosta je, vanka damijanu!

Sve je bilo zaludu; damijana ne ispliva, a ljudi počeše odbijati njegove pozive na izručenje bez osmijeha i sa sjenkom zlovolje. Ostao je posljednji na brodu. Opet je sve premetnuo i svuda zavirio. Nije odgovarao ili je odvraćao osorno na ženine upite s obale. Tražio je objašnjenja i pomoći od konobara, od noštroma, od kapetana, učinio sve što treba da se učini pa da bar savjest bude mirna, ako je već damijana propala. Kad je izašao, obala je bila opustjela; ostali putnici već su se razišli, okruženi rodbinom i natovareni paketima. Na obali je čekala brižna Lukrica, skrštenih ruku na trbuhu. Njeno mršavo lice imalo je, u sutonu, oštre crte udovice. Svetlani je dosadilo čekanje pa se klatila tijelom tarući se majci o krilo.

Uputio se kući ljutit, ne obazirući se na Lukricu i Svetlanu; one su kaskale za njim da ga sustignu. Jedva je pozdravio don Pjera koji je očito pokazivao namjeru da ga ustavi i da po običaju pita što se govori u Splitu i što se čuje na radiju. Na kućnom pragu izbi im sa zvonika osam sati. Otkucavalo je urijetko, štedljivo, kao da se sipa nešto dragocjeno, odmjereno na zrnca. Za večerom je zagrabio

dva puta viljuškom zelja, pa odgurnuo od sebe tanjir. Lukrica pokuša da ga umiri:

— A more bit da će se sutra nać.

— Ma k a k o će se nać? ma d i će se nać? — jedva dočeka on da plane. — Kako moreš tako ludo govoriti: nać će se! Ludo žensko!

Srdio ga je taj ženin budalasti optimizam, to njeno vječito »ufanje«, ta njena ... ta njena lakomislenost!

— Hm! Ma baš! ... I ti mi još govoriš: nać će se!

Ni paron Miće nije dokasno zaspao. Čuo je kako je otkucalo jedanaest, i ponoć. Damijanica je bila u rukama meštra Jurice. Ovako, u osamljenoj tišini noći, Mići se na mahove činilo kao da je i on tu izigran i ismijan. Vrtio se po postelji i otpuhivao.

— Ča ti je? Ča si se uzvrtî? — pitala ga je žena.

— Ništa. Spavaj ti! — odgovori on suho.

Ustao je zorom. Mjesto je bilo još pusto — bila je nedjelja. Otišao je dva puta do ribarnice; nije mu se dalo da mirno sjedi na klupi u perivoju i da čeka svoje obično ranoranilačko društvo, već je šetkao naokolo zamišljen, gledajući u zemlju. Jedva je dočekao sat kad je mogao da pođe k Jurici Kulaleli a da to ne bude napadno. Našao ga je pred njegovom bačvarijom, u nedjeljnom odijelu i pod šeširom. Stajao je na pragu i otrésao rukom naliven upaljač, a u drugoj je držao flašicu benzina. Pozdraviše se suho. Miće se kao nehotice obazre naokolo, pa prođe pogledom po prozorima da se uvjeri da su sami. Uđe za Juricom u bačvariju.

— A vidiš, miritalo bi mu je ne vratit, kad je toliko digâ nos! — reče bez uvoda. Pa nadoda, da potkrijepi:

— Baš neka se nauči!

Kulalela ravnodušno slegnu ramenima tražeći po stolu čep od flašice.

— Meni je sve isto.

— A ča ti je »sve isto«, ča ti je »sve isto«? Nî ti »sve isto!« — bukne Miće.

Jurica čučnu i uze premetati prstima po strugotini od dugâ na podu da napipa zagubljeni čep. Obod šešira zakrivao mu je lice. Miće je imao dojam da bi on tako mogao da šuti i čeprka bez riječi i čitav sat, i čitav dan.

— Nego znaš što?

Kulalela je i dalje čeprkao po strugotinama.

— Najbolje bi bilo, govorim ja, podilit. A on neka drži ča je zamišljâ!

Jurica i opet slegnu ramenima i dade ustima izraz nebrige. Ipak, polako se ispravi i uputi u kuću pozvavši Miću trzajem lopatice i glave da ga slijedi.

Ostavi Miću sama u sobi a on negdje odlunja. Malo kasnije vrati se s dvije boce. Stadoše jedan prema drugome, onako u kaputima i pokrivenih glava, što je davalo neku tvrdoću njihovom odnosu.

— Bit će u njoj četiri litre. Ove su boce točno od litre.

Miće uze jednu i izvrnu je, tobože da iscijedi eventualne kapljice vode, a ustvari da vidi nije li na dnu označena mjera. Činilo mu se da su to flaše od nekog likera koje nose devet decilitara. Ta gesta Jurici vidno pođe uz nos.

— Gren donit piriju, — promrmlja kao za sebe, pa opet odlunja. Vrati se s lijevkom i damijanom. Otčepi damijanu i usadi lijevak u flašu.

— Jesu li ovo od likera? — ubaci nesigurno Miće.

— Od likera oli ne od likera, govorin ti, točno su od litre.

I stade pažljivo točiti. Miće se nagnu i iskrivi glavu gledajući prema svijetlu kako se flaša polako puni. Sad mu se učini i to da su boce kraćeg grlića nego što obično bivaju.

— Lij, ti, lij, ja ću ti reć kad bude dosta.

Ali Jurica šutke odbi tu ponudu time što i on iskrivi glavu sa svoje strane prateći nalijevanje.

Napunivši i drugu bocu, dohvati s kredenca staru novinu, izdvoji unutrašnji list a vanjski vrati na kredenc.

— Nâ, zamotaj ako ćeš!

Miće zavije boce, sve bez riječi, spremi po jednu u svaki džep od kaputa, preko toga zakopča ogrtač i uvali ruke u vanjske džepove pridržavajući ih da se ne omaknu.

Rastadoše se suho, gotovo kao neprijatelji; združavala ih je jedino zajednička tajna i uzajamna pizma.

Miće se otšulja kući; kroz »portun« uđe na unutrašnja vrata u prizemno spremište u kome je ukoso ležao izvrnut brod zauzimajući gotovo sav prostor. Spremi boce na policu iza nekih kantica skorene uljane boje, pa iziđe na pijacu. Prođe ponovo perivojem. Na jednoj klupi sjedio je šjor Mili u društvu petorice ili šestorice i pričao potanko svoju zgodu, valjda već po treći ili četvrti put otkako je ustao. Kod svakog ponovnog pričanja kao da se pomalo odterećivao. Izvjesnu utjehu — gotovo neku naknadu za nestanak damijane — nalazio je u misterioznosti tog nestanka. A zanimanje drugova i njihovo živo učestvovanje u nagađanjima i odgonetanju djelovalo je toplo kao saosjećanje i umanjivalo usamljenost u nevolji. Perivojem prođe Lambro presijecajući ga poprijeko velikim koracima. Već po deseti put uze Mili u razmatranje nije li nestanak damijane možda Lambrino djelo, ali i ovog puta morade, sa žaljenjem, da odbaci tu pretpostavku — sve su okolnosti to isključivale. (Ipak, otada je Mili ponio za sav život nesvijesnu mržnju na Lambru, i nikad više nije mogao da ga sretne ili da pomisli na nj a da mu se raspoloženje naglo ne zamrači.) Šjor Miće udari sporednim puteljkom, široko zaobilazeći Milijevu grupicu, i izađe iz perivoja na drugi izlaz.

Uputio se cestom u polja. Pekao ga je prekor što je izvukao tanji kraj i što se pustio nasamariti. »Sigurno damijanica drži i četiri i pô litre,« — preračunavao je u sebi, — »a u obe boce najviše ako ima litra i tri četvrta čistoga. I još je damijanica ostala njemu!«

Hodao je čitav sat. Iz obližnjeg sela jecnu zvono i potsjeti ga na službu božju. On požuri natrag. Stiže na misu u pravo vrijeme. Bio je to prvi put poslije dugog prekida što opet bruje popravljene orgulje; za njima je sjedio stari skoro slijepi drvodjelac meštre Meme Gambaroša. Paron Miće se predao crkvenom ugođaju. Na dušu mu je počeo sjedati mir. Njegove misli krenuše utješlivijim tokom i u njemu se stade uspostavljati ravnovjesje. Najprije mu pade

na um da je njemu izliveno s vrha, bistro ulje, a da je Juricu ipak dopalo, pri dnu, bar malo, malo muteži. I već ta neznatna i problematična prednost nesrazmjerno ga razvedri. A onda, i to što je pri Jurici ostala damijana sad mu se prividi više kao teret nego kao dobit — čovjek bi se rado riješio tog vječitog svjedoka, izbacio ga iz svoje kuće. A ako je Jurici ostalo nešto više ulja nego njemu (i više nego što je pravedno i pošteno), — neka mu bude, neka nosi, — služilo mu za lumin mrtvački! — (jer ingordo je najgori čovik!); on voli i manje, ali s mirom božjim i da mu niko ne zavidi i ne kune. A Bog sve vidi!

Kroz raznobojno okno padao je koso preda nj šareni snop sunčanih zraka; žmirio je od njegova jasa i udisao mu toplinu skoro kao miris.

— A meni su ostale njegove dvi boce! — sjeti se nenadno. — I to ne ukradene, kao njegova damijana, nego pošteno dobivene, koje mi je sam dao!

Skromna radost, ali čista. Neslućena dobit dođe mu kao odgovor neba na njegove kršćanske misli, kao nagrada za strpljivo podnesenu nepravdu, kao mig božji koji na tom putu podržava i krijepi.

Zabrenča zvonce. On se prignu i prekrsti, zaroni licem u jarki snop zraka pred sobom. Osjeti po leđima njegovu toplinu, kao da se na nj prosu milost božja.

OPROŠTAJ

On je bio već sasvim oronuo. Iz preširokog ovratnika pružao se utanjen vrat sa mlohavim naborima kože pod grlom i podrhtavala je palica u omršaloj ruci. A ona, osam godina mlađa od muža, još puna uščuvanih snaga nerotkinje, bila je govorljiva i okretna, i samozvano je pravila reda na ribarnici, sa kočopernom ispršenošću svojstvenom osobama niska rasta. U njihovom zajedničkom životu sve je sračunavano na prećutnoj pretpostavci da će on umrijeti prvi. Pa ipak se desilo da je ona otišla prije njega; u sama tri-četiri dana, od neke prijeke muke u desnoj strani trbuha. Obnemogao i bolestan, nije mogao ni da je isprati; mjesto njega ispratila ju je njihova stara dvorkinja Ana. On je promatrao sprovod zavodnjelih očiju, iza zatvorenog prozora, i šmrcao, jer je bio preslab za napor jecanja.

Njegovo kopnjenje otegnulo se više mjeseci. Dvorila ga je Ana. Pošto bi uredila kuću, donijela bi mu iz menze ručak, odvojila nešto juhe u drugi lončić za večeru, i stala čas-dva podno kreveta, onako u kaputu sa ovratnikom od izlinjalog zečjeg krzna i sa crnom torbom od voštana platna u rukama, spremna na odlazak. »Eto tako, sad idem«, rekla bi svaki dan nepromijenjeno; »ako nađem vremena, povirit ću načas popodne«. Čuo bi kako su za njom zalupnula kućna vrata i kašljucnula rezena. Ostajao je sam. Pred njim se pružala pučina samoće: čitav preostali dio dana, čitava noć, sve do novog jutra. Samoću je ispunjala jedna jedina pitalica a neuposlenost zabavljala jedna jedina dilema: hoće li Ana navratiti poslije podne ili neće. Njegova je misao preskakala s jedne alternative

na drugu kao kanarinac s prečke na prečku. Nije njemu ni za što trebala njezina popodnevna posjeta; ali između jutarnje pitalice: »hoće li doći?« i večernje odgonetke: »došla je« ili »nije došla«, proticao je dan, bilo je na što da se čeka odgovor, bio je kao neki sadržaj, i neki smisao, i neka svrha.

Nad noćnim ormarićem, gledao je s izblijedjele fotografije u ovalnom okviriću slabunjav dječačić od 7—8 godina, u prutastoj majici i slamenom šeširiću, s drvenim obručem u rukama. Ali sada, poslije toliko godina, Antun nije više nikad pomišljao na tog sinčića iz prvog braka. Nije se sjećao ni onog uzbudljivog dana kad je mali Ivo prevrnuo na sebe sud kipuće vode, ni onih nekoliko dana bezumnog očaja i lude nade koje je proveo kao u bunilu za svojim šalterom mehanički udarajući pečat na pisma, dok su stranke iza stakla začuđeno gledale u nj pitajući se što li bi tom činovniku da mu ruke tako drhte i da su mu oči podnabuhle i crvene. Nije se već odavna sjetio svega toga, kao ni uopće svog prvog braka, ni smrti prve žene, ni onih nekoliko udovačkih godina — ni ma čega što je bilo prije njegova života s ovom drugom ženom. Sličica je visjela već gotovo pola vijeka nad noćnim ormarićem, i s nje je Ana redovno brisala prašinu dva puta sedmično, kao što je brisala i kvaku na vratima ili porculanskog dečka na komodi s kotaricom jagoda i s lulicom u zubima, a Antunov se pogled već godinama svijesno ne zaustavi na njoj.

Nije imao od koga da očekiva pisama ili posjeta: bio je bez rodbine, a njegov stari drug-penzioner preselio se lani k sinu apotekaru u provinciji. Od novina je primao jedino petnaestdnevni »Glasnik udruženja poštanskih službenika« koji je donosio uglavnom samo »stručne i staleške vijesti«. Tek u jednom stupcu na četvrtoj strani bila je rubrika »D o g a đ a j i u s v i j e t u k r o z 1 5 d a n a«. Ali je tu svim vijestima bio dat neki statistički vid; nizovi riječi bivali su prekidani mnogoznamenkastim brojevima preko kojih klizne pogled ne zadržavajući se. Nijedna vijest iz te rubrike nije bila kadra da poprimi vid slike: »područje na kome hara kuga u Indiji proširilo se za . . . (cifra

s mnogo ništica) kv. kilometara«; ili: »u Sjedinjenim Državama broj neuposlenih porastao je na... (opet cifra s ništicama)«, i tome slično. Čak i vijest, da je u jednoj južnoameričkoj državi izbila revolucija i da je, nakon šest dana ogorčenih borbi, došao na vlast vođa pobunjenika general Florencio Garrigo, bila je suha kao upis u maticu, dokraja dograna i već bačena za leđa.

Sa svoga ležaja Antun je mogao da vidi, na najvišem spratu četverokatnice preko puta, tri prozora i polovinu četvrtog. Gledana tako iskosa, kroz neravno prozorsko staklo na čijoj je površini bilo sitnih čvorova od zarobljenih mjehurića zraka, slika se iskrivljavala. Kod pomjeranja glave ona bi oživjela: linije su se ugibale i krivile, bridovi bi živahnuli zmijastim srhom, četvorine prozora kreveljile su se i izobličavale. Kad bi se malko pomaknuo u krevetu, sagledavao je čitav četvrti prozor. Pod tim prozorima bila je otpala žbuka i otkrila gole opeke. Rupa je bila dugoljasta, slična kakvom geografskom liku, a njen desni donji kraj završavao je u jezičak poput izdubljena poluotoka. Ležeći nauznak, Antun je obuhvatao pogledom otprilike dvije trećine ogoljele površine; poluotok se ukazivao tek kad bi se obrnuo na lijevi bok. Ako bi se pak uvalio malo dublje u krevet, vidio je samo gornji dio odrtine. A tokom mijenjanja položaja, oblik odrtine bi nabubrio ili se sužavao, prelijevajući se kao kaplja žive, ili se razdvajao u dvije manje kaplje. Odatle dovoljno promjene, dovoljno raznolikih permutacija, čak i preko Antunovog potrebovanja. Velike količine dokona vremena apsorbirala je ta odrtina za njegova bolovanja i prekratila mu vrlo mnogo dugih časova.

Jednog jutra rupa je osvanula proširena gotovo za čitavu trećinu: na lijevom kraju, suprotno od poluotoka, otpao je dali komad žbuke. Novopripojeni dio isticao se svježijom bojom. Znatnost promjene bila je gotovo uzbudljiva, a obilje kombinacija skoro neiscrpno.

Antun je neosjetno klizio u nemoć. Dođe dan kad više nije bio u stanju da ustane: sišavši s kreveta osjeti da mu tlo izmiče pod nogama, i on se pokorno vrati u krevet. Sutradan Ana posudi na trećem katu noćnu stolicu i namjesti je nedaleko od postelje. Otada više i nije izlazio iz sobe. Gledanje ga je počelo zamarati; veći dio dana provodio je ležeći poluzatvorenih očiju. Fronta sučeličnih kuća odbila se, otisnula u zamagljenu pozadinu kao sura obala gledana s lađe koja se udaljuje. Sad je i dobro znanu prijateljsku odrtinu na zidu gledao očima sanjiva mačka i došle su mu mutne njezine konture. Tako se sužavao nevidljiv krug zbivanja i pomisli, i kad sklopi oči, sve mu dođe jednako blizu ili jednako daleko. Dani su sad postali nekako neizmjerno kraći (ili neizmjerno dulji — ko bi ga znao?), plitki a bezdani kao proparan džep. Iza dremežno spuštenih vjeđa čekanja postaju kraća i strpljivija, a potrebe krotke i odgodive. Sve se izmaknulo van njegova dohvata. Malo pretsoblje bilo je drugi svijet. Hodnik — predvorje nepoznatog. A kuhinja — do nje su daleki i zamorni puti i za samu misao!

Za jednog takvog drijemeža Antunu se učini da čuje kod kućnih vrata neko šuštanje kao kad se gužva papir. Narednog jutra Ana mu donese preklopljen list, bez adrese, koji je našla pod vratima. Antun ga polako rasklopi. Bila je to osmrtnica. T u ž n i m s r c e m j a v l j a m o r o d b i n i, p r i j a t e l j i m a i z n a n c i m a, d a j e n a š n e p r e ž a l j e n i T o m o L o m o v i ć... i t. d. Hm! Ko je to? I zašto njemu šalju tu osmrtnicu? — Lomović! — Antun nije mogao da ga se sjeti. Osmrtnica nepoznata čovjeka, ubačena pod njegova vrata valjda zabunom, ili nestašlukom komšijskog djeteta, dala je zabave njegovom domišljanju za čitav taj dan. Misao se neko vrijeme nosila tim pitanjem, a onda bi, zamorena, neprimjetno skliznula na što drugo, lunjala po miloj ćudi pustopašicom, sjedala na povitljive grančice odmora, i najzad se gubila kao potočić u travi. Kad bi se ponešto odmorila, pitanje je, samo od sebe i bez povoda, opet iskrsavalo. Hm, Lomović? — Ponavljano u misli desetinama puta, to mu je ime najzad postalo blisko i dobro znano. Lomović! O, kako ne, poznato mu je, dobro poznato! Odavna ga znade. Samo, nikako ne može da se sjeti ko je to. Ili tačnije, ne može da napravi onaj napor koji je potrebit da bi ga se sjetio. Pa se misao opet zamara,

klone u polusan, prosijeda se sama u sebe. Pa snova počinje da migolji kao jesenja buba koja je izgledala mrtva, i snova se ustremljuje pitanje, uporno i tupo:

— Tomo Lomović? Hm!

Tako dva dana. Zatim Lomović, nekako naglo, bez prelaza, potonu u nepostojanje, kao da ga nikad nije ni bilo.

Sve je više zapadao u drijem. U onaj nemjerljivi, bezvremeni drijem kome kao da nema početka ni kraja. Otvori umorno oči i vidi podno kreveta Anu — donijela mu čašu topla čaja i zove ga; a on ne zna da li je to sad ušla u sobu i zazvala ga, ili je već odavna tu pored njega i zove već po treći, po četvrti put. Gutljaj čaja, pa opet drijem. Ponovno kao da ga neko zove. Vjeđe se teško rasklapaju — Ana je tu, u svojoj vunenoj kapi i u kaputu, spremna za odlazak. I on ne zna da li to biva neposredno poslije one čaše čaja, ili je ono bilo jučer a ovo danas. Vjeđe se opet sklapaju.

Sad se javio neki šum u ušima. Daleko, daleko zujanje. Ne baš zujanje, nego tiho, tiho, daleko, ugodno cviljenje — neprekidan, ravan, bio ton, srebrnast i krhak, koji traje... Tanji se, blijedi, sad ga čuješ — sad se izgubi, pritaji se, ali nezavisno od tebe, nezavisno od toga da li ga ti čuješ ili ne čuješ, on traje, traje... Odrtina na sučeličnom zidu nestala je već odavna iz svijeta. Uopće, sve što se očima gleda i spoznava, ne postoji. Samo onaj neprekidni ton — srebrna nit koja traje, — uporan kao da se zaglavilo dugme nekog rajskog zvonca. Sad nije više ni noć ni dan, nego nešto opalno, zamagljeno, što se prima i upija sklopljenih očiju.

Dva-tri dana bez svijesti o bilo kakvom zbivanju, kao preskočene, bijele stranice bez ubilježaba. Onda, najednom, otvori oči i vidi nad sobom nadneseno lice sa dva velika oka kao dva sunčana časovnika; vidi ga izbliza, previše izbliza, toliko blizu koliko valjda u stvarnosti i ne može da bude. Lice mu se unosi u oči, čisto ulazi u njih, i one se raskolačuju da bi mogle da prime u se sliku. Široko, crveno lice koje teško diše, sa malom ćelom među žućkastom kosom. I njega zna, oh!, zna ga!... Ne prisjeća ga se, ali

ga dobro zna!... Malo podalje, diskretno, držeći na trbuhu jednu ruku u drugoj, Ana. Antun se pomalo razabire, dolazi sve to više k sebi. Doktor umotava špricu i iglu u bijelu krpicu, sprema u metalnu kutiju i nešto govori — Antun mu sad već i glas čuje, premda ne razabire smisla.

Antunu je bolje. Čitavo poslije podne je priseban. Čuo je jasno kad je Ana otišla kako su lupnula vrata i kašljucnula rezena. Sutra će doći — rekla je — odmah poslije rane mise. Znači, sutra je nedjelja; danas je dakle subota. Sam je. Ali snage su mu nešto punije. Opet vidi odrtinu preko ulice, kao da se vratila s putovanja. I dok on tako leži, a misao mu polako gamiže, u njemu se javlja, još zapretana, sitna točkica nemira, slična još nejasno ispoljenom pomolu kakve fizičke potrebe ili slutnji neke dužnosti koju smo smetnuli s uma. I taj nemir raste, ne da mu mirno ležati, goni ga na neko djelanje. Nakon dva-tri pokušaja, on ustaje. Hvataju ga omaglice i sukljaji bijele praznine prolaze mu glavom i pred očima. Pridržava se rukom kreveta, pa naslona stolice, pa umivaonika; baza po sobi, traži... Nešto treba da učini — to zna; nešto završno, što donosi smirenje i osjećaj olakšanja. Dolazi do ormara, hvata rukom za kvaku — ali ne, nije to! Nešto ga mutno odbija od tog ormara, i on ga ne otvara: za njegovim vratnicama ustobočilo se, kao neznanik za zavjesom, njegovo crno odijelo obješeno na vješalici i bijela košulja — to je još pokojnica pripremila prije svoje smrti... Mũva se i zastaje. Napokon kao da se sjetio; kao da je ono osjećanje koje je kopkalo najzad proklijuvalo, kao da je onaj nemir našao svoje zadovoljenje, poput loptice koja se, poslije nekog kolebanja, skotrlja u rupicu i skrasi u njoj. Polako, oprezno upućuje se prema kuhinji. Kroz sumračni hodnik šulja se duga bijela košulja a ruka puze po glatkoj plohi zida. Na mahove hvataju ga opet omaglice i on zastaje, a konac putovanja izgleda mu dalek i teško dostiživ. Ipak, nešto ga podržava i goni, i daje snage snagama. Tamo u kuhinji premeće, brčka; tiho othukuje i stenje. Vraća se. U rukama nosi limeni lavor i vrč vode. O-ho! sad je opet u sobi, u sigurnoj luci. Zagrijava vodu na električnom grijalu. Sjedi u naslonjaču i sna-

gom volje podržava uspravno glavu koja se klati, dok se iz vrča ne počnu dizati lagane pare. Izlijeva vodu u lavor, unosi u nj noge, saginje se s naporom i pere ih. Pere ih obredno, sa skrušenošću duše. Kad se jače sagne, sukne glavom mlaz krvi koji donosi vrtoglavicu i javlja se mukla lupa u ušima.

Završio je. Liježe. Sad je uređen i smireno čeka. Dolje na ulici zabrbota motorna pila — komšija se žuri da ispila i unese pod krov odocnjelu isporuku drva. Iz ujednačene ulične vreve isplivavaju u jednakim razmacima reski rzaji zupčastog koluta kao delfinove peraje s pramom srebrne pjene iz mora. Pa prestade i to, prestadoše svi zvukovi. Pred prozorom se spuštaju modre ponjave večeri, sve tamnije i tamnije, i tonu kao mreže u moru. Po sobi se raširio sumrak.

A sjutra će doći Ana.

ZLATNI RUDNIK

Pred zoru je stala kiša. Krovovi, još mokri, ljeskaju se na suncu a po pločniku naglo osvajaju lišajevi suvote. Strmenita ulica pomalo oživljava. Grbavi krojač Kremžar, u nekakvom zatvorenom prsluku vlastitog iznalaska, iznosi krletku s kanarincem i vješa je o prag radnje. Preko puta, u izlogu pogrebnog poduzeća djevojka prebire po nizu osmrtnica; izvlači odastajale i zamjenjuje ih novima. Dvije vremešne domaćice penju se uzbrdo, zastajkuju i pričaju, a iz košara im izviruju svežnjići rotkvica i nepokorne kovrče salate. Niz ulicu žustro silazi soboslikarev momčić; naherio papirnatu kapicu, zviždućе iz svega mozga i udara dlanom o dno šarene kante kao u bubanj. I aljkava spodoba učitelja pjevanja Lavoslava Bunca kotrlja se življe nego obično; svježina proljetnog jutra smanjila je pritisak u njegovom zdepastom trupu pa kroza nj sokovi postrujali urednije. Na ulazu svog »mliječnog buffeta« stoji u bijeloj kecelji vlasnica, prsata i nasmijana udovica sa dvije rupice na rumenim obrazima. Bunc se po navadi ustavi kod nje da izmijeni nekoliko riječi. No danas njegovu pažnju privuče mlad glas koji je odzvanjao iz obližnje pekare, go i gladak kao kad klisne šljiva iz uštinute ljupine. Po liniji pjeva moglo se pratiti pjevačevo gibanje: kod napornijih kretnja glas je zvučao zasićeno, kao podvučen crtom.

Bunc posluhne malko zabačene glave i spuštenih vjeđa kao da se prisjeća zaboravljenog prezimena ili da

u zraku naslućuje miris paljevine. Zatim se prenu, naglim pokretom otrese sa sebe dvoumljenje kao što mokar pas otresa kapljice, i odlučno se uputi u pekaru. Čas kasnije iziđe obasjana lica: uređeno je: primio je Jožu na besplatnu poduku i uzeo nad njim pokroviteljstvo.

Naveče u gostioni Bunc priča svome društvu o »feno-me-nalnom materijalu« koji ima pod rukama i proriče mu sjajnu budućnost. Joža još neko vrijeme radi u pekari, ali se iz nje više ne čuje pjesma. Nosi šal oko vrata, bistri grlo oprezno, pazeći da se ne zakašlje »uz dlaku«, i postaje važno mučaljiv.

Bunc je jako zadovoljan. Kod vježbanja ponekad zastane s prstima na dirkama, nakrivi glavu i zažmuri — opet naslućuje paljevinu; pažljivo osluškuje vibriranje glasa, pa rekne:

— Vi sami ne znate što posjedujete, moj gospodine! Vi imate u grlu zlatni rudnik!

Joža se već od ranije bio vezao s Pepicom. Sad traži načina da s njom raskrsti; osjeća da će ga ona sputavati u letu. Ali to ne ide tako lako. Neprilika je u tome što je Pepica u drugom stanju. Joža ipak pokušava da se izvuče, no nekako mlako, bez vjere. Scene. Prijetnje vitriolom, lužinom, Savom. Najzad, umiješa se i Pepičin brat Gašpar i uređuje stvar. Mladi bravar odsjedio je neko vrijeme u Lepoglavi, zbog upotrebe noža u tuči; iz njegovih zasukanih rukava izviru u dva kratka bataka, mrka i mišičava kao dvije pečene goveđe golijeni. Stvar se svršava s vjenčanjem. Gašpar kumuje.

Nakon nepune dvije godine, prvi nastup u kazalištu. Joža od prvog časa postaje ljubimac publike. Uspjehu je nesumnjivo doprinijela i priča o otkriću u naćvama; slučajnost otkrića i pomisao da je ono vrlo lako moglo i da izostane, pridavale su otkrivenom dobru naročitu cijenu. Bio je malko nespretan na pozornici, ali kod početnika i to ima neku draž; unosi nešto svježe i djeluje nevjestinski ljupko.

Prolaze dvije-tri godine. Joža uči uloge, trudi se. Katkad uzdahne: kad bih samo mogao na jednu godinu negdje vani, kod kakvog poznatog pedagoga! Ali to je nemoguće radi angažmana, a i porodica se povećala: rodilo mu se već i drugo dijete. Ima mali stan na Ciglanskoj cesti; ponešto vlažan, s malim vrtom.

Kad pjeva u Butterfly, u kojoj je prvi put nastupio, uvijek doživi pravi triumf; ta mu uloga najbolje leži. Gluma mu je nešto bolja; ne previše raznolika, ali sigurna: mala poputbina kretnja upotrebljiva za svaku prigodu. Usta iskrivljena u koketan osmijeh koji otkriva zube i široka odrečna kretnja glave, izražavaju bezgraničnost ili neumitnost osjećaja o kome se u datoj prilici radi. Kod blage, osjećajne fraze ide postepeno širenje ruku postrance, uz poluspuštene vjeđe. Povlačenje pesti prema sredini grudi i grčevito stiskanje prstiju u šaku označava srdžbu, zakletvu, ogorčenost zbog vjerolomstva, grizodušje. Nujno treskanje glavom uz gorak kriv osmijeh dolazi do upotrebe kod sjećanja, prekora, kajanja. Sve u svemu, pristojno. Katkad ima za partnericu Terku Šmaus. Na bini, tako ga nježno opipava po grudima (radost što su se opet našli i strah da ga ponovo ne izgubi!), provlači prste kroz njegovu kosu, svojim zbijenim tijelom zaštićuje ga od baritonova mača. A van scene, valjda nisu progovorili usve dvadeset riječi.

»Neosjetno je prolazilo vrijeme« (kako se to u filmu prikazuje spontanim odlijetanjem listića s kalendara) — deset godina — i prvi, neslužbeni jubilej došao je kao od šale. Joža se fotografirao za seriju razglednica teatarske čeljadi. Sjedi Joža u izrezbarenom naslonjaču Studio-Rembrandta na kome se tog jutra izredalo, kao na brijačkom stocu, koje tuce glumaca i pjevača. Sjedi okrenut prema gledaocu za tri četvrtine, s krivim osmjehom na licu; mali trbuščić, tek progrušana kosa na sljepočicama, ruka meko počiva na ručki fotelja. Podno slike, koso, potpis — lijep, ispisan autogram koji je Joža u mlađe dane često

vježbao, ispunjajući njime, u dokolici, čitave arke papira. (Katkad se vježbao i u međunarodno upotrebljivoj verziji svog imena — José Grabècque —, za slučaj eventualnih gostovanja u inostranstvu; ali to je činio više u šali.)

Ponovno odlijetanje listića s kalendara. U jednoličnom slijedu jednakih dana, Joža je išao neprimjetno i prema drugom, dvadesetipetgodišnjem jubileju, a još se nije dogodilo ništa od onog čudesnog, neodređeno izvanrednog što čovjek, htio ne htio, do nekih godina uvijek iščekuje. Vrijeme prolazi, a Joža primjećuje promjene na stvarima oko sebe više nego na sebi samom. U gradu se štošta izmijenilo. Na trgu je podignut neboderčić od jedanaest katova koji je začuđeno izduljio lice trga; crkvica Sv. Uršule dobila je novu fasadu i tanko zvono koje se glasi kao doziv k ručku na parobrodu; postavljene su još dvije tramvajske pruge, do novog groblja i do zoološkog vrtića. Žrtvom urbanistike pala je i stara prizemna gostionica »K zelenom šeširu« u koju je Joža katkad svraćao poslije pretstave na fileke i špricer. Na njenom mjestu otvoren je automatski buffet koji svojim mramorom, metalom i hladnim pločicama potsjeća i na prosekturu i na kupaonicu sa uzornim sanitarnim uređajem; posjetioci žvaču stojećki kiselaste sendviče okrenuti na razne strane svijeta kao poremećeni olovni vojnici, s vidnom nelagodnošću što odrpani prolaznik zuri u njih, dok obavljaju tu svoju sasvim privatnu nuždu, kao u majmuna koji pozdravlja cilindrom u izlogu bazara. I Ciglanska cesta se preobrazila: kaldrmisana je granitnim kockama i razina joj je podignuta gotovo za metar, tako da su Jožina kućica i vrtić ostali u udolini. Promijenila je i ime: sad se zove »Ulica Ivana pl. Kožuhovića-Lepetinskog«; ali je njeni stanovnici i dalje zovu starim imenom.

Grad se dakle razvija, širi, mijenja lice — a kod Jože sve po starom. Nešto prorijeđena kosa na tjemenu, nešto više trbuščića — i to je sve. Neopazice je presao i da čeka ono buduće-nepoznato, i u njemu se pomalo ustalilo

osjećanje da je sav dalji tok života predodređen i nepromjenjiv. Završavat će i iznova počinjati sezone, dolazit će i prolaziti prehlade, pjevat će se stare uloge i učiti nove (koje će »ležati« i koje ne će »ležati« — korak naprijed — korak natrag), smjenjivat će se godine ustupajući jedna drugoj mjesto kao što iz godine u godinu ustupa mjesto jedan kelj drugome u vrtiću na Ciglanskoj cesti. Samo će djeca rasti, i za godinu-dvije Višnjica će biti kao danas Zdenka, a Zvonkec će se, kao sada Tomica, vraćati podveče kući oguljenih vrhova cipela od igre s nogometnom loptom po neizgrađenim gradilištima u ulici gradonačelnika Vebera. A tad će već Tomica brižljivo zalizavati kosu i dugo svjetlati cipele prije izlaska na korzo, i osjećat će se nesretan zbog prekrojenih očevih odijela. A »Večernji list« će svejednako pisati »naš omiljeni Joža Grabek« a već nikad više »naš proslavljeni Joža Grabek«.

U teatru uvijek ista pjesma. Joža je proslavio svoj pedeseti nastup u ulozi Pinkertona; njegovo je ime istaknuto crvenim slovima na kazališnom plakatu — to je bio opet kao neki mali jubilej. Terka okrupnjala, postala prava matrona — dosegla 86 kilograma. Muž joj je poznat internist, ima vilu na Srnećaku. Ona telefonski otkazuje pretstavu kad je indisponirana, a naveče pred izlazom čeka je auto, i zavaljen za volanom šofer Miško čita posljednji svečić »Kluba crne zvijezde«. A Joža ćubi u svojoj garderobi i navlačeći preko flanelskih gaća Pinkertonove bijele hlače premišlja o svojim nevoljama. Kod kuće sto jada. Pepica iscrpena od rada; opet je u drugom stanju. Oči su joj utonule u tamne jame, a jedalo se isturilo kao u majmuna. Poslije pranja rublja ruke joj ostaju hladne sate i sate. U Joži katkad promigolji nešto — polu nježnost polu sućut —, i neka nevesela solidarnost gura ga prema njoj; htio bi da joj nešto kaže, da kane riječ koja bi ublažila to što ih sneveseljava i tišti. I pristupa joj, hvata među svoje dlanove njene hladne ruke sa okrzanim noktima. Ali ona ih izvlači i odvraća glavu; njena je tegoba još za stepen tvrđa od njegove, i tu riječi ne

mogu a ma baš ništa da promijene. Postala je razdražljiva i vječito se svađa sa susjetkom gospom Rezi oko reda za sušenje rublja ili zbog toga što gospa-Rezine kokoši prelijeću u njen dio vrta. Drže na hrani i stanu studenta veterine. Dobar je mladić, bez velikih zahtjeva: za večeru mu često daju bijelu kavu sa žgancima, a Joža mu ponekad pribavi režijsku ulaznicu za teatar.

Joža prosjedi katkad sat-dva kod svog nekadašnjeg druga Žlofara koga je ostavio za sobom u pekari. Kasnije se taj Žlofar osamostalio, podigao, otvorio modernu pekaru i slastičarnu u vlastitoj kući u centrumu grada. Sin mu je ušao u »više društvo«; nosio je filmske brčiće, vozikao se u svom cabrioletu i rastavljen je već od dvije žene. Neko vrijeme živo se zanimao za Zdenkicu i izgledalo je da će tu nešto biti, ali tad je izbila bučna krijumčarska afera s jednim mladim diplomatom s kojim se bio uortačio, pa su obojica umakla u inostranstvo. Sad se čuje da su tamo stupili kao kompanjoni u neko hotelsko poduzeće.

Stari Bunc je umro; od apopleksije. Kako nije imao rodbine, Joža je koracao u sprovodu odmah iza lijesa. Bilo je gadno vrijeme; lapavica, po ulici hrpe skrućena snijega. Gazi Joža u kaljačama, gleda preda se u zemlju birajući gdje da stavi nogu, a posmatrači po njegovu pognutom stavu misle da je bliski srodnik.

Idući poslije pretstave kući ili dok čeka red da izađe na binu, Joža na svoj mutni način premišlja, o sebi, o svome životu, o životu drugih oko sebe. I nikako ne može da svemu tome pohvata konce i dokuči razuman smisao i svrhu. Prelazi u pameti svoj život sve od onog prvog rata i pijanog poratnog vremena koje je i njega zahvatilo kao slamku, diglo iz njegovog skromnog zakutka i izbacilo na površinu; odada se on vrti i vrti već dvadeset godina, bez smisla i bez radosti, i još nije pravo razumio na čemu je, što je dobio i što izgubio — a eto se opet sve muti i zapleće, govori se sve upornije o novom ratu koji će i nas zahvatiti i opet sve ispremiješati i ispreturati, a

da on još uvijek neće razumjeti zašto i odakle sve to. Premišljanje ga dovodi uvijek do istog lakoničkog zaključka: ne valja! Što bi i kako bi trebalo, on to ne zna, ali da ovako kako je ne valja, to je sigurno. Ni njemu samom nije bilo sasvim jasno na što se sve zapravo taj zaključak odnosi i što sve on njime niječe; bio je to izraz onog osjećanja besciljnosti koji se u njemu pomalo taložio, koji se širio u tromim talasima svuda uokrug osvajajući pomalo sve više prostora, i sjedao kao rđa na sve što ga je okružavalo. Svakodnevnom upotrebom taj zaključak postade njegova unutrašnja uzrečica, i u njoj je nalazila utočište i rješenje svaka njegova misao. Njom se odzivao i kad bi ga drugovi iznenada trgnuli iz zamišljenosti:

— No, kako je, Joža?

— Ne valja! — odvraćao je on mehanički.

Prolazeći rasijano gradom Joža bi se katkad obreo pred reklamnom slikom u izlogu neke osiguravajuće zadruge: starac i starica sjede na klupici; on čita novine a ona šije; iza njih okrečena kućica s loncem geranija na prozoru i s idiličnim pramečkom dima nad krovom, a pored njih na tratini pasu jaganjci. Stoji Joža pred tom predodžbom neprolaznog nedjeljnog popodneva i nesvijesno podliježe njenom čaru. I tad mu se čini da je svaki drugi život ljepši, vedriji, puniji smisla od njegovog.

A u posljednje vrijeme baš kao da je sve krenulo naopako. Poteškoće se gomilaju. Student otkazao i otputovao kući na božićnje ferije, s obećanjem da će se opet vratiti k njima ako soba bude još slobodna.

Djeca mrzovoljna i tmurna — nezadovoljni i oni svojim životom. Tomica odgovara osorno, svaka mu je riječ jetka; neprestano roditeljima stavlja pod nos primjer svojih bolje situiranih prijatelja, kao da njima nešto predbacuje i da ih za nešto okrivljuje. A Višnjica — mala, tiha Višnjica od koje se Joža nadao imati najviše utjehe i zadovoljstva, — i ona mu je pripremila gorko razočaranje: nedavno je uhvaćena kad se vraćala odnekud s periferije sa snopićem letaka pod kaputom, i time ga bacila u nove grdne nepri-

like. Zdenka postaje čudna, ćudljiva, vječito se gloži s materom; zbog najmanje sitnice padne u vatru ili brizne u grčevit plač. U toku godine izmakle su joj dvije prilike za udaju, i sad se u nju uvukla nesigurnost. Malo pomalo miri se s tim da se uposli kao daktilografkinja. Ali onda se odjednom prene, pobuni se: poplaši je duga, siva perspektiva koja se time otvara pred njom; osjeća da bi to značilo odreku, kraj... Pa opet premišlja, skanjiva se, odlaže... Neočekivano — obično to biva podveče — uđe u nju i uznemiri joj srce panično osjećanje vremena: čisto osjeća kako ono otiče nezaustavljivo, kako joj izmiče između prsta kao pijesak... I tad oćuti gdje se u njoj napinje volja; svu je ispuni neodređena odlučnost, i ona se rješava da učini još jedan krajnji, vrhovni napor... Pod čvrstinom odluke podrhtava u njoj hrabrost i ubrzava se dah: nema tu više časa da se časi, nema ni minute više da se gubi, tu treba nešto poduzeti odmah, još večeras, još večeras, sutra bi možda već bilo kasno!... Navlači kaput, natiče na glavu šešir; razigranim živcima hoće se kretanja, nabujala gotovost hoće da se bezodvlačno pretoči u djelo... Treba se krenuti, odmah... (ali k u d a?), treba smjesta nešto učiniti... (ali š t o?)... U zakutku duše plamucne tračak malodušnosti, i začas se razlije po čitavom biću... I ona se, onako u kaputu, obeshrabreno spušta na stolicu. Pa skida s glave šešir; i ta joj je kretnja tako teška, tako umorna, kao da u njoj leži sva odreka, sva predaja... Tada joj biva jasno da su raniji izjalovljeni pokušaji utrli put i stvorili naviku kasnijima, i da jedan pretrpljen neuspjeh neumitno vuče za sobom daljnje. Svu ju je ispila ta napregnutost volje i ta očajna borba s vremenom, dala oštrinu njenim crtama i suvoću njenim usnama; i kad se pogleda u ogledalu, sama sebi izgleda provenula i sparušena, kao izmlaćena nekom suhom vjetrinom.

Nekoliko dana pred Božić, novo zlo: vrativši se naveče poslije pretstave doma, Joža zateče cijelu kuću uskomešanu: Pepici je iznenadno pozlilo kad je nosila kabao opranog rublja, spopali je nagli trudovi, i sad eno ječi iz

postelje i muči se u porođaju. Tomice još nije bilo kod kuće; pošalju Zvonka po primalju u susjedstvu. Ona zaklima sumnjivo glavom: »Hm, porođaj u osmom mjesecu uvijek je opasna stvar.« Navuče bijeli mantil, opere ruke i dade se na posao oko porodilje. Joža je slabo podnosio prizor krvi i bolova; prisjeti se da bi bilo dobro da pođe kupiti konjaka — u ovakvim prigodama, mislio je, to može uvijek dobro doći. Uputi se do najbliže noćne kavane. S jednog pijanog stola zazva ga nepoznat čovjek mlatarajući rukama i nudeći ga čašom; ustao je od stola, približio se teturajući, s čašom u ruci; upro u nj razrok pogled, pramen kose pao mu na čelo, kravata poletjela ustranu, usta se blesavo cere; hoće da ga ljubi. Joža se jedva isprprosti veselog svata zbunjeno se smiješeći, spremi u džep flašu i iziđe. Koracao je polagano, s potajnom željom da kod kuće nađe sve svršeno. I doista, kad je stigao, babica se već spremala na odlazak kupeći svoje stvari u torbu; reče da žuri u neku vilu na Antunovcu gdje je očekuju, a već je pola sata u zakašnjenju. Dijete se rodilo mrtvo, ali glavno je da majka prođe dobro. Obeća da će svrnuti pred jutro kad se vrati s Antunovca. Iza njena odlaska ukućani ostadoše smeteni, prepušteni sami sebi, između hrpa zakrvavljena rublja. Pepica je nešto utihnula a oni su hodali na prstima i govorili ispod glasa. Poslije časka nedoumice, kćeri se poduzmu da uklone suvišne stvari i da malo urede oko majke. Joži pade pogled na lavor na podu u kome je ležalo mrtvorođenče. Razmisli malo, pa dohvati s ormara dva-tri stara broja Večernjeg lista, uze iz lavora klimavo tjelešce i zamota ga u novine; u kuhinji iza vrata dohvati kotlju kojom su okopavali povrće, i iziđe u vrt.

Vani je bila lagana sumaglica i mliječna svijetlost sipila je s neba. Na granju mladih trešanja skupljala se vlaga, zgušnjavala se u kaplje koje su krupnjale, teščale, visjele začas neodlučne, i ronile se na zemlju i šušanj s pomalo jezivim šaporom svilenih buba na dudovu listu. U uglu vrta Joža stade. Uz tarabu je sporim korakom prolazio zagrljen par gledajući se u oči i gučući. Zatim, kad par za-

mače, pojavi se dječak iz susjedstva; vukao je noge po trotoaru (očito su mu bile razvezane podvezice na cipelama) i pažljivo nosio pred sobom kriglu vina pazeći da se ne prelije. Kad minu i on, Joža iskopa pod trešnjom jamicu, položi tjelešce pa poravna zemlju. Poštapajući se kotljom vrati se u jarku svjetlost kuhinje trljajući ozeble prste. Pepičino ječanje bilo je prestalo; sad je mučala, činilo se Joži, nekako uvrijeđeno. O razgrijanu ploču štednjaka cvokotao je lonac kipuće vode. Zvonko je čučeći tražio rupicu na gumi posuđenog bicikla: oblijepljivao slinom sumnjiva mjesta motreći pretjerano pažljivo neće li se gdje pojaviti mjehurić.

Sutradan poslije ručka — Joža je upravo cjepkao drva za peć Pepici — samouvjereno kucanje na vratima. U košulji i sa sjekirom u ruci, Joža pođe da otvori: bio je to policijski uviđaj, zbog sumnje na čedomorstvo. Iskopaju mrtvorođenče i zamotaju ga u voštano platno, uzmu pod mišku smotuljak i pozovu Jožu da pođe s njima. Navlačeći kaput Joža se osvrnu prema Pepici; učini mu se da ga očima doziva i on joj pristupi. Micala je nečujno usnama; on se sagnu da primi njenu riječ. »To je sigurno priredila ona vještica« — prošapta Pepica jedva čujno; ciljala je na gospu Rezi.

Na policiji ostave Jožu na hodniku da čeka. On sjede na ljepljivu, vlažnu klupu o koju su prianjali dlanovi i odijelo, i baci nesiguran pogled na čeljad oko sebe. Zbojit, plećat muškarac tamne i masne puti, u crnu odijelu i svijetložutim cipelama — valjda vlasnik vašarske rulete ili streljane — stajao je uz prozor raskrečenih nogu i duboko turenih ruku u džepove, i gledao u dvorište. U uglu, u polusjeni, sjedile su dvije žene; jedna ojađena i iscrpljena, a druga, pratilica, sustala od tješenja. Oslonjen o prag stajao je čovjek sa službenom kapom i sa dostavnom knjigom pod pazuhom — podvornik nekakvog nadleštva. Pored Jože na klupi sjedio je visok suh starac u izlizanom ali urednom odijelu; unatrag začešljana srebrna kosa davala je njegovom tankom licu plemenit izgled; on je brižljivo

prostro poda se novinu; zdesna i slijeva oslonio o klupu svoja dva štapa s gumenim natakcima kao da se njima ograđuje od ostalog svijeta, a glava mu se u neprekidnom ritmu lagano treskala. Joža uze promatrati te ljude i nagađati po kakvoj li je nevolji koji od njih tu došao. Tamnoputi čovjek kod prozora po svojoj prilici traži produljenje neke dozvole. Preko dviju žena Jožina pažnja kliznu brzo, kao preko zanovijetne i ljigave stvari — ženska posla! A starac sa srebrnom kosom — što li je on mogao skriviti? Ili možda nekoga hoće da tuži? — Ni to nije izgledalo ubjedljivo. Vjerovatno je naprosto pogriješio, nije pogodio na pravu adresu, pa će mu poslije nekoliko sati čekanja reći da je čekao uzalud i da treba da se obrati na neko drugo mjesto, i on će sutra opet strpljivo sjediti na nekoj drugoj klupi, pred nekim drugim vratima...

Neko vrijeme potraja šutnja nastala Jožinim dolaskom. Onda odjednom pijetao iz dvorišta — lišen, u mraku svog ćumeza, saznanja o dobu dana — živo kukurijeknu; čudno odjeknu taj rasparani krik u nevrijeme, i kao da razli hodnikom plavkastu sjenu sutona. Razbuđena tim krikom, i ponešto odmorena stankom, potištena žena nastavi prekinutu jadikovku:

— ... I zamislite samo falična čovjeka: veče prije toga prala sam mu noge (— meni ništa nije bilo teško za njega); perem ja njemu noge i potkresujem mu nokte (— znate, nokat mu je urástao u meso, ja sam mu uvijek to redila, njemu se teško prigibati; ljudeskara vam je to, sila od čovjeka, samo da nije onakav gad! —)... potkresujem mu ja, velju, nokte, pa mu govorim: bi li ti meni ovako, â? A on se zavalio kao beg pa se samo smije: bi' i ja tebi — veli —,kako ne bi'! To je bilo, kažem vam, kao večeras, a sutra — jeste li vidjeli šta učini?... Bože, falična stvora!

Vlasnik sajamske šatre gledao je i dalje kroz prozor ne osvrćući se, a plemeniti starac svejednako je treskao glavom. Čovjek sa službenom kapom jedini je imao volje da podržava razgovor ubacujući otkad dokad u nj po koji suvarak.

— Je, tako vam je to kad čovjek izgubi glavu!

— Sad mu ja više ne valjam, hoće mu se mlada, jakako. A kad smo se doselili amo, ništa pod milim bogom nismo imali, kô cigani... A ma jesi li ti pri svojoj pameti — govorim ja njemu —, ko ti je djecu rodio, kuću držao, po gostionici pomagao, i do zore koji put... — Aja! ne sluša on to, ni za djecu neće da čuje, prosto nas na ulicu izbacio. A ona, fuksa nijedna, sad se samo šepiri po kući, moju muku uživa...

Vrata komesarove sobe se otvoriše i iziđe čovjek, hodajući natraške i sve se klanjajući. Kroz otškrinuta vrata nazriješe komesara; sjedi za velikim stolom, u modroj dvorednoj uniformi koja bi, bez crvenog ušitka, izgledala skoro otmjeno, slična marinskoj; namašćena mu i pomno razdijeljena kosa, a na prstu krupan akvamarin. Pred njim treba govoriti kratko, njemu se jako žuri, ustaje od stola i šeta po sobi da bi ubrzao tok uredovanja, a ljudi se sporo izražavaju i teško nalaze riječi — čak više ne nalaze ni one koje su maloprije u pretsoblju same navirale; i njihovu zbunjenost i nemuštost još pojačava svijest da se ovom čovjeku tako žuri i strah da ne će stići da iskažu ono što treba da kažu. I tako i iziđu iz sobe, natraške, zbunjeno namještajući šešir na glavi, i odlaze nezadovoljni, mučeći se što nisu rekli ono što je trebalo i što su zaboravili baš ono najglavnije.

Vrata se opet zatvoriše. Čovjek sa službenom kapom osjeti se pozvan da objašnjava.

— Ono je komesar — reče spustivši glas do intonacije povjerljivosti. Slutio je da će on biti prvi na redu da uđe, pa se uspravi i namjesti bolje knjigu pod pazuhom. I kad se komesar pojavi na vratima i reče samo »No?«, on pohita unutra. Čulo se kako je zazvrčao telefon na komesarovu stolu. Razgovor potraja podulje, i ma da se nisu razabirale riječi, Joža osjeti da se razgovor tiče njega. I doista, čim iziđe čovjek s kapom, komesar pozva Jožu. Ustao je od pisaćeg stola i poveo ga ka garnituri u uglu sobe — dva otrcana naslonjača i škrgutav sto na kome je

ležao album »Naša ljetovališta« i komesarova kapa sa širitima. Izvijenom gestom ponudi mu da sjedne u naslonjač. Presluša ga na brzu ruku i dobrostivo, pokazujući da vrši samo jednu nužnu formalnost, i na koncu mu saopći da se za nj interesirala uprava kazališta i da mu poručuje da odmah dođe u teatar jer zbog nenadne promjene repertoara mora te večeri da nastupi. Zatim mu prijazno pruži ruku i otpusti ga. Dok je prolazio hodnikom, napuštena žena upita ga šapatom:

— Kakve je volje?

— Ko? Što? — trgnu se Joža kao iza sna, toliko je bio zaplovio u vlastite misli; da bi to popravio, požuri da dometne:

— Dobre, sasvim dobre.

Uputi se ravno u teatar. Terka je bila »bijesna kao ris«; pričala je u maloj grupi kako se užasno iznervirala radi nekog ugljena koji su joj dostavili u najnezgodnije vrijeme, pa joj zatim još telefonski javili da večeras ima pretstavu. Ugledavši Jožu, umukla je i ljutito zagrizla usnu; kad je imala loš dan strašno ju je nervirao taj »bogec bistrički« sa svojim obješenim licem.

Sat kasnije, šetkao se Joža po pozornici u plavoj marinskoj bluzi i bijelim hlačama, mazeći se u žutom suncu reflektora, dok je nenadmašiva Terka skakutala oko njega svojim najbiranijim japanskim koračićima, prebacujući izvježbanom lakoćom s noge na nogu teret svojih 86 kilograma i svojih 48 godina. Zaglédala se u nj sad zdesna sad slijeva zakrivajući ustašca lepezom. »Je li istina da kod vas, tamo preko mora, ulove leptiricu pa je probodu iglom i pribiju o dasku?« — cvrkutala je Terka. A Joža je namještao usta na kriv osmijeh i meko gladio njenu crnu kosu. »Djevojče očiju punih divnog čaaaaraaaa!« Oko njih je padala mlaka japanska noć puna svijetnjaka.

U to je vrijeme Tomica, sav ulašten i pod napomađenom frizurom kao pod šljemom, šetao pred nekom vežom iščekujući strpljivo. Zdenka, u posjetama kod prijateljice

Melite Koritsky (kćerke starog Koritskog od »Naše Šume« i »Sveopćeg bankovnog«), zadivljenim očima razgledala je opravu koju se Melita sprema da obuče za sutrašnji ples, a zatim je probala pred ogledalom njen novi šešerić; zaboravila načas sve svoje tegobe i pitanja — prosto ih utopila u nevelikom jezercu Melitina šešerića. A kod kuće, na Ciglanskoj cesti, Zvonko je sjedio na niskom stocu uz štednjak sa otvorenom knjigom na koljenima i igrao se s malom mačkicom; pričepio bi joj rep nogom i gledao sa živim zanimanjem kako se ona žustro okreće nastojeći da se oslobodi. Pepica je ležala sama u sobi i oglodavala sočnim zvukom dojedenu jabuku, s beskrajno tužnim izrazom životinje na licu. Već je nekoliko puta zapitala je li došla Višnjica i što znači da je još nema. U posljednje vrijeme je navikla da Višnjica, naveče kad su same, sjedne uza nju na krevet pa joj nešto priča i objašnjava: i Pepici se čini da joj je sad mnogo toga postalo jasnije. Pomalo se divi svom djetetu, i ponosna je na nj. Samo, zašto je večeras još nema?...

Kad je Terka, rasporivši praotačkim mačem svoju grešnu utrobu, najzad klonula, i kad su zatreštali završni akordi, Joža je već bio skinuo šminku, brzo se preobukao i požurio na izlaz. Za vrijeme pretstave bila se osula nagla kiša iz oblaka na prolasku, pa isto tako naglo i prestala, i nebo se već izvedrilo. Grad je bio sav ocakljen od kiše; trg je došao nekako manji, intimniji, s osmijehom umivenosti na licu, a pocrnjeli asfalt ljeskao se hiljadama odbljesaka kao da je posut božićnjom slamicom. Joža zastade časak na izlazu zakopčavajući kaput. Slika je imala nešto feerično, nerealno. Automobili i pješaci razilazili su se u svim pravcima; sve se to rasturalo, razmigoljivalo kud koje, uređeno, podmazano, automatski i naoko bezbolno, kao tjerano odvijanjem opruge koja na dječjoj igrački neumorno goni uokrug četiri drvena plesača. Bez vidljive veze, Jožina misao preskoči na komesara, na neutješnu ženu, na starca koji klima glavom, na kućicu na Ciglanskoj cesti, na Pepicu — i na »sve to skupa«.

— Ne valja —, promrsi sâm za se polusvijesno. Jače nego ikada ranije, svijet mu se učini pun uzaludnog vrvljenja i besmislenih udesa.

Šćućureni pod kandelabrima, slični pokislim ćurkama, prodavači novina izvikivali su svježi broj Večernjeg lista. Snagom navike, Joža se uputi prema njima s dvodinarkom među prstima. Ali na pola puta zastade — učini mu se da zna već unaprijed sve što može da u njima piše: da je novopostavljeni poslanik kakve Venezuele predao svoje akreditive, da se u općini Sv. Martin opet pojavila svinjska kuga, i tome slično.

On odmahnu rukom, spremi dvodinarku u džep, i krenu prema kući.

OD JUTRA DO MRAKA

I

U svome dućančiću na kraju obale — tamo gdje pristaju motorne lađe sa svijeđom s otokâ i trbušaste b r a c e r e što dovlače pijesak za popravak mula — kuma Ane Cävra i kći joj Suva Marija mučaljivo poslužuju svoje obične jutarnje mušterije. Sjena brige legla im je u uglove usta; poslužujući čeljad i ne dižu očiju s posla, tek protisnu kroza zube pokoju najnužniju riječ.

Pred njihovom radnjom, u tom zaklonjenom dijelu obale, njišu se na masnim lučkim vodama usidrene otočanske lađe, a vrhovi jarbola klate se po plavom nebu u neumornoj kretnji nijekanja. U dućan ulaze i izlaze seljanke koje su tek sišle s broda, vojnici podnadulih neumivenih očiju koji su prosjedili čitavu noć u teretnom vagonu. Otočanke se snabdijevaju vrpcom, svitcima svile, pucetima; vojnik uzimlje češalj, džepno ogledalce ili nožić s limenim koricama na kojima je utisnuto ime »S a r a j e v o« i kojim će, za čitavo vrijeme soldačije, križati kruh, otsijecati debele komade lovačke salame, šiljiti mastiljavu olovku i potkresivati notke. Uniđe i stari lučki nosač da istrusi čašicu rakije i da prožvače uštipak — f r i t u l u; pa otare dlanom raskuštrane brkove i krene dalje niz obalu. Na njenim je kamenim pločama proveo gotovo sav svoj vijek živeći od tog priobalnog života, jednako kao i

oni galebovi što kruže nad lukom i što se s vremena na vrijeme oglase dalekim, maglenim krikom pa kljucnu u prljavu površinu da ugrabe kakvu ribicu. Tuda će lunjati sve do mraka oslovljavajući prolaznike koji mu se po izgledu učine stranci vječitim riječima: »Šjor, ima li što za ponijeti?«

Kad presahnu prvi val mušterija, kuma Ane reče Suvoj Mariji: »Pripazi čas na dućan, idem da vidim kako mu je.« Pa iziđe, zaobađe ugao i uspe se na kat vanjskim stepenicama na stražnjoj strani kuće.

Prikrade se vratima sinovlje sobe; osluhne, s mukom se sagne da poviri kroz ključanicu, pa se opet na prstima udalji.

A mladi klerik sjedi nasred male, niske prostorije sa prikučenim žaluzijama, znojan, blijed u licu, bez ogrlice. Iza okruglih zlatnih naočara koji mu daju izgled sovuljage koluta očima i povremeno mota ustima kao da hoće da se oslobodi neugodna ukusa što mu je ostavio pokvaren zalogaj ili gorak lijek. U tim grimasama katkad se pomaljaju blijede desni s velikim žutim zubima koji izgledaju mrtvi, vještački. Kroz žaluzije i zatvorena stakla dopire odraz plitkog mora i u zmijastim prugama igra nemirno po podu i penje se po zelenim stijenama. Na zidu slika Sv. Ante sa zataknutim papirnatim lijerom a na komodi obojen Gospin kipić pod staklenim zvonom, sa kandiocem pred njim.

Ma da je rano majsko jutro, u sobi je sparno. Bonik s časa na čas nešto ubrzano i nerazgovijetno mrmolji, pa se odjednom zasmije bezglasno i suho, pri čemu mu se pokažu oni visoki, mrtvi zubi; pa opet uzme mrmoljiti, sad brzajući sad zastajkujući. Pored njega sjedi stara Luca, skrštenih ruku u krilu. Nju ne uznemirava ni njegov sitni smijeh, ni mrmoljenje, ni škrgut zubi kojim se pokatkad oglasi. U časovima zatišja isplutа na površinu glas limenog kuhinjskog budilnika, Gospinog susjeda sa komode, sa svo-

jim bestrasnim tik-tak-tik-tak. Nekakva krupna buba s malim krilima zuji i lupa svojim nabubrelim, debelim tijelom o stakla prozora uzaludno se upinjući da se oslobodi i probije vani, na božji dan.

II

Već neko vrijeme, još od prvih znakova proljeća, klerika Ivu Čavru počeli su trzati nepoznati nemiri. Po prirodi plahovit i povučen, stao se još više začauravati, a njegova stara sklonost samotarskom maštanju raspalila se još jače. Sad joj se požudno prepuštao i topio se u bezgraničnom sanjarenju, potresan i prožiman do srži neodređenim mladićskim žudnjama u kojima je bilo nostalgične žalbe za nečim nepoznatim i tek strasno naslućenim. Te orgije sanjarenja ostavljale su ga potpuno iscrpljena ali i nekako vajno sretna.

Kad bi predveče izišao iz bogoslovskog sjemeništa da posjeti svoje, nastojao je da se što prije izvuče iz tugaljivog društva majke i sestre pa bi se zaputio u lutanje po sumračnim uličicama grada. Oborenih očiju, utonuo u svoje maštanje, koracao je pognut pod jecajima večernjih zvona koji su nad njim treperili u sutonu otkidajući se od zaljuljanih klatna u tamnim lepršavim krpama. Progonjen tim toplim brujanjem, ubrzavao je korak da izmakne ispod njegovog dosega, i usporio bi hod i dahnuo mirnije tek kad bi se dohvatio udaljenih predgrađa uz more. Lunjao je do iznemoglosti, slobodan da u samoći do mile volje trza ramenom ili da, popuštajući neodoljivoj navici, dodiruje prstom svaki kućni prag ili staje nogom tačno na svaku treću ploču u pločniku. A katkad bi krišom prošao mimo vilu Dra Dražojevića, poznatog advokata i gradskog načelnika, čija je žena, gospođa Mizzi iz Graza, unijela novi, svjetskiji način života u tu kuću. Skriven u sjeni pitosfora i oleandara što su se prevraćali preko kamene ograde

bašte, osluškivao je svirku načelnikove jedinice zlatokose Olenke koja je marljivo vježbala na klaviru svoju Marcia alla turca. (Ta Olenka bila je diskretno prisutna u svim njegovim maštanjima, ali nikad nije k njoj slobodno dizao oči niti upravljao na nju misao s bezobraznom izravnošću, već uvijek nekako uvijeno, iz prikrajka). Vraćao se u sjemenište pun svog nesuštastvenog doživljaja, žureći od bojazni zbog prekoračenog sata i praveći napor da se utiša i povrati u se. Pred ulazom brisao je rupčićem s obuće prašinu koja bi mogla da oda njegova grešna tumaranja, i uklizivao u smireni život bogoslovije tih i pritajeno sretan zbog neotkrivenog izleta u zabranjeno.

Kako se primicalo vrijeme mlade mise, sve mu je češće izlazila pred oči i sve ga je više odbijala pomisao o duhovničkoj službi koja ga čeka u kakvom zagorskom selu i o pričešćivanju seoskih snaša lojem namazane kose i s jakim mirisom na sjeru i na smilj. I slika tog života, kakav je vidio i upoznao preko ferija kod svog daljeg rođaka don Antuna, župnika u Donjim Ždrijelima, života koji će neumitno prekinuti svaku vezu, čak i u mislima, s njegovim omiljelim sanjarijama i s prizrakom zlatokose Olenke, ispunjala ga je osjećajem sinje zagorske pustoši i suhe žege nad kamenjarom. Od te pomisli branio se je tako da joj se uklanjao čim bi se pojavila na rubu svijesti i zaranjao sve dublje i žudnije u zatvoreni krug svojih tlapnja. A svijest da je tom sanjarenju vrijeme odbrojeno i da će uskoro sasvim izmaknuti, samo mu je potpaljivala tu strast davajući joj nagorku draž bježućeg i nepovratnog.

To zatvaranje u svoja unutrašnja doživljavanja postepeno mu je ubijalo svaki smisao i svako zanimanje za sve stvarno što ga okružava i sto ga u skoroj budućnosti čeka. A majka mu i bliža okolina smatrali su to kao znak razmišljanja i usredotočavanja na »sveti put koji je odabrao« i kao pripremanje na novi život. Možda su kadikad i pomišljali da u tome ima pokoji trag unutrašnje

borbe i časovitog kolebanja, ali su držali da je kod odabiranja svetog zvanja i to sasvim prirodno i neizbježno, kao što su kod porođaja prirodne i neizbježne porođajne muke. I uzimali su da je ta borba dokaz da mladić stvar ne shvaća olako, već naprotiv s punim osjećajem njene važnosti — uprav onako kao što i treba.

Postajao je sve čudnovatiji. Sa sve većom i sve uvježbanijom lakoćom izdvajao se iz onog običnog, redovnog načina mišljenja kakav je i sam morao da usvoji ili bar da fingira kad je bio sa svojima i sa pretpostavljenima u bogosloviji, i prelazio u onaj posebni, njegov vlastiti način mišljenja kome se potpuno predavao čim bi ma i samo načas ostao sam. U nevezanosti i slobodi tog svog načina mišljenja nalazio je kudikamo veće bogatstvo osjećaja i nesravnjivo šire mogućnosti iživljavanja. Slobodna proizvoljnost i prijatna nelogičnost tog načina bile su pune zanimljivosti i čara. Osjećao je s užitkom kako postepeno blijedi granica između stvarnog i sanjanog, između mogućeg i nemogućeg. Na krilima svoje misli zanosio se kao na visoko zavitlanoj ljuljašci i prelazio, s malim srhom, preko te granice. Osjećaj da je ta igra pomalo opasna (to joj je i davalo draž) i da se u tom njihanju ne smije nagnuti preko neke određene mjere, ali i osjećaj da sve smionijim njihajima u neku ruku proširuje i razmiče međe svog domašaja i svoje vlasti, gonili su ga sve dublje i dublje u tu napast. Nicanje misli koje su i njega samog iznenađivale i ugodno užasavale, i pomisao kako bi one zgranule i prenerazile druge kad bi za njih doznali, ispunjale su ga onom naročitom draži tajne i gotovo nekim ponosom. Gledao je s izvjesnom superiornošću (u kojoj je samo sažaljenje nadjačavalo i sprečavalo prezir) sporo i vezano gamizanje drugih po uskoj, utabanoj stazici nasušne misli i svakidašnjih osjećaja.

Počeo je primjećivati da se njegovi unutrašnji pokreti ponekad zbivaju, ako ne direktno protiv njegove volje, a ono svakako mimo nje — uprav kao kretnje kod sitnog djeteta, koje se bacaka ručicama i nožicama bez učešća htijenja, snagom nekih spontanih i ugodnih malih trzaja i

grčeva. Nije baš da on ne bi mogao jednim jačim naporom volje zakočiti te pokrete i ravnati njima; nisu oni njime vladali nekom takvom silinom kojoj se čovjek ne može othrvati. Ne, oni su zavodili neodoljivošću svoje slasti. Bilo je štoviše ugodno — baš da bi se ta slast pojačala — suzbijati ih i odolijevati im, no odolijevati im samo do neke mjere, ovlašno. Zamišljao je da se uprav tako pijanac ili uopće čovjek odan kakvoj sličnoj strasti bori proti vinu; dapače, da prava pijančeva slast i leži ne u samom vinu nego baš u toj borbi. Zatim je tu svoju misao (koja mu se činila sasvim originalna, pravo otkriće, i o kojoj drugi — oni što, jadni, gmižu po utrvenoj stazici — i ne slute!) proširio, pa zaključio da prava strast i nije naprosto veza, izravno spajanje sa objektom naše žudnje. Naprotiv, da je najveća slast baš u tom neizravnom spajanju, spajanju sredstvom odbijanja, u tom slabom otporu (samo za jedan stepen slabijem nego što je napast), u tom ovlašnom odolijevanju — i u konačnom podlijeganju. Zatvarajući se sve više u se, razmišljao je: na koncu konca, nije baš nimalo potrebno to faktično spajanje s predmetom naše želje, to ostvarenje naše čežnje u vanjskom svijetu (u svijetu »stvarne stvarnosti«); sve se to na neki način može da odigra (i ne samo što može, nego je to svakako i dostojnije izabranih, vanrednih ljudi) u nama samima, u našoj unutrašnjosti. — Granica između stvarnog i nestvarnog takvim umovanjima sve je više iščezavala, i vrijednost stvarnoga napram nestvarnome sve više gubila na cijeni.

Prisjećajući se Danteove biografije, onoliko koliko ju je poznavao i pamtio iz školskih klupa, učinilo mu se da u njoj naslućuje nešto srodno svojoj misli. Posegnuo je opet za njegovom »Vita nuova.« I u pjesnikovoj doživotnoj predanosti kultu svoje idealne izabranice, — kultu u kome je osoba odabranice sve više gubila obrise realnog bića, a uporedo s time Danteova vizija te žene sve više dobivala ne samo na značaju i savršenstvu nego i na neovisnosti od tog realnog bića (zbog čega bi, na koncu, ta žena — vizija bila mogla da na to realno biće

gleda sa visine, pa čak i posprdno), — Ive Čavra je našao, sa slavodobitnim ushitom, potvrdu i oslonac svojim mislima i otkrićima. Kratkoće radi, i s osjećajem da time ujemčava da mu s mukom sklopljeni krug misli neće izmaći, okrstio je sav taj kompleks svojih mozganja i osjećanja naprosto imenom »B e a t r i c e.«

Bio je potpuno zadovoljan tim nazivom, koji je sobom oličavao i u sebi sadržavao, kao dragocjeni kovčežić, sve njegove misli o tom predmetu. Ipak, ni za živu glavu ne bi bio izustio to ime pred drugima, koji ga ni u kom slučaju ne bi mogli da pravo shvate i kojima bi ono vjerovatno bilo povod za smijeh. (Svi bi oni — budale! — mislili da se radi o pseudonimu za neku stvarnu ženu u koju je zaljubljen!) Bojao se, štoviše, da ne bi kad u snu izgovorio to ime, i stoga je pred usnuće, u zajedničkom dormitoriju, čvrsto stiskao čeljusti. Osim same stidljivosti, u tome je bilo još nešto: bojazan da bi sav taj sklop njegovih prisnih misli i osjećaja, kad bi se to ime otkrilo radoznalosti ograničenih i netankoćutnih ljudi, izgubio svoju unutrašnju vrijednost i svoju magičnu moć — baš kao kad bi čovjek rasporio š k a p u l a r koji nosi pod košuljom i iz njega iščijao posvećeni pamuk.

Nego, od nekog vremena počeo je osjećati da se u njemu ta neovisnost unutrašnjih pokreta nekako previše nadula, rašepirila, kao neki uljez, do te mjere, da mu je to počelo bivati neugodno i stvarati katkad sasvim neprijatan pritisak u nutrini. Ona ga je ponekad silila i na takove postupke koji više nisu davali osjećaj ugode, i rađala porive s kojima nije bilo ni milo ni lako natezanje, a koji su u toj borbi postajali goropadni i surovi, prema njemu samom nastupali silnički i gotovo neprijateljski, i na koncu ostajali nadmoćni. Osjećao je da sad više ne vlada on njihajima na ljuljašci, već da oni nose njega po miloj volji, ne dajući više nikakva zadovoljstva, nego naprotiv čak i osjećaj čisto fizičke nelagodnosti.

I pored svoje tankoćutnosti, počeo je bivati grub u izrazima i osjećajima. Promjene raspoloženja dolazile su

začudno naglo i bez prelaza. Bijes bi ga katkad spopao, zbog kakve sitnice, odjednom, iz najmekšeg i najmirnijeg raspoloženja, i to tako neočekivan i prijek da ne bi stigao na vrijeme da obuzda ispad, koji bi iznenadio njega gotovo jednako kao i druge. Ti naboji srdžbe i mržnje bili su vrlo kratki, ali žestoki; grčevito je stiskao zube i pesti, spravan na svako zlo. I zla napast minula bi ga samo tako što bi to zlo, tu neprijateljsku nakanu kratko ali sasvim dokraja u sebi doživio. Nerijetko su isto tako njime ovladavali surovi i prostački čulni prohtjevi (istina, nikad u vezi sa Olenkom), na kojima se rado i hotimično mišlju zadržavao i svjesno ih produbljavao. Čak je katkad, u samoći, sa slašću poluglasno ponavljao gnusne riječi i prostačke psovke i uzrečice sladeći se njima i uživajući odnekud u tome što time pravi nasilje nad vlastitom stidljivosti.

Više puta je razmišljao odakle dolazi i kako se tumači takva suprotnost. Kako se to krajnje uživanje u prostoti i u pretstavama najgrublje putenoga dade pomiriti sa ljupkom i produhovljenom sramežljivosti kruga »B e a t r i c e«?

Kakvog li prijatnog iznenađenja, kakvog li ushita kad je i za to našao potvrdu u Danteu! Otkrio je da je pored Dantea iz »V i t a n u o v a« — Dantea koji se sav posvetio kultu svoje Beatrice i koga su hvatale omaglice čim bi je samo izdaleka ugledao — postojao i drugi Dante, grubo puten, i razdraženo gnjevljiv, i prost, koji se u stihovnom nagonjenju s drugom iz svog bećarskog društva blatio i nabacivao prostaklucima i koji je pisao i takve erotske stihove da se čovjek pri čitanju crveni od stida i japuri od čulnosti! I ta dva Dantea živjela su u istoj koži, uporedo, istodobno. Dante je istodobno, u granicama istog dana, bio i ovakav i onakav. Ive ga je vrlo dobro shvatao. Smiješni su mu bili oni profesori i pisci predgovora koji tu proturječnost ili dvojnost u ličnosti ne mogu da razumiju, nego se upinju da je protumače kao slijed različitih razdoblja u životu, kao postepena srozavanja ili postepena uzdizanja i očišćenja! Da, Ive je odlično razumio

te neposredne prelaske iz jednog nastrojenja u drugo, to naglo smjenjivanje sramežljivosti i bestidnosti, suzne raznježenosti i divljeg bijesa, te naizmjenične nastupe mlećave dobrote i sabijene jarosti. Odlično je razumio da čovjek u isti mah može da bude i onakav kakav osnovno jest (ili kakav misli da jest) i čista protivnost toga, da ne postoje dva svojstva, ili dva temperamenta, ili dva morala — pa makar kako međusobno udaljeni ili čak i suprotni bili — koji ne bi mogli sasvim dobro uporedo obastati u grudima istog živog čovjeka. U jednu riječ, da je čovjek (a naročito veliki, odabrani čovjek) s v a k a k a v. Jedino sitni, obični ljudi, ona svagdanja mizerija, mogu da budu s dosadnom trajnošću i negipkom postojanošću stalno i isključivo onakvi ili ovakvi. Viši, iznimni ljudi (kao što to dokazuje ne samo njegov nego i Danteov primjer) mogu da budu i faktično bivaju s v a k a k v i u isti mah. Biti velik čovjek, naročito velik umjetnik, na koncu konca i ne znači uglavnom drugo nego to: biti svakakav pomalo — kako bi inače umjetnik i mogao svakoga razumjeti i osjetiti!

A kad je iz neke knjige doznao da otprilike za taj pojam postoji i naročito naučno ime, a m b i v a l e n c i j a, — njegovom unutrašnjem likovanju nije bilo kraja. Eto, nije to dakle njegova prazna tlapnja! To je već i naučno utvrđeno! — Sad je riječ »ambivalencija« postala, pored riječi »Beatrix«, drugi takav praktičan i sadržajem bređ termin kojim je mladić u mislima obuhvatao mnogo toga. Ambivalenciji je pridavao univerzalno značenje, u nju su ovako ili onako uvirali svi putovi misli. Činilo mu se da ona rješava sve doista važne probleme ljudske misli; odnosno, da su važni i gorući samo oni problemi koji se dadu podvesti pod pitanje ambivalencije. I čudio se što se misaoni ljudi ne opredjeljuju s obzirom na nju, što još nije nastala neka škola ili neki pokret »ambivalentičara«.

Dante mu je bio uvijek na ustima, a kakva knjiga o njemu uvijek pod pazuhom. Međutim, više ga je interesirao Dante kao čovjek nego samo njegovo djelo; bio mu je važan svaki detalj njegove biografije, svaka crta njegovog lika. I uopće je smatrao da su veliki ljudi značajni najviše

i u prvom redu kao izuzetne i zanimljive ljudske jedinke, a njihova djela tek posredno i u drugom redu, uglavnom kao ključ za razumijevanje njihove ličnosti.

Po toj slabosti dobro su ga znali drugovi iz bogoslovije; po njoj je među njima već bio izišao na glas nekog čudaka i pomalo im služio na potsmijeh; po njoj su mu, na koncu, i pridjenuli nadimak »Dante«. A profesori su gledali prilično povoljno na Ivine dantološke revnosti i tumačili ih kao sklonost duhovnim stvarima; i to kao onu vrst duhovnosti kojoj nije stran ni izvjesni smisao za lijepo. A odatle su zaključivali da će Ive vjerovatno biti dobar propovjednik.

III

Ali u posljednje vrijeme majka je počela zapažati na njemu neku promjenu koju nije mogla da točnije odredi ni sebi objasni. U Ivi kao da se vodila borba. I najzad je došao čas kad je prevagnulo.. Sinoć, pošto se oprostio od svojih i dugo švrljao predgrađima, mjesto da se vrati u sjemenište, banuo je kasno naveče opet kući. Bio je smućen i čudan; pogled mu je izmicao ispitivačkom majčinom oku. Rekao je da neće da se vraća u sjemenište nego da će tu prenoćiti. Spremile su mu krevet u sobi u kojoj je spavao kao dječak, dok je još bio kod kuće, i koja se i sad zvala »Ivina soba«. Legao je da spava, a Ane i Suva Marija još su dugo bdjele u brizi, s neodređenom nadom da će sutrašnji dan donijeti nekakvo razjašnjenje. Zaključile su da ranim jutrom pošalju po don Marcela, rektora bogoslovije i starog prijatelja kuće, i na toj se misli primirile i usnule. Ali u noći razbudili su ih glasovi iz Ivine sobe; osluškivale su sa zebnjom: izgledalo je kao da dvije osobe razgovaraju. Kuma Ane dahne: »Čuješ li, eno govori sam sa sobom«. Mariju prođoše žmarci. Malo zatim Ive upade u sobu obo-

ružan nekakvim starim bajonetom i sav izobličen u licu. Napao je majku svakojakim pogrdama vitlajući joj oko glave onim bajonetom. Nije se moglo razabrati što joj zapravo predbacuje i zašto na nju bjesni. Na mahove je vikao grozeći se i sijevajući očima: »Znam ja što vi mislite, znam!« Onda bi opet zaškrgutao i procijedio kroz stisnute zube, kao da u isti mah i ne bi htio to izustiti i ne može odoliti a da ne izgovori, nerazumljivu i zagonetnu riječ »B e - a t r r r ï k s s s s!« — Stara se krišom krstila; riječ joj je zvučala kao teško huljenje; valjda ju je potsjećala na staru vojničku psovku »sa-krrra-ment!« — Onda je neočekivano zagrohotao i stao pitati majku da li se prestrašila; nije joj dao mira dok mu izričito nije priznala da se doista prepala. Smijao se. Bio je svijestan da počinja ludosti. Ali je vjerovao da je u njegovoj vlasti da to čini ili ne čini, i da bi se mogao od tog mahnitanja uzdržati, kad bi samo htio. No to ga je mahnitanje vabilo tako neodoljivom nasladom, da nije nalazio snage da ushtjedne protivno.

Kad se napokon zamorio, dao se nekako skloniti da prilegne, a majka i kći provele su ostatak noći budne u mraku, u opreznom šaputanju, s jedinom željom da se što prije razdani. Pred zoru ga je savladao san. Žene tiho ustanu i odjenu se. Ana posla Mariju da obavijesti i pozove don Marcela. Zatekla ga je uprav kad se oblačio za ranu misu. Usput je iz susjedstva dozvala staru Lucu, koja je vješta oko porodilja i vična službi u dugotrajnim bolovanjima i bdenju uz mrtvaca. Našaptale su joj mnogo raznih preporuka i posadile je u sobu kod Ive, pa sišle i otvorile dućan.

Luca je neko vrijeme sjedila skrštenih ruku u krilu, a onda izvadila ispod pregače pletivo, i sad plete. Kad se klerik jače uznemiri, ona ga smiruje svojim nepomućeno spokojnim glasom: »umiri se, sinko, umiri se«. I taj glas na njega djeluje. Dok je nasamo s Lucom, razumniji je. No čim ko drugi stupi u sobu, u nj uniđe bijes. Pred svijetom nešto ga goni da govori što nije red, da povređuje stid, da s naročitom slašću insistira na prostoti. Tad stalno

i s nekim osobitim zadovoljstvom prekoračuje onu granicu koja ga izaziva i draži. Ima potrebu da sablažnjava. Ali naročito ga prisustvo majke natjeruje u bijes. Čim začuje da mu majka (ta kukavna baba bez trunka ambivalencije!), onako teška i nespretna, šuška za vratima, on pada u vatru, zasiplje je grdnjama i bestidnim riječima, nazivlje je najgadnijim imenima. I to čini s onom bolnom nasladom s kojom čovjek pritiska na zub koji boli. Gleda na nju kao na nešto nečisto — kao na žensko. Osjeća kao bolno i sramotno to što je i majka žensko; majka ne bi trebala da to bude, morala bi da bude bez spola! Svaka riječ iz njezinih usta, njena skrb, njena pažnja, izazivlju u njemu gađenje i neodoljivu jarost. Nalazio je neko trpko zadovoljstvo u tome da je ponizuje, da je ujeda za srce, da joj nanosi neku bol i neko zlo. A sve je to radio uprkos sebi samom, povređujući i nadvladavajući svoj vlastiti prirodni osjećaj, i sa nejasnom željom — čisto s nekom potrebom — da u tom vrijeđanju i ponižavanju dođe do kraja, do samog dna; slutio je da će se tu, na toj krajnjoj tački srozavanja i poživinčenja, roditi, u nekom otužno-bolnom stanju ganuća i preosjetljivosti, nesuzdrživ poriv pokajanja, koji otkupljuje i preporađa.

IV

Oko osam sati na vratima dućančića pojavio se don Marcel. Uščuvan čovjek šezdesetih godina, uredne i pitome spoljašnosti, sladunjava pogleda i mekih, maslenih obraza, malko podnadulih od šećerne bolesti koja je davala njegovom licu izraz rasplinute dobrote. Stupio je na prag u proljetnom ogrtaču od ljeskava listera i s crnim štapom sa srebrnom drškom okačenom o podlakticu; oči su mu bile pune prijateljskog interesovanja.

Čim ga je ugledala, kuma Ane iziđe pred radnju. Isprati ga do stepenica koje vode na kat i tu se zadrža

neko vrijeme u razgovoru s njim. Kroz prozorčić sa gvozdenom rešetkom Suva Marija pratila je okom njihov razgovor usput grabeći i mahinalno prebrajajući cigarete S a v a iz velike kutije te zavijajući snopiće po dvadeset komada u kartice isječene iz nekih starih »zemljišnih izvadaka« i sudskih poziva na modrikastom papiru. Nije mogla da čuje što su govorili, ali već sama slika bila je dovoljno umirujuća: don Marcel, usrdno zabrinuta lica i malko pognute glave, kao da prima ispovijed, slušao je izlaganje stare; otkad dokad zavrtio bi glavom i davao izraza brizi koja ga zaokuplja nekakvim usitnjenim cmeketanjem i pućenjem usana. Kad je stara završila, on izgovori nekoliko riječi, uvis uzdignuta podbratka i ustranu raširenih ruku, pri čemu mu je srebrna drška štapa prešla u udolinu između palca i kažiprsta lijeve ruke. Tih nekoliko uvjerljivo izrečenih riječi, koje su očevidno upućivale na Boga i njegovu svemogućnost, donijelo je staroj umirenja; a djelovale su, već na razdaljinu, i na Suvu Mariju. Kuma Ane krenu natrag u dućan, a don Marcel pođe uza stepenice. Ali se stara putem još nečeg prisjeti pa pohita za njim. On zastade u pola stepenica, sasluša ono što mu je govorila i paralelnim pokretima obiju ruku stavljala na dušu, pa uzbaci podbradak i uzmahnu rukama u kretnji koja je značila: »Bože moj, pa to se samo po sebi razumije!« — Kuma Ana se vrati u dućan potkrijepljene duše.

Don Marcel bezazleno pokuca na vrata pa proviri dobrostivo pognut, smjerno ispružena i osmijehom zasladena lica. Ive je sjedio na stolici nasred sobe ne obrćući se. Krotka škripa patosa odavala je da to pristupa obazriv i dobronamjeran čovjek. Don Marcel mu priđe držeći postrance raširene bijele dlanove, što mu je davalo izraz čistote srca i mironosnog prilaženja. Pristupao je oprezno, kao što se pristupa nepoznatoj životinji čiju ćud još ispitujemo, isturajući malko preda se one dvije ruke, s gestom koja naviješta mir, ali ujedno i zaštićuje od eventualnog iznenadnog ispada i nepredvidive manitovštine.

— Ive! — šanu don Marcel.

Ive se nije okretao. Stara Luca se uzvrpolji te se poče kupiti s namjerom da ostavi crkvenog čovjeko nasamo s mladićem. Don Marcel joj kimnu glavom u potvrdu te njene namjere. Bio bi doduše volio da je još neko tu u sobi, ali mu je duhovna dužnost nalagala da porazgovori u četiri oka s klerikom. Luca iziđe.

— Ive! Što sam imao čuti! — započe nešto glasnije nego maloprije. — Što sam imao čuti! Promisli koja su žalost za me takvi glasi! Ti, naš najmiliji đak, naš dragi, naš mudri Ive!

Šutnja.

— Ive! Ne muči srce sumnjom! Smućen si. Smućena ti je duša. Stresi sa sebe sumnju, odhrvi se napasti koja te možebit muči! Istiraj mrak iz duše, ako li ti je čime zamutio vidik duhòvni!...

Ive kao da ne čuje. Don Marcel ispruži ruku prema njegovom ramenu, no oprezno, kao prema peći za koju ne znamo pouzdano da li je još zagrijana. Ispruži ruku, ali je ne spusti na mladićevo rame.

— Možda ti koja napast tila smućuje dušu. Priznaj, bit će ti lakše!

Opet šutnja.

— Misliš li na veliki korak koji te čeka? Sve se već priprema za mladu misu, i reverenda ti je već gotova... Ako li te kakova napast opsijeda, otiraj je znamenom križa! Oboružaj se virom, traži pomoći od tvoga Boga!... Ive, čitaš li Augustina?

Klerik se trgne.

— Ajde u materinu, ti i Augustin!

Don Marcel je naglo ustuknuo. Čas kasnije započe ojađeno:

— Ive, Ive! Nisam se nikad nadao čuti takovu hulbu iz tvojih usta!

Mahao je glavom nad klerikovim bezumnim riječima i ponovo napućio usne posipljući njegovu blasfemiju cmeketavim zgražanjem, kao da je škropi svetom vodicom.

— Osvisti se, Ive! Ko bi bio ikad rekao da ću morati slušati od tebe takvo govorenje! Od tebe, koji si uvik bio uzorita vladanja, koji si uvik tako lipo slušao, tako dobro učio!

Don Marcel je dugo nastavio tim načinom, sve blago i ne gubeći hrabrosti, više ojađeno nego prekorno. Ive se spočetka bunio i uzbuđivao, i na svaki don Marcelov nagovještaj o »duhovnoj dužnosti«, »svetom zvanju koje je izabrao«, udarao kao za inat ustranu, i pred svaki rektorov pokušaj da se kroz mrežu mahnitanja približi njegovoj duši isprečavao štit svoje ludosti. Najzad mu je dodijalo pa je uopće prestao odgovarati i odmahnuo rukom tonom pametnijega koji popušta, kao da kaže: »mani ga, neka govori! ko će se s budalom nagoniti!« Zatvorio se u uporno ćutanje, i don Marcel više iz njega nije uspio izmamiti ni jedne riječi. Odlazeći, najavio mu je da će po hrišćanskoj savjesti i starešinskoj dužnosti sutra opet doći, pa će ga i dalje svakodnevno pohoditi.

Kad je silazio niza stepenice, kuma Ane istrča preda nj. Suva Marija opet je motrila kroz prozorče njegove sad malko obeshrabrene geste koje, više nego što ulijevahu nadu, svjetovahu pomirenje sa sudbinom i podložnost volji božjoj. Kad se stara vratila u dućan, upita je:

— Što je rekao?

— A što! Kaže da se triba ufati u Boga. Eto što kaže!

V

Već iza ugla oglasi se kreštavi glas Ivina starijeg brata, drvodjelca Šime. Putem je naišao na svog vršnjaka i druga iz škole Vinka, sina njihovog višestrukog kuma, starog Antiše, pa i njega povukao sa sobom.

Onizak, gologlav, Šime se pojavio u modrom radnom odijelu, lagano šepesajući. Kudrava mu kosa riđastih pre-

liva bila je natrunjena pilovinom. Oženjen opakom ženom, crnookom rumenom Jakom, koja ga je, zbog neslaganja sa svekrvom, odbila od porodice, dolazio je k svojima samo u iznimnim zgodama i potrebama, i to letimice i gotovo krišom. Čuo je za Ivinu nedaću od don Marcela, koji je svratio u njegovu radnju.

Nije ničim sličio ni na koga od svojih. Valjda uslijed neke bolesti u djetinjstvu, glas mu je bio ostao nejednak, čas visok i kreštav — čas nizak i mukao, i kad je god imao da progovori očekivalo se s nekim zanimanjem hoće li progovoriti onom kreštavom ili onom tamnom bojom. A kako ni on to nije mogao da unaprijed zna, i sam je uvijek bio u neizvjesnosti hoće li ono što je zaustio da kaže ispasti zabavno ili ozbiljno. Zbog toga su ljudi oduvijek bili skloni da njega i njegove izjave uzimaju u šali, pa je najzad i sam sebe počeo tako uzimati. Odatle mu je još iz mladosti prionuo glas šaljivdžije i veseljaka.

Šime je bio pun tjelesnog nemira, u vječitom pokretu. U svakoj prilici neprestano se obazirao čime bi uposlio nemirne ruke i u svakoj stvari iznalazio stranu koja ima da se uredi praktično i manuelno. Sve situacije rješavao je na brzinu i jednostavno, sa dvije-tri riječi koje su uproščavale teškoću i unosile izvjesni optimizam To je obično postizavao tako da je nastupili događaj sravnjavao s kakvim kudikamo gorim koji bi bio mogao da nastupi, crpeći odatle razumne utjehe i mudrog pomirenja sa onim što jest. Naveče bi se katkad opio, a sjutra bi od toga ustao vedriji i orniji na poslu.

— Daklen? što to čujem? — javi se Šime s vrata. Spusti se niz onu jednu stepenicu u dućan, pa nastavi:

— Ali kako se to dogodilo? Što je bilo?

— A nevolja, sinko, eto.

— Ja nisam znao ništa. Pričaj mi, kad je to počelo?

— Ma ima tri-četiri dana da sam ja nešto opazila na njemu. Ali ko je mogâ mislit!... Sinoć kasno banuo iznenada kući — odma sam vidila da nije sve u redu. Ma

ajde, fala bogu, mislila sam: neka se naspava, pa ujutro ćemo vidit. Kad u neku uru noći — budna ja bome svêdno kâ i sad...

No Šime ne sačeka konac. To je bilo presporo za njegov nemir.

— He, što ćemo! Dogodi se tako, pa eto!... Fala bogu kad nije gore.

— A kud ćeš gore, sinko moj! Ja se tebi čudim...

— A' što? Bo'je i tako nego da je, recimo, skočio kroz prozor, ili kidisao na koga. A je li bija don Marcel? — Bilo je očevidno da i to već zna.

— Bija je, bija.

— Pa što kaže?

— A što kaže! Kaže: strpiti se, ufati se u Boga...

— A bome, što će drugo i reći! Kâ pametan čovik.

Ušepesao se gore dolje po uskom dućanu. Vinko se skrasio u kut, sjeo na vreću soli i odatle žmirka i šuti, pun one tihe, hladne i iscrpne radoznalosti svojstvene kratkovidnim ljudima. Oči su mu bile usađene nablizo na uskom i oštrom licu, što mu je zaslužilo nadimak »Dvociva«.

Šime prekinu šetukanje i stade pred majku.

— Onda, 'oćemo li?

Stara se začudi.

— Što?

— Sve polako, lipo, pa s njim gori (— pokaza nekamo podbratkom; to je značilo u odnosno odjeljenje bolnice —). Pa ga tamo lipo smistiti, priporučit ga bolničaru pa mu poslin poslat ručak...

Majka ošinu sina zavrzana hladnim pogledom. Usta joj ostadoše malko otškrinuta, a visoka, energična gornja usna lagano joj zadrhti.

— Ma što govoriš!

— E a što? Bolest kâ bolest. Bome nije sramota! Pa će mu Jaka u nedilju lipo učiniti p a n d i š p a n j, a more mu se ponit i boca prošeka...

U toj njegovoj viziji, Ivin je položaj postajao skoro zavidan.

Šime je koristio svaku priliku da istakne valjanost svoje žene (do koje je, pored svega, mnogo držao) i da je kakvom bojažljivo i na ljutu muku od nje iskamčenom pažnjom približi svojima.

Stara odmahnu rukom, s tvrdim osmijehom.

— Kakva Jaka, kakav pandišpanj! Ja ti se samo čudim što tute govoriš!

— Hm! A što ćemo onda?

Prošeta opet gore — dolje. Pa snova stade iznebuha.

— Imate li žice?

Sve troje ga pogledaše u čudu.

— Če-ga? — upita skoro šapatom mati ne vjerujući svojim ušima.

— Žice, oštija, žice! Znate što je žica!

Pokaza rukama na prozorče.

— Triba osigurat balkun.

Navraćao se na bojazan od prozora. Ta mu se misao, izgleda, svidjela. Činilo mu se kao najprirodniji, upravo najumjesniji čin umobolnika to, da skoči kroz prozor.

Staroj malko laknu.

Pronađoše svitak upotrebljene žice, pa se Šime s Vinkom uputi k bratu.

Šime prvi stupi u sobu, gotovo jovialno. Vinko mu je nišanio preko ramena.

— He, ke nova, mladiću? Kako smo?

Obilazio je brata okolo naokolo i zavirivao u nj radoznalo, skrivajući onaj svitak žice u šaci iza leđa, kao da drži spreman laso. Ive ne odgovori; zvjerao je nepovjerljivo strižući očima što to brat skriva za leđima. Luca odmače svoju stolicu, bliže zidu. Šime se ne gubeći dalje

riječi uputi k prozoru i dade se na posao. Stade namatati žicu oko kvake, ispreplitati je, posuvraćati, prodijevati je kroz već opleteni dio. Zdušno je prionuo tom poslu. Ive, videći u čemu je stvar i umiren što se ne radi o čemu gorem, samo se smješkao, ponešto izvještačeno i superiorno. Nije se više obazirao na taj rad, prelazeći preko toga s nekim prezirom.

Šime je završio posao i promatrao zadovoljno svoj rukotvor. Vinko je stajao korak iza njega gledajući sasvim neoduševljeno.

— E, ja mislim da je sad sigurno! Ovo ni vrag ne bi više razmrsija! — pohvali se Šime.

I doista, da se »vrag« upeo da to razmrsi, trebalo bi mu bar dvostruko vremena nego je trebalo Šimi da ispreplete. Ali sumnjičavi Vinko pristupi korak bliže da razmotri posao; nije mogao odoljeti a da ne turi sasvim izbliza svoj ušiljeni nos u rađu. Lice mu osta i dalje neoduševljeno; on samo ispruži ruku i dohvati kvaku pa vrlo lagano drmnu, a tanki se prozorski okvir sav potrese. Ne reče ni riječi, ali ta gesta puna sumnjičavosti jasno je govorila: vrag vjerojatno ne bi ni imao ambiciju da razmrsuje, već bi jednostavno drmnuo okvirom ili tresnuo čekićem ili čim bilo — i stvar gotova.

No Šime, malko povrijeđen u stručnom dijelu svoje osjetljivosti, živo se usprotivi:

— O! O! Ke bravura! Puste mi mudrosti! Tako bi i ja znao!

Dakako, naravno da se može — sve se može ako se hoće! Ako ćemo baš tako, onda je druga stvar! Ali to mu je izgledalo nekako nelojalno, proti pravilima igre, nešto kao šustermat.

Zaplete još i onaj krajičak žice koji je stršao pa pojača tonom sigurnosti:

— A ja ti govorim da je ovo dobro!

Odvrne se i ode pozdravivši brata kratko i bez umiljavanja (»sad ga je imao«).

— Zdravo, mladiću!

Za njim pođe i Vinko. Kimnuše u pozdrav Luci, a ona im uzvrati:

— Pošli s bogom!

S vrata dućana javi se majci:

— Sad je u redu! Idem ja, a ako bude što tribalo, javite mi.

Vinko uklizi u dućan i opet sjede na vreću soli. Šime krenu sam. Usput svrati na čašu piva, koju ispi stojećki (i za koju crnooka Jaka neće saznati), pa ode u svoju radionu.

VI.

Kad je odbilo podne, kuma Ane zatvori dućan i povuče se u prostoriju iza njega — nekavu prostranu ropotarnicu s podom od nabijene gline u kojoj je bio nabacan ili povješan bez reda svakojaki vinogradarski alat i podrumarske potrepštine. Bilo je dotrajalih bačava, velikih badnjeva koji tu čame dokoni od jedne berbe do druge, kacâ, bačvenih obručeva i dugâ, prskalica za modru galicu, i tome slično. Pri jednom zidu nisko ognjište poklopljeno kapom odžaka, a oko njega nekoliko tronogih stolaca. I zidovi, i grede stropa, i predmeti, sve je to bilo prevučeno svjetlucavom naslagom tople čađi, što je davalo prostoriji starinski, višestoljetni izgled. Iz te konobe, koju su zvali »donjom kuhinjom«, dvokrilna zelena vrata izvodila su u neveliko dvorište u koje su gledali prozorčići skromnih okolnih kućeraka. Za vrijeme poljskih radova, u »donjoj kuhinji« kuhalo se za radnike, tu se pralo veliko pranje, a tu su u ljetnim mjesecima kuma Ane i Marija obično i sebi pripravljale ručak i provodile podnevne sate, jer je bilo hladovito. Žene iz komšiluka izmilile bi iz svojih dvo-

rišta i potleušica i došle kumi Ani na posijelo, lakše i slobodnije nego kad su Čavrinice ručavale na spratu.

Događaj u Čavrinoj kući bio se već raščuo po komšiluku. Žene iz susjedstva došle su i tog dana na razgovor kao i inače, samo što nisu pristizale pojedinačno, kako koja svrši svoj kućni posao, već sve odjednom. Jedino ta okolnost (koja kumi Ani nije izbjegla) odavala je da dan nije kao i ostali već po nečemu izuzetan. U tom udruživanju za današnju posjetu ispoljavala se izvjesna snebivljivost, koju im je ulijevala stara Čavrinica. One su, naravno, već ranije među sobom natenane pretresle događaj, koji se u tim prepričavanjima popraćao komentarima i dopunjavao pojedinostima. Jedna je pričala da je htio zaklati staru, a jedna je čak, krsteći se pri tome, šapatom povjeravala da »bože mi prosti, nasrće na majku«.

Posjedale su uza zid i po uglovima da ne smetaju prolasku, i trude se da budu od kakve pomoći kod pospremanja. Kuma Ane ne obraća na njih mnogo pažnje; radi svoj posao, gotovo kao da ih i nema tu. Možda to čini pomalo i namjerno, kako ne bi morala da uzimlje odveć živa učešća u njihovu razgovoru. One pogledavaju sa strahopočitanjem na staru zabavljenu oko ognjišta, promatraju ispod oka njen mrgodni profil koji se oštro ocrtava na sumračnoj čađavoj pozadini, njen veliki ali pravilni nos i njena muškaračka usta s visokom i nešto isturenom gornjom usnom i sa dvjema duboko usječenim borama od nosa do uglova usta koje joj daju prijek i zapovjednički izraz.

— Uprav mi govorimo jutros kad smo čule za tu stvar, ja i Šimica: ma baš je i to tribalo kuma Ani, kâ da joj je malo druge muke! — počima s tješenjem Bara, žena pedesetih godina riđe i kratke kose kao da je tek preboljela tifus, i sitnih očiju sa mnogo malih bora i s piknjicama na bezazlenom licu.

Ali s kumom Anom, to znadu, mora se paziti da ti izrazi saosjećanja ne bi prešli neku granicu i počeli sličiti na sažaljenje, jer bi se odmah uskosila i narogušila.

— E, jadna! — prihvaća Šimica iz ugla. — Malo se namučila dok ih je uzdigla i uzgojila! A najviše s njim dok ga je izgurala kroz male i velike skule. I baš sad kad ga je izvela na put — eto nä!

— Nije tribalo njega gurat, — odvraća dosta suho kuma Ane, svejednako u poslu, metući kratkom metlicom pepeo razasut po ognjištu. — Učio je on sam, sam se gurâ naprid, svojim trudom.

— A jest, jest, zapravo, valja reć, malo ih je bilo kâ on, što se tiče za učenje, to svak zna, — popravlja taktično rumena, bucmasta Tonka.

Kratka šutnja. Suva Marija skinula s komoštara veliki gvozdeni lonac. Povalila ga na ognjište pa mu trlja dno pepelom.

— A možda i nije tako zlo kako se čini, — opet počinje Bara. — Ja virujem da će to proći kako je i došlo. Nije, ne daj bože, da je sasvim izašâ iz šešta, kâ oni što skaču, što viču, što razbijaju po kući. To je njemu, virujte mi, samo veliki nervož.

Pomuča. Pa pogleda gore prema stropu.

— Eto, fala bogu i ne čuje ga se.

— Boža daj! — javi se crna Antica. I već te dvije bezbojne riječi dobre želje imaju neki pesimističan prizvuk. To je mršava mlada žena vrlo lijepih ali ispijenih, preoštrih crta. Iscrpli su je trud i mnogi porođaji i udarili njenom lijepom glasu tupo bolan i zloslutan pečat. Udahne isprekidano, zbog probadanja koje je stalno osjećala pod lopaticom, pa nastavi:

— Ko će znati. Neki kažu da se baš oni furioži, oni što skaču i razbijaju, najlakše povrate.

Kuma Ane zastade u radu, pogleda je preko ramena podbočivši se začas u kukovima, s onom metlicom u ruci. Gornja joj se usna, sva nabubrila od suspregnutih riječi, nabusito nadigla.

— Nü! A što ti znaš, jadna!

Žene se pogledaju. Bilo je očito da Antica nije trebala da to kaže.

— Virujte vi meni, — opet će Bara, udarajući u počudnije žice, — nije to njemu ništa drugo, nego mu triba žensko — eto što je njemu!

Uviđala je da je to što govori smiono i da bi se moglo primiti i nepovoljno, ali je bila osvjedočena da govori dobru stvar pa joj je pri koncu glas zazvučao sigurno. Opazi sjen osmijeha što je preletio preko usana jednoj ili dvjema mlađim ženama, pa potkrijepi još čvršće:

— A bome. Triba mu šfoga. Di ćeš ti, onakav mladić, zdrav, jak, a uvik zatvoren, uvik među četiri zida, uvik s librom, uči i uči, pa mu se ugrije mozak.

Žene bace pogled na kumu Anu, izgledajući kako će ona to primiti. Ona ne reče ništa ali se i ne namrgodi. Učini im se da se načas nad tom primjedbom zamislila. Sad, jedna po jedna, uzmu lagano povlađivati. Jedino Antica kao da nije mnogo uvjerena. Ona uzdahnu, pa izlanu, bez ikakve namjere na šalu:

— Vražja ti je i to medicina!

To izazva veselost.

Suva Marija nije se miješala u razgovor. Još uvijek je bila zabavljena loncem; sva bi se unijela u nj čim bi naišla tema koju djevojka ne treba da čuje.

Uđe kum Antiša sa sinom Vinkom i sa kum Špirom, Čavrinim starim prijateljem. Antiša je visok, vitak starac svježa lica i potpuno sijede kovrčaste kose, kratkovida pogleda kao i sin mu Vinko. Zbog svoje staloženosti i staračke mudrosti uživao je ugled među seljacima; njegove su se izreke ponavljale. Bio je bratim u svojoj župi i poznat sa svoga grla; on je odgovarao misu i nije se moglo zamisliti da bi ko drugi pjevao M u k u G o s p o d i n o v u mjesto njega.

Kuma Ane obriše pregačom dva-tri stoca i pruži ih nadošlima. Sad se sva pažnja obrati na njih. Ženice se uzvrpoljiše na svojim stocima i stadoše ih pod sobom pomicati, tobože da ljudima učine mjesta. Time se iskazivalo poštovanje muškim glavama. Ane podveza pod bradom maramu koja joj se bila opustila i ostavi rad.

Najzad eto društva s kojim može da se pametno razgovara; dozlogrdile su joj one »tuke ženske« sa svojim čavrljanjem. Antiša je bio Anin nešto stariji drug iz djetinstva jer su im kuće bile vezane davnim prijateljstvom i kumstvom, a bio je dobar prijatelj i s mužem joj, pokojnim Perišom.

Sjede na ponuđeni stolac i položi dlanove na koljena. Za njim sjede i Špiro. Vinko ostade na nogama.

— Jeste li vidili, kume Antiša, kakva se nevolja opet nadoveza naše kume Ane? — otpoče Bara.

Svi su čekali da Antiša izrekne svoju.

— A nû! Nije to nikakvo čudo, ćerce. Utrudij mozak danaske, utrudij sutra, muči se pustim naukom i mislima, pa jedan put dođe da se ne može dalje. Bome i z ú m i j a se čovik, pa eto ti!

— Tako je, tako. Pravo kaže kum Antiša! — prihvatiše svi.

I sam je bio zadovoljan kako se izrazio. On je dobro znao da mnogo stoji do toga na koji se način nešto rekne. A u sličnim prigodama uvijek se čekalo da najprije on stvar izrazi na svoju, da pogodi njeno pravo ime, da zaodjene u prave riječi onu stvarnost koja leži pred njima bezoblična, kao rasuta iz vreće, neobuhvativa mozgom i neizreciva riječju. Tek kad bi je kum Antiša uobličio, ona je dobivala svoj pravi smisao i postajala svačijoj misli dostupna i za svaku pamet prihvatljiva. »Lipo on svaku stvar o p r e d i j e l i« — nazivali su to seljaci. Tako eto i sad: drugi bi rekao: »poludio je«, ili »pomanitâ«, »pomunjesâ«, »poberlavio« ili što slično. A on nađe tačnu riječ, ozbiljnu, priličnu, ljudsku, koja ne vrijeđa ni materinje uho. Jesi li ga čuo? —: i z u m i j a s e. U svakoj prilici zna Antiša da potrefi. Kad umre dijete od grlice, znao je da treba reći: »a eto, moja kuma Mande, Bog ga je pozvâ k sebi — on bolje zna nego mi kukavni«. Ako je umro stariji čovjek, tad je red kazati da je otišao Bogu na istinu. »Pošao je Bogu n a r a č u n«, naprotiv, kaže se za čovjeka koji ne izlazi baš sasvim čist pred božji obraz. A za sve-

ćeno lice govori se da se p r e s t a v i l o. — Tek onda, dakle, kad bi ga Antiša tako o p r e d i j e l i o, događaj je dobivao odrešenje, pomiren s bogom i ljudima, skrašen na svoje pravo mjesto, kao mrtvac u lijesu. Tim se ujedno na neki način zaogrtao širokim plaštem volje Providnosti, i više nije bilo o njemu što da se nadoda. Za svaki Antišin neobičniji izraz vjerovalo se da je starinski, da su tako ljudi u staro doba govorili i da je to Antiša u svome djetinstvu čuo i upamtio. Ustvari se većim dijelom radilo o riječima i izražajima koje je on sam u časovitom nadahnuću nesvijesno skovao. A bilo je i popova—ljubitelja narodnog govora koji su te njegove riječi i izreke marno bilježili i slali poznatim jezikoslovcima, ili ih zapisivali u naročite teke, koje su poslije njihove smrti svršavale u arhive akademija i u građu za velike rječnike.

— Pravo kaže kum Antiša, i z ú m i j a se čovik! — zaključi kum Špiro, a za njim potvrdiše i ostali.

Žene ustanu i počnu se praštati. Kuma Ane ih nije zadržavala. I kum Antiša ustane i razgiba noge.

— Ajde da ga obađemo.

Predvodio ih je Vinko, upoznat još od jutra s potrebitim mjerama predostrožnosti.

— Ajte, ajte. I svitujte ga . . . — isprati ih Ane.

Suva Marija odloži lonac i opra ruke.

— Idem otvorit dućan.

— I vrime je. Ja ću još uredit ovo kuhinje.

Prihvatila se posla energičnim, gotovo ljutitim pokretima. Začas bi zastala nešto zamišljena, pa bi se trgnula i nastavila još žustrije.

Poslije kraćeg vremena oglasiše se koraci trojice koji su silazili. Ane upravi pogled k vratima željno izgledajući.Pojaviše se u okviru vrata kao tri svetitelja.

—Eto, obašli smo ga, — izvijesti Špiro. Pa kako nijedan ne nadoda više ništa, stara pripita s trunom bojazni u glasu:

— Kako je sad?

— Uvik isto, — odvrati Vinko kratko, gledajući u vrhove cipela.

Ane se odvrnu vješajući rešeta o zid. Učini im se da je ostala nešto pokunjena. Špiro se osjeti ponukan da rekne štogod koliko toliko utješljivo.

— A eto, nije još rečeno ništa . . . Nikad se ne zna, sve može biti. Tolikima dođe pa i prođe. Eto, svi znate Jozicu Martinovu . . .

Ane prekrati ne prekidajući posla.

— . . . Dođe i prođe . . . Prođe jedno, dođe drugo, pa prođe i to a dođe treće . . . I tako sve jedno za drugim, a nikad kraja . . .

— A što se može. Sve je u Božjoj ruci. Strpljen spašen — je li tako ?— završi Antiša obraćajući se za potvrdu ljudima.

— Tako, tako. A da kako drukčije.

Pođu prema dućanu. Odlazili su na zastanke, otkidajući se ljepljivo. Nije bila prigoda da se oproste otsječnim pozdravom i odu. Antiša je zaostao zadnji. Ane ga oslovi i time ga zadrža. Ona druga dva bili su već prešli u dućan, k Suvoj Mariji.

— Jesi li vidija, moj Antiša, što me sad opet snašlo? Koliko sam muke vidila ,najprije s dicom — troje sam ih pokopala. Pa poslin s pokojnim Perišom, bog mu prostio — dvi godine je umirâ, a na meni kuća, i polje, i sve. Pa poslin petljanije sa sudom, sa vjerovnicima, sa advokatima. Pa onda briga s ovo troje, dok sam ih s ono butige podigla i na put izvela. Uvik samo muka, i rad, i briga — nikad ni časa odmora, da čeljade bar predahne. I sad u najzadnje opet ovo s Ivom! . . . Sad kad sam mislila da sam i zadnjega na noge stavila — o Gospi je, bome znaš, imao reći mladu misu, već mu je i reverenda gotova, eno je gore u komu . . . I u poslidnji čas — eto ti nâ! . . .

— Tako ti je to, moja Ane. Život je od Boga iskušenje, što reka pokojni fra Dane . . . Svakome nam je

nosit svoj križ, od jutra do večeri i od rođenja do smrti — je li tako?... Valja trpit i ufat se!...

— Ufat se, ufat!.... — ponovi Ane gorko, skoro prekorno. Već ni sama ne zna po koji put od jutros čuje tu pouku: trpit i ufat se!

— E, zbogom ostaj, Ane!

— Bog, bog, Antiša!

Sama, zastade nasred kuhinje i opet se zamisli. U glavi joj je mutno odjekivalo sve ono što je od jutros doživjela i čula. I u svemu tome, kad uzme sve u sve i dobro ožme, ni jedne pametne riječi, ni jednog korisnog savjeta — nikakve pomoći ni od koga. I sin Šime, i don Marcel, i žene iz susjedstva, pa i stari Antiša — svi oni ovakvim ili onakvim riječima melju jedno te isto, u stvari ništa. Strpi se, ufaj se, duraj — a to je reći: skrsti ruke i ne čini ništa. I tu, dakle, kao i uvijek dosad, preostaje sama sebi, i jedino na sebe može da računa.

Ostade još malo u misli, pa se trgnu i oštro zazva Mariju. U njoj se rodila odluka.

— Idem u Rite Tumbarove, — reče tvrdo, poravnavajući crnu maramu na glavi. — A ti budi u butigi dok se ne vratim.

VII

Uputila se odlučnim korakom niz obalu. Čvrsto se zabradila maramom i zatvorila u se.

Nije se nikad raznježavala nad samom sobom ili jadikovala. Jadikovanju nije bilo mjesta u njenom poimanju života; i ako je, vrlo rijetko kad, samo začas popustila srcu pa izišla iz svog zatvorenog ćutanja i podnošenja, smjesta se pokajala: odmah se osjetila slabija, bespomoćnija, manje otporna i manje dorasla tegobi. Ta i onako

od jadikovanja i otkrivanja svojih muka nema nikakve koristi: ni od koga pomoći. Nema što nego trpiti i šutiti. Život je pun tegoba i zla, a zlo se pobija i razoružava podnošenjem i istrajanjem. Zatvoriš se u sebe, u svoju koru, kao u oklop. Još kao djevojka, u rođenoj kući, naučila je od majke — a majka valjda od svoje majke — kako se žena brani od svakog iskušenja: ukrúti srce, zapečati usta, pribij čvrsto laktove uz tijelo — i duraj! I dok stojiš tako ukrućena, kao skamenjena, čisto osjećaš da te se zlo ne prima: odilazi muka, a niz nabore tvoje suknje od grube raše otječe zla napast kao voda niz žljebove.

Sjećala se, iz tog vremena djevojaštva, pouke iz priče o životu neke svete djevice: kad nečastivi udara na vrata i trudi se da ti pamet zatravi svojim zamamljivim glasom i lukavstvima, ne prevari se! Ne posluhni njegov glas, ne otvaraj! Zaziri od svake sladosti i ugode, one su varave, one su samo znak da pod njima leži nešto čemerno i prevarno, jer se svako zlo i grijeh i gorčina kriju u ukrašuju lažnim prividom, maznom riječi, šarenim izgledom.

Pod tim svijetlom naučila je da gleda i na odnos između čovjeka i žene. Kratkotrajna djevojačka obmana — čežnjive podoknice i ukradeni časovi sastanka pod odrinom, vreli stisak ruku, zažaren pogled i prigušen glas dragoga što bunca riječi koje niti pravo čuješ niti shvaćaš a koje te ipak opijaju i zanose — i odmah zatim, naglo, gotovo bez ikakva prelaza, teret kućnog rada, briga s djecom i gruba, ničim neuljepšavana čulnost — gola i surova životna nužnost kao i sve drugo. A onda, muževa nevjerstva, bolesti djece, pa muževo bolovanje i smrt, pa ekonomske teškoće i brige — i nevoljama nikad kraja.

Pomislila je da se pred njom otvara sreća kad ju je zaprosio Periša, momak iz jedne od najimućnijih i najjačih kuća u varošu, jedinac. Kako li su joj drugarice zavidile, kako li su njeni ukućani bili ponosni i počašćeni! — Izrodila je s njim šestero djece, od kojih je troje pomrlo u nejakim godinama. Gotovo od prvog dana ponijela je svu

kućnu brigu na svojim plećima; Periša je bio slaba zdravlja i male volje za rad. Sjedio je po cijeli dan u kafani, u čistoj bijeloj košulji sa zlatnim dugmetom i u visokoj crvenoj kapi, i do prerane smrti stigao je da rastoči skoro sve imanje. Bio je silno polaskan da sjeda za igrački sto s advokatima i jačim gradskim trgovcima. U varošu se je govorilo da juri za ženskinjem, da troši na tamburašice i da se hvata kelnerica u kafani Primorje, ali je Ane, opterećena djecom i zatrpana kućnim poslovima, za sve to saznala tek mnogo kasnije, poslije njegove smrti. Kao udovica, puna briga, noseći u sebi Ivu koji se rodio kao posmrče, to je doznavala malo pomalo, ispričano na po usta i uvijeno, od žena iz komšiluka koje su dolazile da joj prekrate duge i kišljive jesenske večeri. Razgovarale su je veličajući je kao mučenicu i tješile je nabrajajući joj njezine vlastite nevolje; odonda je i zamrzila prijateljsko saučešće. Tad joj je svanulo mnogošta. Tad je otkrila i to da je Periša svojim tobožnjim putovanjima na sajmove u Liku i u Karlovac samo prikrivao odlaske u Zagreb k ljekarima koji su ga liječili od »ženske boleščurine.« Varoš je pričao da se od te boleščurine »živ raspadao«, pa da je od nje i skončao, ma da je ustvari umro od jektike, poslije dugog i mučnog umiranja za kojeg ga je pazila ova ista stara Luca koja mu sad čuva i sina Ivu.

A čim je umro, požurili su se advokati, »njegovi doturi« — oni isti s kojima se kockao i koji su mu »pola stanja izili na kartama« — i pritisli Anu tužbama raznih svojih klijenata za neka potraživanja za koja ranije nije nikad čula, jer joj Periša nije mnogo govorio o svojim poslovima. Onako trudna i iscrpljena, nevješta tim stvarima, gledala je suha oka i od gađenja zgrčenih usta kako »doturi« pretiču jedan drugoga nekakvim »ovrhama za osiguranje« i uknjižavanjem hipoteka (— sve je te i takve izraze tad i imala prilike da nauči i dobro upamti—), opravdavajući svoju žurbu poznatom nesolidnošću umrlog druga s igre i neizvjesnim stanjem njegova nasljedstva. Neki, obazriviji, prizivali su je prije poduzimanja tih »koraka« k sebi u kancelariju i iza zatvorenih vrata dugo joj i dugo povjerljivim glasom objašnjavali kako je sva ta strka i hitnja samo radi preticanja drugih vjerovnika i prikazivali nekako kao da je sve to ustvari upereno proti tim vjerovnicima a ne proti njoj. Ojađena lica govorili su joj o grešnoj lakoumnosti pokojnikovoj i o žalosnim posljedicama koje takva lakoumnost — »kao što evo sad najbolje vidimo« — neminovno za sobom povlači. Jedan od tih obazrivijih, doktor Vicko Gruban, bio je kum njihovog prvog djeteta, i na drugi dan Božića neizostavno je sjedio za njihovom trpezom. Njezino zategnuto lice i uporno ćutanje porađalo mu je bojazan da ga ona baš dobro i potpuno ne razumije, pa da ju, stoga, njegova razlaganja dokraja ne uvjeravaju, i možda pomalo povređuju; a to ga je, opet, nagonilo da još podrobnije i žarče objašnjava, pri čemu je u potvrdu svojih riječi neprestano zazivao njeno vlastito svjedočanstvo ponavljajući, s dosadnom upornošću uzrečice, kod svakog predaha: »reci nije li tako — ti sama najbolje znaš kakav je, jadan, bio!« Na koncu joj je rekao da bi mu bilo jako, ma baš jako žao, kad bi ona sve to krivo shvatila, i nekoliko puta joj ponudio da se bez ikakvog ustručavanja njemu obrati ako joj mà što bude trebalo (»recimo kakva molba, ili koraci oko imenovanja tutora djeci, ili što mu drago«). Njoj nikad ništa nije ustrebalo.

Preturila je i to. Iz svega toga isplivala je s onom kućicom na dnu obale i s dva komada vinograda u brijegu. Ne mogući da s tim iziđe kraju, otvorila je dućančić kojim je othranila djecu i nekako ih izvela na božji put. Šimu je, poslije dvije godine uzaludne gimnazije, dala na zanat. Kasnije se oženio »opakom Jakom«, i premda nikad nije došlo do kakva sukoba između nje i stare, taj ga je brak sasvim otuđio od matere, koja ga je time brisala iz svoga kućanstva, pa gotovo i iz svojih misli. Marija je ostala neudata, uz majku u kući i u dućanu (»jer danas nije vrime za poštene cure«), a Ivu, u koga je najviše polagala i za koga su joj učitelji uvijek govorili da je

bistar i da dobro uči, gurnula je, po nagovoru don Antuna i uz don Marcelovo kumovanje, u bogosloviju, ne imajući sredstava da ga dalje školuje. Nego i bez obzira na savjete dvaju svećenika, ona je potajno (i možda ne sasvim svijesno) priželjkivala takvo rješenje, jer joj je to ujemčavalo da ga neće morati da dijeli s kakvom drugom ženom (i još ko zna s kakvom!), nego da će ostati isključivo njen. Valjda zato što je posmrče, ona ga gotovo i nije osjećala kao svoje i Perišino dijete, već kao samo i jedino svoje. — I sad, kad je sve to izgurala i uredila — eto najedamput!...

Prisno su je zaboljele riječi i pogrde kojima ju je taj njezin Ive noćas i jutros obasuo, i dirnule je kao nezahvalnost za sav trud i žrtve koje je za nj podnijela. Pokušavala je da ga opravda i pred samom sobom opere, ali u tom nije dokraja uspijevala. Uvijek je ostajala jedna klica, koja je i dalje boljela, boljela. Istina, van sebe je, ne zna što radi i što govori, a nesvijesna čovjeka ne možeš praviti odgovornim za njegove riječi i postupke. Ali ipak!... Činilo joj se da bi sinovlje svojstvo moralo biti jače od ma čega drugoga, pa i od same ludosti, i da nikakva nesvijesnost ne bi smjela da uguši ili nadjača sinovlji osjećaj. Vjerovala je da majka čak ni u potpunom ludilu ne bi mogla da usmrti svoje dijete ili da mu drugo kakvo zlo nanese, pa joj je izgledalo prirodno da to isto važi i za sina prema majci... Ali eto, tako je! Uzdahnu. Što se može! I to je još jedno zlo, kao i sva druga, dosadašnja; još jedan dar koji sobom donosi život!...

Sad se onaj jutrošnji osjećaj žive povrijeđenosti malko stišao i otupio. Prelio se u muklu, rasplinutu bol, zapretanu duboko u nutrini, bol s kojom se može hodati, obavljati svakodnevni posao, odgovarati, makar i preko volje, na pozdrave ili na pitanja. Na neki mutni način sad je počela osjećati da je i ta sinovlja nezahvalnost obuhvaćena u pojmu materinske ljubavi, da je u neku ruku i to prćija materinstva. I kao da se materinstvo tek u toj kušnji potpuno i dokraja ostvaruje, nalazeći u tom svoj najprisniji glas i svoju pravu vrijednost — vrijednost

žrtve i odricanja. Da, u neuzvraćenoj žrtvi, u neznanom bolu, u neizjadikovanoj, nikom nepovjerenoj patnji i leži prava, najdublja suština materinstva!...

I začudo, od takvog gorkog razmišljanja, bol — onaj oštri osjećaj povrijeđenosti — stade popuštati, jenjavati. A uporedo s tim, poče da se negdje duboko u njoj budi, u početku još sasvim nejasno, neko široko osjećanje nepravde. Ne pojedinačne, određene nepravde, već jedne šire, opće nepravde koja leži u korijenu svih stvari i svih ljudskih odnosa — u temeljima samog života. Nepravde koja ne izvire iz hotimičnog djelanja i iz svijesne misli ovog ili onog čovjeka i za koju se ne može krivit niko, već dublje i općenitije nepravde, osnovnog zakona života po kome se, makar i sredstvom neodgovorna čovjeka, nehotična čina, slučajna događaja, uvijek i neminovno dobro vraća zlom, a zlo dobrom. Nasušna i sveobuhvatna, ona nas okružuje kao zrak u kome se krećemo i koji dišemo.

I zadnji slabi stisak ličnog bola gotovo je sasvim popustio, iščezavao. Lična se nedaća preli u opću, i u njoj utopi. I Ane nađe izvjesne okrepe, gotovo utjehe, u jednakosti ljudi pred tom općom nepravdom života.

Prenu se iz misli kao da se zatekla u grijehu. Baci ispod oka pogled unaokolo — činilo joj se da joj prolaznik može pročitati osjećanja na licu. Jednim trzajem volje čitavu sebe opet sabra i potčini pod svoju vlast. — Bila je stigla pred kuću Tumbarovih.

VIII

Tumbarovi, Čavrina dalja svojta, imali su kuću na suprotnom dijelu obale, u blizini mjesta gdje su se sidrile lađe ratne mornarice. Po sav ljetni dan tuda su se vrzli goli derančići u izblijedjelim kupaćim gaćicama

koje su im mlohavo klapale oko mršavih kukova i visjele niz izduljena, pocrnjela saracenska tjelesa. Skakali su naglavce, s velikim pljuskanjem, u topli, mutni plićak po kome su plutale mrlje nafte olovno modrih i opalno zamagljenih otsjeva. Nekakvim čudnim oružjem — gvozdenim šiljcima i mrežicama nataknutim na motku — trudili su se da na neki svoj posebni način nadmudre i ulove koju sitniju ribu, ili su prebijenim kuhinjskim noževima otkidali zatrovane školjke koje su se pripile o balvane nedalekog š k v e r a obrasle zelenom skliskom kadificom. Od njihove cike i urlikanja okolišu nije bilo popodnevnog odmora.

Tumbarovi su držali mali lokal, polu kafanicu polu buffet, u koji su svraćali ponajviše pomorci i lučka čeljad. Radnju je vodila Rita. Bila je to jedra i stasita zrela djevojka. Na jakom vratu sjedila je četvrtasta glava sa širokim i punim licem, mesnatim ustima i lijepim zdravim zubima, a pod široko i ravno ulijepljenim obrvama, između grubo omašćenih trepaka s kojih se trunila čađica, dva razmaknuta, širom otvorena zelena oka gledala su drsko i samopouzdano. U hodu je malko zanosila bokovima i gazila na petama kao da sa slašću nešto gnjeca. Povijajući se tako u kukovima, kao da jaše na gojaznu konju, prolazila je samosvijesno, izazovno uzdignuta podbratka i gledajući prolaznicima preko glava, moćna u svojoj putenosti, carica svog mesa. U svojoj sobi nad buffetom primala je kakvog stalnog prijatelja, solidna vremešnijeg trgovca iz zaleđa, zrela neženju ili udovca, koji je, sit samotovanja i dućanske tezge, tu nalazio oduška i izvjesni kućni dah; bio je smatran prijateljem kuće i slao je o Božićima parove dobrih tukaca. Samo katkad, vrlo rijetko (— pamtila su se usve tri-četiri takva slučaja—), i samo u granicama koje je ona diktirala, Rita bi u svoju sobu pripustila pokojeg pristalog mornaričkog narednika. Inače, nad njom nije imao vlasti trenutni ludi hir niti je postojala opasnost da zapadne u kakve nastranosti, i još nikad joj se nije dogodilo da je izgubila prisebnost ili da je

u svome izboru sašla ispod razine koju je sama sebi udarila. I to joj je donijelo glas ozbiljnosti. Uživala je ono poštovanje koje pribavlja dosljedno i neotstupno pridržavanje nekih načela, pa makar kakva ta načela bila. Nije bio rijedak slučaj da je koja žena iz susjedstva zatražila od nje savjeta u kakvoj svojoj nevolji, kad je trebalo trijezno postupiti i ne prenagliti. — To uvaženje nalazilo je izraza u riječima koje su često mogle da se čuju: »pametna je Rita!«

Ona se nije hvalisala, ali su njeni trudi izlazili i sami na vidjelo i govorili uvjerljivo i stvarno. Malo pomalo, ona je uredila i obnovila »lokal«. Jednog proljeća osvanuli su na kući popravljeni zeleni prozorski kapci i čitava je kuća sinula bojadisana zagasito crvenom uljenom bojom kao da je premazana goveđom krvi. Druge godine bačen je stari trošni krov i zamijenjen terasom, sa ogradom od cementnih koloneta i s dvije cementne rokoko-pastirice na uglovima, naručene po katalogu izravno na fabriku u Split. Na toj terasi, pod novom platnenom strehom na široke žute i narančaste pruge, kao pod baldahinom, u sparne ljetne večeri sjedila je i večeravala Rita s bratom Pierom. Njen platonski obožavalac Checchi Puttarelli, poreski činovnik — »r i c e v i d u r o d i m p o š t â«, elegantan duh i slikar amater, i drugi njeni potajni obožavaoci, šetajući do iznemoglosti tim udaljenim dijelom obale, gledali su je odozdo, daleku i nedostižnu, u komodnoj svilenoj kućnoj haljini japanskog kroja (— haljini koju je jednim samim trzajem oblih ramena mogla da sa sebe zbaci pa da bljesne u punom raskošju svog bijelog mesa —) gdje sjedi razbludno razvaljena u slamnatom naslanjaču, kao Semiramida. Ali je ta razvaljenost bila prividna. Rita je ustvari sjedila ukočeno, kao na nekoj svečanoj funkciji, snažno pritiščući svojom težinom na sjedište, kao što se sjedi na mučno i smišljeno stečenome.

Brat joj, Piero Tumbaro, bio je visok momak, bliz četrdesetoj, vitka stasa i lijepa, pravilna profila sa pečatom sumnjive otmenosti, lijene i nebrižne geste. Najviše

ga je krasila meka, fina svijetlokestenjasta kosa sa pepeljastim refleksima. I obličjem i temperamentom bio je sušta protivnost Ritina; ne samo što nisu izgledali kao brat i sestra, već bi čovjek rekao da potječu iz sasvim različitih i vrlo dalekih rodova. Kretnje su mu bile spore i mekane, kao od nekog vjekovnog umora; i ta sporost kretnja skraćivala je njegov dan, pa on nikad ne osjeti dosade i duga vremena. Zimi je živio bez ikakva posla i brige, kao raspremljen i na kopno izvučen brod. Ustao bi pokasno, naherio svoj šešir širokog oboda, zaturio ruke duboko u džepove hlača gdje je uvijek zveckalo nešto metalnog novca. Izlazeći iz kuće zavirio bi s vrata u »lokal«, nazvao Riti dobar dan i iz navike zapitao »ke nova?«, pa odlutao u kafanu Primorje. Bio je majstor u svim igrama na biljaru, od čega mu je desna lopatica bila jače razvijena i nešto uzdignuta, i u mnogim igrama karata, naročito u preferansu; ta mu je vještina namicala trošak za kafanu i cigarete. Nikad se nije uzrujavao ni pravdao, a s njim su svi bili obazrivi i prijazni. Njegov je mir ostajao jednako nepomućen bilo da je, nagnut nad biljarom, sa vječitom cigaretom u uglu usana, ciljao fini potez, bilo da je raščišćavao spor iskrsao kod karata. To je njegovo spokojstvo čak imalo vid dobroćudnosti, ali hlad njegovih sivkastozelenih očiju i glasovi koji su ga pratili iz mlađih dana — iz doba koje je proveo u Trієstu i koje je bilo okruženo mnogim nejasnim i neprovjerenim pričanjima — davali su naslućivati da ne bi bilo uputno doći s njim u stvarniji sukob. Imao je neke svoje tajne prihode koji mu nisu zadavali baš mnogo glavobolje. Upravljao je dvjema kućama i ostalim interesima udovice doseljenog zubara Nijemca, uređivao joj poresku knjižicu i predavao za nju na sud otkaze. Za tu udovicu, ženu u kritičnim godinama i nastrane ćudi, govorilo se da je nekad bila kabaretska pjevačica ili plesačica i da je pokojni zubar radi nje napustio svoju porodicu i svoju zemlju i skrasio se ovdje, očaran ljepotama Jadrana. Sagradio je pri moru, za ljetovanje, štajersku kućicu s drvenim nadstrešnicama, visokim krovom i tornjićem, uprav

na najgoletnijem i najzagušenijem kraju uvale. Pjero je vodio brigu oko te kućice. Na proljeće je izvlačio iz šupe, kitovao, bojadisao i bacao u more udovičin čamac, kojim se služio kao svojim.

Kad bi došlo ljeto, Pjero bi oživio. Doduše, nije se šetao po rivi sa strankinjama na ljetovanju. Govorilo se da mu je zubareva udovica najozbiljnije zaprijetila da će ga grdno osakatiti »ako što dozna.« I on se trudio da ona ne dozna. Jedva ako bi s njima u letimičnom susretu izmijenio dvije-tri riječi, i to u kakvoj neosvijetljenoj i manje prometnoj uličici. Ali je zato mnogo radio zubaričin čamac. Pjero je bio naučio da izgovori na više jezika, kao pjesmicu, svoj barkarola poziv o mjesečini, o zvijezdama, o svježem dašku na pučini. Oslonjen o kolonetu za koju mu je bio privezan čamac, ponavljao je desetinama puta taj svoj Vieni sul mar!, gotovo i ne mičući usnama, pri prolasku strankinja crvena lica i oguljena nosa; izgovarao je to sasvim mehanički, ne trudeći se da unese i malo duše, kao da prodaje češljeve ili nudi pornografske slike. Računao je flegmatično: od desetine, kod jedne će upaliti.

Katkada je pratio grupe turista na krstarenjima jedrenjakom, u svojstvu ekonoma i navodnog poznavaoca obale. Jedne godine, čak, uzet je, s ne sasvim tačno određenim dužnostima, od grupe berlinskih filmskih glumaca koji su sišli na Jadran da snimaju neki veseli film, sa plavom Dagmar Zanstass i s Raoulom Schrenckerom. Prokrstario je tada Pjero s njima gotovo dva mjeseca, od Raba do Budve, oko Kornatskih otoka, vodio ih na Kruščicu, u Biševsku špilju, i nebrojeno se puta fotografirao o bok nasmijanoj Dagmar ili drugarski obgrljen oko vrata sa sugestivnim Raoulom kome je od sunca sasvim pocrnjelo čelo i sasvim izblijedila prorijetka mahovina jesenje kose, i pored toga što mu je tjeme štitila water-polo kapica na plave i bijele kriške, koja daje zajamčeno bezazlen izgled licu što ispod nje zuri. Berlinci su Pjera nazivali »kapitenom«. Čak mu je povjerena i jedna manja uloga u filmu, od svega nekoliko sekunda, gdje je Pjero,

s bijelom kapetanskom kapom na glavi i u modroj marinskoj bluzi, stojeći na komandnom mostu dobro izbrijana lica i s dlanom nad očima upirao namršten pogled u mutnu daljinu; igrao je, naime, u ogu kapetana krijumčarske lađe. A kad su završila snimanja, otputovao je i Pjero s trupom u Berlin. Vratio se, poslije tri-četiri mjeseca (— uprav nekako pred Božić —), s dva nova odijela, s nekoliko svilenih košulja, sa uočljivim šalom oko vrata, i s nekakvim kaubojskim šeširom na glavi. Poznanici su ga presretali s velikim i bučnim pozdravima i u razgovoru s njim sve pogledavali u onaj šešir. On je osjećao u tom pogledu neku pritajenu intenciju, i u njemu je kuhao bijes, ali se pravio da ne primjećuje.

Nego sad je Pjero već zalazio u godine kad se pomalo zaobljuje podvoljak i kad se počima da cijeni udobnost. Dalekò je bilo vrijeme kad je on, petnaestgodišnji derančić, prilikom posjeta stranih flota jadranskim lukama, trčkarao za mornarima, žutim i crnim ljudima, Maltežanima i Filipincima, koji su tek sišli s američkih i engleskih lađa, vukao ih za rukav zivkajući ih k a m a n Đ a n i moljakao paket mirisnih cigareta i gume za žvakanje koje je kasnije prodavao prolaznicima, ili im se nudio da ih vodi po sumnjivim kućercima staroga grada. Sad je ujedrio, usne su mu omesnatile. Imao je miran dah čovjeka sigurna u se i osjećaj da je mnogo toga iskusio i »dosta svita vidio«. Nije više jurio ni za čim. Navečе je obično sjedio u nekom malom ribljem restoraniću — musavoj i zadimljenoj b e t u l i —sa svojim prijateljima Ivom Lombulom i Stipom Karmelom. Rita, koja ga je visoko cijenila i bila ponosna na nj, njegovala je potajno ambiciju da proširi i podigne na viši rang svoj »lokal«, pa da eventualno za ljetne sezone uvede i program s »artisticama«. Pri čemu bi bila Pjerova briga da ih angažira uz povoljnije uslove. A pomišljala je pokatkad i na to da (— s vremenom, ko zna! —) otvori manji hotel, za strance, hotel u kome bi Pjero bio direktor. Samo, za

to bi bilo potrebno skloniti udovicu da proda one dvije kuće stečene Nijemčevim dvadesetgodišnjim zubarskim marom, pa da dobivenom gotovinom sudjeluje u tom njihovom poduzeću.

IX

Kuma Ane prolazeći zaviri u lokal. Bio je još pust. Samo je za bankom kunjala stara sudopera Nikača koja je zamjenjivala Ritu u mrtvim satima dana. Pod jednim stolom drijemao je ničiji pas Munjko — pas bez gospodara, ničiji i svačiji, pas lutalac, mršav i krmeljiv, istršalih kukova i rebara, hranjen krvavim dječačkim šalama i udarcima noge preferansistâ u upale slabine.

Vidjevši da nema Rite, kuma Ane se pope k njoj u stan. Otvori vrata a nad njima ciliknu zvonce na pero.

— Ko je? — začu se Ritin glas iz sobe. Bila se raskomotila poslije ručka.

— Ja sam, ja sam, moja Rita.

— O, Vi ste, teta Ane! Prođite u tinel, prođite u tinel, ja ću odmah doći.

T i n e l je bio čist i vrlo uredan. Na stolu čipkasta prostirka ružičasta ruba a u vazi umjetna grančica rascvalih maca. Na četvrtastim naslonima crnih naslonjača sa sedefnim intarzijama dijagonalno prikačene pribadačom manje čipkaste četvorine. Na zidu dvije slike. Na jednoj, čovjek u bijeloj perici i vrlo mlada lica, u razdrljenom crnom dominu, obujmio preko pleća isto tako dominom ogrnutu damu, a kažiprst lijeve ruke upro u daljinu, napućio ustašca kao na galantan cjelov ili na zivždük. Na drugoj, mladi paž sav se skupio u velikom naslonjaču i pokrio se nekakvom mavenom ponjavom, a mlad čovjek, opet pod bijelom perikom ali s garavom nausnicom i u jahaćim čizmama, odgrće ponjavu i tako

otkriva varku. Između tih dviju slika visio je splošnjen kartonski rog obilja prevučen smaragdno zelenim baršunom; nasred njega, šljokicama optočena razglednica žene s bujnom raspuštenom kosom i s nagim grudima što prislanja svoju uz konjsku glavu. U otvor tog roga obilja utaknuto više drugih razglednica, između kojih se izdiže i koči, u znatno većem formatu, ona Pjerova snimka iz filma, u bijeloj kapi i s dlanom nad očima.

Pristiže Rita zakopčavajući kućnu haljinu.

— O, dobar dan teta Ane, odakle Vi u ovo doba?

— Oprosti, moja Rita, znam da ovo nije ura... Ali eto... Po nevolji, ćerce, po nevolji!...

— Ma čula sam nešto, pričâ mi je Pjero kad je došâ na obid. Ma što je to dakle bilo?

—Jô, moja Rita, nemoj nikad imat dice, ako ćeš mene staru poslušat!...

Izbacila je spontano, iz dubine pluća, pa je zazvonilo iskreno. Nije imala ni na kraj pameti da to kaže, ali joj je došlo nadahnuto, zajedno s uzdahom. I ispalo je dobro.

Taj povjerljivi način, kojim ju je Ane privodila u broj običnih, redovnih žena, žena od familije, Riti silno polaska.

— ... Uvik neka grižnja, uvik neka briga, uvik neka nova muka!...

I ne sjetivši se, pade na riječi koje je maločas čula s tuđih usta i spoznala kao prazne i šuplje, ali koje su sad i njoj dolazile kao zgodna popuna:

— Tako ti je to, ćerce moja, svi nosimo svoj križ, od zore do mraka i od rođenja do smrti!...

— Ma pričajte mi, što je to bilo, kako je došlo?

— Ma Bože moj, nije, reći ćemo, da je sasvim van svisti, da manitâ, ili da štogod čini — bože mi prosti. Nego eto, vidi se da ga ništo muči, da se grize u sebi...

Željela je da joj priča bude što ganutljivija, da se prima srca, ali je opet pazila da sinovlja slika ne bi izišla

suviše ružna i odbojna. Nije htjela da on u Ritinim očima ispadne kao neka zapjenjena luda.

— Znaš, puno je, puno učija ovo zadnje vrime. Uvik, i dan i noć... A jopet, on ti je puno zatvoren mladić, nije da bi se potužija, da bi ti rekâ kad ga što muči... I tako eto, uči, uči, napiri se danas napiri se sutra, pa mu se ugrijâ mozak... Bija je i don Marcel, i kum Antiša, i kum Špiro... I likara su pitali... I svi kažu isto... Nije to njemu da je bolest, nego uzrujâ se u sebi, uzrujala mu se krv, eto. Di ćeš ti, onakav mladić! Viši je od mene, a mišice mu ovakve... Uvik zatvoren, uvik među četri zida, bez oduška... Ko će znati što se njemu vrti po glavi!... A bome, nije se ni čudit — mladić je!...

Okolišala je i razvlačila, ne znajući kako da priđe onom glavnom. Ne od kakve nelagodnosti ili snebivanja zbog onog što hoće da od Rite zatraži, već jedino iz bojazni da je ne bi kojim nezgrapnim izražajem uskosila i izazvala njeno naglo i otsječno odbijanje, jer je pouzdano slutila da takvu odrečnu riječ, jedamput izrečenu, Rita ne bi više povukla ni opovrgla. Rita ju je slušala svojim široko otvorenim zelenim očima još pravo ne shvaćajući zašto li stara sve to njoj priča. Tek sasvim izdaleka, i samo polusvijesno, sad kao da poče naslućivati... Stara je nastavljala.

— ... Što ćeš, kad je on puno zatvoren, puno sramežljiv!... Valjalo bi to izvidit, izvidit je li baš to što ja mislim... Ma di ćeš, kako bi ja to mogla doznat!... Di bi on to materi rekâ!... I ne samo materi, nego bome nikome!... Nego ja mislim da bi to tribalo ne pitat ga, nego izvidit... Ja mislim kad bi ti tila, Rita moja, s njim govorit, da bi odma razumila je li to...

Rita trepnu očima. Sad kao da joj je napokon postalo jasno što se od nje traži. Brz sukljaj vrućine pređe joj licem; ona samo što mrdnu usnama. Bio je to čas kad je sve moglo da prevagne, i na jednu i na drugu stranu — bar je tako Ane to osjetila. Sva se nagnu naprijed sjedeći

na samom kraju stolice. Obuhvati objema toplim i drhtavim rukama Ritinu gojaznu podlakticu, gotovo kao da je hoće da zadrži u određenoj kretnji. Vrelina joj udari u stare obraze. Zatrepti joj usna od pomisli da je to odlučni čas i da sad sve može da se spase ili upropasti. Nastavi sa žarom, unoseći se sva Riti u lice. Rita oćuti na sebi težinu tih očiju koje kao da su odjednom upale i zaokružile se tamnim kolobarom; od vreline staričina daha priklopi trepavice.

— Razumi me moja Rita, razumi nevoljnu majku!... provali strasno iz stare. U glasu joj zatitra drhtaj koji pređe i na Ritu. Osjećala je na svojoj podlaktici ruke starice, teške i ljepljivo vruće. Nerijetko biva da nam takav dodir postaje naprosto fizički nesnosan i potpuno nas zarobljuje; djeluje na nas iskonski, čisto tjelesno; savija našu volju i nadvladava naš otpor moćnije i neodoljivije nego bi to mogli da postignu i najjači razlozi i najpotresniji osjećaji, i mi ne smažemo snage da izrečemo riječ odbijanja, ili čak promumljamo nekakvu riječ pristanka, samo zato da bismo se oslobodili tog stiska. Rita pokuša izvući tu zarobljenu ruku i pokrenu usnama da, u naknadu, promuca nešto neodređeno što nije značilo čisto odbijanje. Ali se stara poboja te riječi koja je visjela s usana, pa požuri da je zatrpa bujicom svojih riječi.

— Rita moja, nemoj me odbiti! Ne smiješ mi zamiriti, evo vidiš da ni sama više ne znam što govorim i što činim... Razumi majku, Rita!... Ja sam te vidila kad si se rodila, ja sam ti i obabila pokojnu mater (Bog joj dušu pomilovâ!) bile smo kâ dvi sestre! Na ove sam te ruke primila. Nemoj me krivo razumit! Ja uvijek govorim: pametna je Rita! Da su sve kâ ona! Ti si meni, bome, isto kâ da sam te ja rodila! Nema stida među nama... Eno, i onu kolajnu od koralja što mi je svekar dâ prvo jutro, tebi sam je namamila kad se udaš — i tako se ona

moja neće nikad udat. Razumi me, Rita, razumi brižnu majku!... Dođi i govori s njim, vidi što mu je — ti ćeš odma razumiti!...

Ane naglo ustade; podigla ju je uzbuđenost, više nego svijesna volja da otiđe. Osjećala je da je izrekla sve, učinila sve što je ljudski moguće — sad je savjest mirna. Mehaničkom kretnjom zaveza pod grlom maramu, odlučno, gotovo surovo, ka da steže omču. Odvalio joj se teret s prsi; disala je još uzbuđeno, ali duboko — bila je opet svoj gospodar.

— Eto, sad znaš sve, sad je u tvojim rukama! — i nemoj zamiriti!

Odozdo zabruja orkeštrun — u lokal je ušao gost. Ustade i Rita. Treštavi zvuci Krunitbenog marša iz »Proroka« razbiše kao Neptunov trozub mirnu površinu toplog majskog popodneva. Ničiji pas Munjko trgnu se kao poliven vodom i izleti iz kafane da potraži mira u kakvom udaljenijem kutku nad kojim je ostala čitava kora sanjivog popodneva.

Dvije žene stajale su jedna prema drugoj. Ane se ispravila i duboko udahnula; Rita je osjećala kao da je stara za glavu viša od nje.

— Onda, mogu li se ufat, Rita? Oćeš li doć?

Rita obori oči da otstrani vlakance koje joj se uhvatilo na porubu haljine. Iz tog položaja, odgovori rastežući neodlučno:

— Ma uprav imam ići na onu stranu, na provu kod krojačice, pa mogu svratiti, ako ne bude puno kasno....

Stara je uhvati za obe ruke i strese njima.

— Fala ti, moja Rita! Fala ti!

Rita je isprati do kućnih vrata. Zvonce opet ciliknu. Stara malo zadigne suknju i koraknu niza stepenice.

X

Poslije nego se oslobodio i zadnje posjete — Antiše, Špira i Vinka, — Ive je dugo koracao po sobi, od vrata do prozora i iz ugla u ugao, pa onda prilegao, utihnuo — i najzad ga je prevario san.

Spavao je dobra dva sata. Luca je to vrijeme iskoristila da po kući što pomogne. Išuljala se iz sobe i u »gornjoj kuhinji« oprala nešto sitnog rublja. Kad je čula da Ive opet bata po sobi, provirila je na vrata — u mokrim rukama držala je posljednji komad pranja a kvaku je otvorila pritiskom lakta — i rekla mu kao što se govori razumnoj osobi ili djetetu kome hoćemo da iskažemo da ga izjednačujemo sa odraslima:

— Spavâ si malo, a? Baš si pametno učinija! — Eto mene odma, samo dok još ovo pobistrim.

Instinktom priprosta čeljadeta pogađala je da tim načinom najviše postizava. I zbilja, Ive se takvim postupanjem — gotovo kao povjerenjem koje mu se ukazuje — osjećao nekako polaskan, pa ga je nešto moćno suzdržavalo da prema Luci ili pred njom ne učini kakvu ludost ili kakav ispad, kako ne bi proigrao to povjerenje. Bio bi ga stid da kojim svojim činom opovrgne tvrdnju prećutno sadržanu u takvom njezinom načinu: tvrdnju da je on sasvim razborit i pametan mladić (— pametniji, bogme, od tolikih drugih! —) i da se s njim može sasvim lijepo izići kraju, ako ga samo čovjek razumije i ako s njim postupa kako valja pazeći da ga nepametno i bez potrebe ne ljuti i ne uzrujava, kao što to čini njegova majka ili onaj budalasti Šime... I zato su ustvari nepametni oni a ne on.

To je između njega i Luce stvorilo neki savez. U taj bi savez još nekako imala izgleda da uđe sestra Marija. Nipošto onaj blesavi Šime. Još manje don Marcel. A majka — majka nikako, nikako!... Na pomisao o majci opet bi mu se počeo sa dna uzmućivati stišani gnjev, ali ipak daleko slabije nego jutros.

Luca je sve to razumijevala i bez mozganja, samim iskustvom stare žene i dugogodišnjom praksom sa svakojakim bolesnicima i nevoljnicima. Shvatala je da se u takvom njenom stavu i postupanju i sastoji njena služba, ona naročita umješnost zbog koje su je Čavre danas prizvali i zbog koje je i inače ljudi u sličnim iskušenjima i nevoljama prizivlju.

Rastrla je pranje po konopcu na kuhinjskom prozoru i vratila se k Ivi. Sjela je u svoj kut i skrstila pocrvenjele ruke u krilu.

Ive prođe dva-tri puta sobom, pa pristupi k prozoru. Pogleda sažaljivim osmijehom bratov ručni rad oko kvake, pa proturi pogled između otškrinutih daščica žaluzije i stade zuriti napolje, smiren i rasijano zamišljen.

Bilo je doba kad se dijeli dan od noći stvarajući bolan rascjep u duši. Još je visoko u nebu pršila neka difuzna svjetlost, dok su dolje na obali stvari već poprimale svoja vajna, pepeljasta lica, a na horizontu, u pukotini između dva već potamnjela brijega što zatvaraju luku, razgarao se zapad živim žutilom koje se odbljeskivalo na prozorskim staklima kuća, te su u sutonu izgledale još umornije i oronulije. Danji je život na obali bio zamro a večernji još nije počeo. Dječurlija se verala po malom daščanom platou za glazbu koji je podignut nastojanjem načelnika Dražojevića.

Bio je to onaj sat kad se očekuje s časa na čas da sine ulična rasvjeta pa da učini kraj toj sutonjoj agoniji. Međutim, tamo ulijevo, na trgovačkom dijelu obale gdje bijeli obalski pločnik prljaju hrpe ugljena za parobrode i čitavi brežuljci crvenog boksita što čeka na ukrcaj, već je sjala sijalica nad ulazom u dvorište »P r v o g d a l m a t i n s k o g p a r o m l i n a I. Š a r i ć i s i n o v i.« Ona se najprva palila. Mlin je dobivao rasvjetu od vlastitog motora, pa nije zavisio od gradske mreže ni od općinskog propisa o rasvjeti, a nije bilo potrebe ni da se štedi kad motor i onako radi i melje, proizvodeći usput, kao nuzproizvod, mutno brujanje i besplatnu svjetlost. Uzvišena,

izdvojena, stojeći o sebi, sa ravnim limenim emajliranim tanjirom — koji je ne brani ni od kiše ni od ma čega i koji ne ograničava niti zaklanja svijetlo ni u kom pravcu osim što baca ovelik krug sjene na grubi ogradni zid mlinskog dvorišta, — zauzdana žičanom korpom, kao psećom nagubicom, jaka sijalica Šarićeva mlina, u tom prelomu dana, otužnom ali još vidnom, sijala je uprazno, bespredmetno, nadstvarno, razdavajući se bešćutno i nezainteresovano na sve četiri strane, i ne hajući da li kome treba i da li je ko primjećuje. I kao da se od te njene uzaludnosti širi val svuda uokrug, osjećaj besciljnosti i bespredmetnosti prenosio se na sve nackolo: na građevine, na ljudska kretanja i ljudske sudbine. Ivi sve dođe besmisleno i jadno, i čemerno — smiješno, više za žaljenje i za suze nego za prezir i ljutnju.

Oglasiše se s jedne crkve zvona, pa prihvatiše zvona drugih crkava, i razljulja se ono toplo brončano brujanje koje ga je odavna u takva predvečerja pratilo na njegovim lutanjima i gonilo mu niz hrptenicu srh slatko — bolne jeze i neznane suze na oči. Vidje majku gdje žuri iz obližnje piljarske radnjice noseći u naručju svežanj povrća, teška i pogrbljena, nešto zamišljena i zabrađena svojom crnom maramom; zacijelo je, u strci tog dana, bila smetnula s uma da se pobrine za večeru sebi i kćeri. Ive je isprati pogledom dok ne zamače u dućan. Sad mu više nije pobuđivala ni bijes ni mrzost, već se i na nju rasprostiralo ono opće osjećanje jadnosti i besciljnosti i raznježene, omekšale tuge. »Jadnica, nije kriva ni ona!« — pomisli. Nešto ga, iznenadivši i njega samog, zaškaklje u grlu; osjeti slan ukus suza, osvoji ga i po cijelom se biću razlije val ustreptalog ganuća. Ne radi majke, ili ne samo radi nje, već onako »uopće«, »radi svega zajedno.« I majka je bila samo jedan djelić, zavisan i u cjelini ukopčan, te vaskolike besmislenosti, uzaludnosti, tuge.

Zadugo ne prođe obalom niko. Pa se pojave na kraju popločanog dijela — sigurno sad su ispali iz crkve — dva popa. Poznavao ih je oba; dugi, mršavi Ivanović,

njegov profesor na bogosloviji (taj mu je još bio najmanje oduran od svih profesora) i Rašica, biskupov ispovjednik, zaobljenih leđa i uvučena vrata (zvali su ga Kornjača). Rašica je o nečemu informirao Ivanovića, sipao mu u uši nešto što je ovaj, izgleda, sa slabim interesom primao, Rašica je popraćao razlaganje simetričnim pokretima obih ruku obučenih u sive končane rukavice. S vremena na vrijeme osvrtao se istežući onu kornjačinsku glavu iz leđa i pogledavajući ispod oka da li ih ko motri. Ivi dođe smiješno što Rasica misli da ih niko ne vidi, dok ih eto on kroz žaluzije komodno i natenane promatra i oštro uočava svaku njihovu kretnju. — Opet neko vrijeme ne minu niko, pa prođe bankovni činovnik Murgić držeći čvrsto pod ruku ženu — novopečeni mladenci. Hodali su u korak izbacujući noge kao paradni konji i zabačene glave kao da defiliraju pred nekom tribinom. Ona je bila noseća, imala je još sasvim mali trbuščić.

Negdje u dnu obale, dokle njegov pogled nije sezao, oču se nejasan žagor. Uskoro zatim pojavi se »ludi Franko«, mršav, ispijen, podvezanih nogavica pod koljenima nekom bijelom uzicom (»da mu ne pobjegne snaga«) i s proderanim polucilindrom u čiju je prodrtinu zataknuo grančicu ružmarina. Juri praćen dokonjacima i šegrtićima koji su tek izišli s posla. Njegovoj sviti odmah se pridruži dječurlija što je đipala po Dražojevićevu platou. Sad se žagor udvostruči. Sve držeći se na opreznoj udaljenosti, iz koje se na mahove, radi ačenja pred ostalima, poneki osmjeli pa se zatrči da polegne luđaka za skut ili rukav, gomila ga razdražuje vičući za njim: »F r a n k o, k o j a j e u r a?!« A Franko na te za neupućenog besmislene i nedužne riječi pada u vatru, na prepad se zalijeće za kojim deranom što se bliže isturio i tad se svi skupa s cikom uklanjaju varakajući. Ponekad Franko skoro sustigne kakvog sitnijeg i nespretnijeg derančića, ali se sam iznenadi i zaprepasti vlastitim uspjehom pa zastane zbunjen, a mališan umakne. Hajka već zamiče van Ivina vidokruga. Samo još s časa na čas odjekne u daljini »F r a n k o, k o j a j e u r a a a a?. . .«

Ivi prođe glavom kako će se nekad možda i oko njega ovako jatiti dječurlija i podvikivati za njim »B e - a t r r r- r r ï k s s s s!... B e-a-t r r r r r ï k s s s!... A on će isto ovako — baš kao sada Franko — bjesniti, pjeniti se, posezati za kakvim šiljatim kamenom na cesti i jurišati obnevidio na bezobraznike...

Odbi se od prozora, pođe k svom krevetu i leže licem prema zidu. Luca, koja dotad nije dizala očiju sa svog ručnog rada, baci pogled na nj. Učini joj se da mu se potresaju ramena, od plača koji je nastojao da prikrije. To joj se učini kao dobar znamen.

XI

Kad je pao mrak, uputila se Rita. Sa svojom velikom kožnatom tašnom o ruci, kročila je poput primalje koja ide k porodilji. Prošla je slabo osvijetljenim dijelom obale, alejom zakržljalih čvornatih bagremova pod zidinama venecijanskog arsenala, zvanog »D o m a g o j e v o m k u l o m,« s množinom rešetkastih prozora i s otučenim grbom gradskog kneza nad portalom. Tuda su se sretali rijetki šetači — studentski zaljubljeni par ili stariji mirni građanin koji je, po izlasku iz ureda ili po zatvaranju dućana, obavljao redovnu večernju higijensku šetnju.

Rita kao da je nesvijesno slutila da će tu sresti poreskog r i c e v i d u r a Checchija Puttarelli. On je tuda obično šetao u društvu uglednog trgovca gvožđarijom Nikoleta Fausti i konta Mome Domazetović Tommasetti. Nikoleto Fausti bio je uredan, uvijek izbrijan stariji gospodin, od malog razgovora ali ugodan slušač. On, naravno, nije bio dorastao da diskutira o umjetničkim pitanjima koja je pokretao Checchi, ali je umio da umjesno šuti i s poštovanjem sluša. Konte Mome, izdanak jedne od

najstarijih gradskih loza, bio je skladne, plemenite pojave, visoka i uspravna stasa, stari neženja s lijepim sijedim brkom. Izgledao je kao evropski major u počivci. Samo mu je jedna okolnost kvarila pojavu i prilično zagorčavala život: hodao je s mukom zbog žuljeva na tabanima. Ti blaženi žuljevi zaokupljali su gotovo sve njegove misli i zauzimali skoro čitav njegov dan, i nije pretjerano reći da su oni udarili pravac cijelom njegovom životu. Zbog njih je mogao da hoda samo po sasvim ravnom tlu, nije mogao da dulje stoji na mjestu, i morao je da nosi naročite cipele. Jako je osjećao promjenu vremena. Morao je, nadalje, da te žuljeve dnevno njeguje, da ih dugo moči u mlakoj vodi s primjesom nekih soli i da podešava poda njih nekakve kolutiće od vate, koji su mu kod hodanja često izmicali i spuzali pa je nerijetko bio prisiljen da se sa šetnje vraća kući da ih ponovo namješta. U takvim uslovima, jasno je da nije mogao ni pomišljati na kakvo drugo zaposlenje ili dužnost. Zbog njih se, ustvari, nije ni oženio. Nekoliko godina redom putovao je na kupke u Abano, jer je dobio jak išijas. Išijasa se u dvije-tri godine doista i riješio; ali žuljeva nikako! No u Abanu i mjestima u kojima se usput zadržavao, među raznovrsnom međunarodnom publikom upoznao se i s takvim ljudima koji su također patili od žuljeva. Odatle su se razvila prijateljstva, pa je konte Mome podržavao prepisku s nekim od tih ljudi, čak i s jednim Englezom. Javljali su jedan drugome nove recepte za koje bi doznali i čestitali Božić i Uskrs. Za pisma Englezu, koja je pisao biranom, pomalo montijevskom talijanštinom, trebalo je tražiti pogodna čovjeka da ih prevede na engleski. I tako, dakle, eto kontu Momi pune ruke posla iz njegova žuljogojstva. Prepisku s braćom u žuljevima — kopije svojih pisama njima u originalu i prevodu, i njihove odgovore s prevodom, — kao i razne recepte i reklame lijekova, konte Mome je držao u nekoliko naročitih kancelarijskih patent »Universal-Registrator« kutija. Ta administracija žuljeva doista ga je svega zaokupljala i nije mu ostavljala vremena za drugo. Neznatne ustri-

ške vremena koji su mu preostajali od žuljeva ulagao je u mali toplik iza kuće u kome se trudio da uzgoji neke biljke koje su se naročito svojeglavo opirale da se prime i da uspijevaju u našoj klimi. Mlađi mu brat Ugo i snaha Darinka (»la konteša Darínka«), koji su imali petero djece, dozvoljavali su mu taj, kako su ga oni nazivali, lagodan život i te »njegove igrarije« u topliku (dok su se oni natezali sa težacima i provodili čitavo vrijeme berbe na imanju u Plazavcima hodajući po suncu, i muž i žena, u starim panama šeširima i u nekim bijelim platnenim kaputićima kakve nose konobari na brodu), pod prećutno utanačenim uslovom da se neće ženiti. Skučenost, nelagodnost i oskudica njihova života davala im je iluziju da mučno i pošteno zarađuju svoj hljeb pa su se donekle čak smatrali žrtvama društvenog poretka. Kad su govorili o Memi, doduše nisu o njemu tvrdili bilo što konkretno, ali su se izražavali takvim tonom da su ljudi koji ga nisu poznavali dobivali dojam da je okorjeli bećar i čovjek koji umije da uživa život. Doista, Ugu i Darínki nije bilo lako nasmagati cipela i velikih komada kruha s mrkim bosanskim pekmezom za petero djece; a ta su djeca imala ogroman broj cipele, velike ručetine koje su se znojile i mogli su da pojedu nevjerovatne količine kruha. Ljuljali su se u hodu kao mladi medvjedi i gledali u svijet očima posrpana morža.

Žuljevi su, rekbi, i bili prvi početak drugovanja između konta Mome i Checchija, koji je slične (iako mnogo manje) muke mučio sa svoja dva grdna, kao kesten velika žulja na unutrašnjoj strani stopala, na korijenu nožnih palaca. Isticali su se kao dvije kvrge kroz njegove kicoške svijetlo žute cipele na dugmad.

Ali pravi poziv tog kicoša s viveurskim ćelavim pravilnim ovalom lubanje i s čuperkom bradice kakvu je vidio da nosi slikar u L a B o h ê m e, bila je umjetnost. Slikao je pastelom naga ženska tjelesa s bakarnocrvenom kosom, tjelesa pepeljaste puti sa ljubičastim ili sumporno žutim odbljescima, već prema tome da li je akt zamišljen na mjesečini ili na suncu. Katkad bi naveče banuo na šetnju lagana koraka od nekog intimnog zadovoljstva i usana namještenih na samozadovoljno fićukanje. Najavio bi svojim redovnim drugovima:

— O-hò! Danas sam započeo jedno oveće platno. Baš sam se bio zaželio jednog većeg rada uljenim bojama!

— A što kanite slikati? — pitao je Mome.

— U n t r a m o n t o! — izjavio bi Checchi.

— A a a a! u n t r a m o n t o! — ponovili bi i Mome i Nikoleto sa respektom, jer je Checchi bio poznat sa svojih »tramonta«. — C a s p i t a, u n b e l t r a m o n t o! M a b r a v o, m a b r a v o!

Zatim im je u tančine izlágao što zapravo u tom t r a m o n t u nastoji da »uhvati« (i što ima dovoljna osnova nadati se da će mu doista poći za rukom). Dugo im je objašnjavao o »onom ružičastom, ali tako potencirano ružičastom, da već prelazi u narančasto« i o »onom plavom, ali tako intenzivno plavom, da već prelazi u ljubičasto«. Suptilnije prelive boja nije mogao da izrazi s manje od tri naziva kombinirana zajedno, kao na pr.: »crvenkasto-narančasto-žuto« ili »zelenkasto-modrikasto-sivo«. Samo se još mislio da li da u taj najnoviji t r a m o n t o skrasi jedan lijepi ženski akt, koji bi, u tom slučaju, trebao da sa zasjenjene strane nosi ljubičastosive, a sa obasjane sumpornožute reflekse.

Te večeri im je tumačio jedan svoj novi pokušaj: to jest da uljenim bojama imitira pastel. U tu svrhu treba najprije prevući platno jednim sivkasto-zelenkastim tonom — . . . Ali kad se u izvjesnoj daljini pojavila Rita, tri druga su umukla. Checchiju su čak malko zadrhtala koljena. A kad je minula, gledajući im preko glava, i odmakla nekoliko koraka, Checchi se osvrnuo za njom, s palcima zataknutim u izreze prsluka, i slobodom morala na koju ovlaštava umjetnička žica, rekao drugovima poluglasno, no tako da je i Rita mogla da čuje:

— O s t i e ! C h e b o c o n z i n !

Poslije tog susreta s Checchijem i poslije njegove drske primjedbe, Rita je voljkije proslijedila put k Ivi Čavri. Činila je to s nekom slašću, kao da to pravi za inat Checchiju, kao da mu se time sveti ili iznevjerava. Na neki izvijeni način, ona je ipak imala za nj nekakav osjećaj. Ne bi se baš moglo reći da joj je bio mio, ali joj nije bio ni sasvim indiferentan: bio joj je antipatičan. Ta se veza osjećaja ispoljavala eto na primjer u toj primisli na nj koju je katkad imala u naručaju drugoga. Istina, kad bi god pomislila na nj, uskliknula bi u sebi: »Uff! glup je, glup kako se samo može da bude glup!« Ali po tome koliko se intimno unosila u taj usklik, po tome s koliko je intenzivnim proživljavanjem, upravo s užitkom to govorila, moglo se suditi da joj nije ravnodušan: koga drugog bila bi nazvala glupim sasvim mirno, bešćutno, ne proživljavajući pritom baš ništa. Kad god bi joj pao na um, pomislila bi kako je smiješan, s onim svojim kokošjim koračićima u uskim cipelicama i s onom ćelom. Bilo je u toj ćeli nešto što ju je dražilo, golicalo, nešto što je u Riti porađalo želju da udara po njoj ili da je štipa, da smijući se zabada nokte u nju, dugo, dugo, sve dotle dok ga ozbiljno ne zaboli; i možda bi je tad, najzad, i poljubila; i ljubeći je, opet zagrizla u nju...

Nije nikad samu sebe zapitala čemu vodi to poigravanje s Checchijem i do koje bi tačke bila spremna da u toj igri ide — jednostavno ju je zabavljalo da se tako titra s njim, i dalje nije pitala. A mila joj je bila, u slijedu prolaznih veza i epizoda, ta trajna, stalna platonska veza u mislima — valjda je to bila potreba za nekom stalnošću u osjećajima, gotovo za nekom vjernošću. I u krilo te platonske i trajnije veze njezina se misao katkad navraćala upravo sa zadovoljstvom, kao u neki intimni, tajni, drugima nepoznati i nepristupačni, skoro djevičanski kutak.

Nije ni izdaleka ona ludovala za njim. Nije se ona ulovila na taj mali osjećaj, na tu malu slabost prema Checchiju! Niti bi ona, na primjer, radi Checchija ma i paru »reskirala«. Ali svakako bi je intimno upeklo kad bi vi-

djela da ga je prošao zanos za njom i da se jednako tako do smiješnosti zagrijao za drugom kojom ženom. (Naravno, kad bi znala da ga je d o i s t a prošao zanos, a ne da se pravi indiferentan samo zato da bi potstaknuo njenu ljubomoru). Na nj bi »reskirala« koji dinar jedino tako da mu, na primjer, kupi (takve su joj luckaste ideje doista dolazile na pamet) kakvu smiješnu kapu, nešto što bi ga ružilo i pravilo pred drugima još smješnijim nego što je, tako beskrajno smiješnim da mu se svi smiju. Ali time ne bi njoj samoj postao ni malo ravnodušniji ili odbojniji. Naprotiv. Tä onaj nekakav čar, ona čudna vrst njegove »dragosti«, za nju se i sastoji nekako upravo u tom što joj je antipatičan i ponešto smiješan.

Ko zna, možda je Rita, ne znajući ni sama, katkad kradomice pomišljala na to (i u dubini duše željela) da mu postane žena. Prava, zakonita žena. I nesvijesno se uljuljkivala u toj fantaziji, u toj idili...

A on? — Njemu je jedno bilo jasno: ovakvo izazovno osvrtanje za njom, s palcima u izrezu prsluka i s paprenim primjedbama, očito ne vodi ničemu. On je sasvim načisto: jedan jedini bio bi pravi put: govoriti s njom, napraviti joj, sa znalačkom kompetencijom stručnjaka-estete, hiljadu zanosnih, nadahnutih komplimenata, odati svaku čast njenom bajnom tijelu, očima, zubima, kosi, vratu; usporediti je sa stotinu Ticijanovih Magdalena, Veronezovih Europa na biku, sa stotinu Helenâ Forment, u krznu i bez krzna, stotinu nagih i obučenih Maja i svih drugih koje bi on znao elokventno da nabroji, pa je onda, na temelju svega toga, zamoliti da mu pozira za jedan akt, sa bakarnocrvenom kosom i sa ljubičastim odbljescima po grešnim no predivnim bedrima, eventualno postavljen negdje u prirodi, na primjer sa ružičasto-narančastim i modrikasto-ljubičastim t r a m o n t o m u pozadini. — Da, to je on dobro znao, i pomišljajući na sve to hiljadu je puta u sebi rječito improvizirao taj zanosni slavospjev od koga bi joj se zamaglilo u glavi. Ali uvijek mu se, na samom djelu, pokolebala riješenost i uzmanjkala kuraža da joj

pristupi, da stane preda nju, licem u lice, i da joj ne trepnuvši okom, bez trtlanja i bez zbunjenosti izreče to što je tako dugo i tako često fantazirao.

Da, to bi trebalo. Ali to nije tako lako. Jer lakše je biti kobajagi drzak, bezobrazno gledati za nekim, podržavan s boka od prijatelja, napućiti usne na posprdno zviždukanje i zataknuti palce u izrez prsluka, lakše je procijediti za ženom kakvu ciničnu zajedljivost, nego stati joj mirno pred lice, gledati je u oči bez drskosti, ali i bez premiranja, i izgovoriti glasom što ne drhti vrelu riječ koja ti srce pali i koja je kadra da upali i druga srca. A ta je slabost grizla Checchija, zbog nje se sve paprenijim primjedbama svetio na Riti, a u sebi se korio i očajavao da li će ikad više smoći snage za taj pothvat, jer je svaki dalji korak na tom putu sve to više poljuljavao njegovo stvarno samopouzdanje i njegovu vjeru u se. A katkad je nejasno i on naslućivao (pa se s vremenom s tim sve više mirio) da će se lijepi san o aktu na pozadini narančasto-ljubičastog tramonta moći ostvariti samo tako i samo onda — kad mu postane zakonitom ženom.

XII

Rita je prošla rasvijetljenim dijelom obale gdje je vrvjela šetnja ponosno zabačene glave i sigurnim korakom, sve do one velike i oronule prizemne zgradurine na kojoj se kočio veliki natpis »Braća Kedžo — Import — Export«, pa zamakla iza nje u polumrak i nastavila krajnjim dijelom obale gdje se nižu mali kućerci i buffeti za lučke radnike i nosače. Došla je do Čavrina dućančića. Osvrnula se da vidi da li je ko slijedi; nije bilo nikoga. Kroz pritvorena vrata probijala se tanka pruga svijetla. Rita malo otškrine i zaviri; stara Ane i

Suva Marija prebrajale su sitan novac inkasiran preko dana.

— Dobra veče, teta Ane, — javi se Rita s vrata.

Stara užurbano iziđe. Neko vrijeme šuškorile su u polumraku pred vratima. Marija je i dalje prebrajala sitniš i pravila smotuljke od po pedeset komada. Stara se vrati i nastavi da radi uza nju bez riječi.

Rita se pope u stan. Tiho, bez kucanja uđe u Ivinu sobu. Bio je sam; stara je pravovremeno uklonila Lucu. Ležao je izvaljen nauznak na krevetu, s rukama pod glavom, i maštao zureći u niski plafon. Svjetlost petrolejke bila je prituljena. Ive se unezveri i sav zbunjen ispravi se na sjedećke. Rita mu priđe bez ikakve bojazni ili nelagodnosti, krajnje prirodno. Njena pojava iznenadila ga je i potčinila. Ranija nasilna bestidnost netragom je nestala iz njega; pritajila se negdje na dnu, kao zastiđena djevojčica. Rita pristupi bliže, prođe mu rukom po kosi i zazva ga dosta meko:

— Ive, pogledaj me!

S mukom je podigao oči prema njoj.

— Kako je, Ive?

— Dobro, — promuca on obarajući opet oči.

Gledala ga je pronicavo, a njemu je bilo nelagodno pod tim pogledom. Osjećao se razoružan, ili kao da je zatečen gô kod kupanja.

Promatrala ga je, zamišljena, skoro otsutna. Najzad sjede uza nj na postelju. On se zarumeni. Gledala ga je i gledala, pa mu odjednom prinese svoj obli puni vrat k ustima. Naloži:

— Poljubi!

Okli,evao je. Ona ponovi zapovjednije:

— Poljubi!

On izvrši bojažljivo i nespretno.

— Još!

On ponovi.

— Još jednom! Još jednom! — naređivala je ona, a Ive je izvršavao u pravilnim razmacima, gotovo sasvim mehanički, ali upravo zbog te mehaničnosti sa sve to manje snebivanja. Nastavljala je tu igru. Našla je neku slast u tome. Pomisli na Checchija, i na licu joj se ocrta osmijeh, zagonetan i slavodobitan. Prinese vrat Ivi još jednom, ovaj put ne popraćajući gestu usmenom zapovijedi. Ali sad je taj isti mehanički poljubac odjednom silno zagolica, i ona se sva strese. Taj srh kao da se rasprostrije i na Ivu. Ona mu punom šakom pograbi kosu na potiljku pa mu pokretom u kome je bilo i neke nasilne grubosti i neke bolećive nježnosti prošeta glavu dva tri puta poprijeko po svojim grudima, kao da se trlja nekim melemom, sve dok on u nenadanom porivu ne zagrize u bijelu dojku.

— Ah! Beštijo! — šanu ona zaneseno i blago prekorno.

Od tog šapata, koji je mirisao na strast i na tajnu i gušio kao miris sasušenih trava, Ive obnevidi. Zagnjuri joj glavu u grudi, od stida da mu ona ne pogleda u oči. Rasla je u njemu žudnja, kao nejasan huk iz dubine, dok ne ovlada njime zaborav svega i dok ga ne poplavi ustreptalost i slatka nemoć. Osjećao je da drhti, ogoljen do preosjetljivosti, kao spuž bez kućice, u nekom nezaštićenom stanju u kome se svaki dodir osjeća preuveličano, ježuljivo sladak i bolan. Obuze ga slast da lupa glavom naokolo, kao leptir o stijenke svog zatvora, da pada nice podno njenih nogu, da robuje, pa da se snova ustremljuje, da udara sobom o ta tvrda mesa, da se o njih razbija, dugo, nepoštedno, sa željom samouništenja, kao talas o klisuru. A ona, polaskana u svom ponosu, osjećala se dovoljno jaka da râvnâ tom ludom vatrom i da je nadmoćno zamara i kroti.

*

Dolje u dućanu, dvije žene dobrojavale su sitniš. Odozgo su jedva čujno dopirali mutni i prigušeni šumovi i glasovi. A onda sve potpuno utihnu. I tajac potraja tako

dugo, da se stara u sebi gotovo uznemiri. Najzad uvrh stepenica tiho škrinuše kućna vrata i začuju se koraci gipkih i mesnatih ženkinih listova niza stube.

Rita uniđe u dućan.

Stara se napregnu da dâ običan zvuk svome glasu.

— Kako mu je?

— Umirio se, — reče Rita isto tako jednostavno, kao da je riječ o bolesnom djetetu koje je usnulo.

— Hvala Bogu! — uzdahnu stara. Vezivala je unakrst snopiće uprljanih i drapavih novčanica od dinara pređom koju joj je dodavala Marija.

— U duplo, Marija, u duplo! Vidiš li da se prekida! — opomenu je Ane sa sjenkom nestrpljenja u glasu. Sav svoj teret i svoju zlovolju prenosila je, i nesvijesno, na kćer, kao što se teret tijela prenosi na štaku. Pa se obrati Riti, ljubeznije:

— Sidi malo Rita. Nalij joj čašicu prošeka, Marija.

— S vodom, Marija, s vodom, molim te, — dometnu Rita.

Marija joj nali čašicu i pruži na kraj tezge, sve gledajući preda se i ne dižući očiju k njoj. Oduvijek je osjećala izvjesnu odbojnost prema toj ženi, a sad joj se činilo kao da se bratovlja lešina ispriječila između njih.

— Jeste li vidili, teta Ane, koje je čudo od tunjevine danas bilo na ribarnici. Kažu da su više od deset kvintala ribe morali baciti u more.

— A di sam ti ja danas, ćerce, imala glave za išta!

— Mi smo uzeli cijelog jednog tunja. Skuvala sam ga pa ću ga staviti u ulje.

— Pametno ti je to, Rita. I ja ću, jadna, ako je sutra opet bude.

Rita zijevnu. Bila je malko umorna.

— Bojim se da neće. Mijenja se vrijeme.

Ustade i stade zakopčavati kaputić.

Stara je isprati i opet iziđe s njom korak pred vrata. Obala je bila pusta. Nebo oblačno, a mjesec, s mutnim ko-

lobarom oko sebe, čas je zalazio za oblake čas opet izlazio putujući nebom neobično brzo; po pustoj obali naglo su se smjenjivale zasjenica i obasjanost.

— Zbogom, teta Ane.

Stara uhvati među dlanove njeno punano zapešće.

— Jô, fala ti, moja Rita, baš ti fala. Ne znam, jàdna ti sam, kako da ti se zafalim ...

— Ajte, boni, teta Ane! Što govorite!

XIII

— A sad, skupi te pare i uzmi boršu, — naredi Ana Suvoj Mariji.

Kći potrpa svežnjiće i smotuljke u staru crnu torbu i izađe pred dućan. Ana zaključa vrata — taj je obred pripadao samo njoj — pa prodrma kvakom dva tri puta da se osvjedoči da je sve u redu. Marija se međutim bila popela na kat i čekala uvrh stepenica s torbom u krilu. Stara se uspinjala mučno, gegajući se u hodu i othukujući, očito malko preko prave potrebe — to je bilo jedno malo zadovoljstvo koje je sebi dozvoljavala na kraju svog radnog dana.

— Polako, da ga ne probudiš, — opomenu kći prolazeći mimo Ivinu sobu. Zastade pred vratima i osluhnu. Iznutra se čula mrtva tišina, tek pojačana pravilnim i dubokim mladićevim disanjem.

— Za večeras mu nećemo ni paliti lumin prid Gospom, da se ne probudi.

U svojoj sobi, svuku se bez riječi. Prekrste se, legnu i udunu svijeću.

Šutnja.

Stara se sjeti:

— Jesi li poručila Jozi da sutra dođe poškropiti ono vinograda u Vlakama?

— Jesam.

Opet šutnja.

— A jesi li spomenula Anđi da vrati onaj veliki maštel?

— Jesam, jesam.

Na koncu dana bivala je sita poslušnosti i neželjna razgovora.

Časovnici sa zvonikâ stadoše redom izbijati časove. Javi se najprije zvono sa Gospe, posipljujući svoje visoke, jecave otkucaje nad pozaspalom pastvom kao prašuljak sna i zaborava. Zatim, svako u svojoj župi, odapeše svoje zategnute opruge Sveti Lovre, pa Sveta Katarina. Onda se oglasi, poslije male stanke, brundavo zvono Svetog Roka. Pa najzad tanak i kliktav zvuk Svetog Filipa pod Brîgom. Dvije žene, skutrene u svojim krevetima, zatvorenih očiju, slušale su odjelito, svaka za svoj račun, te svakodnevne, poznate zvukove.

Tad se opet uspostavi tišina i potraja neko vrijeme. A onda, začu se kao šum dalekog vjetra u lišću. Ali kad osluhneš bolje, nije: — kiša. Prve krupne kaplje padaju meko u prašinu i gase se u njoj. Zatim, sve gušće i štropotnije. I najzad pljusak. Plahovit i bujan. Traje i traje. Pa jenjava. Biva sve tiši i sređeniji. Prelazi u sitnu odmjerenu kišicu, koja će tako trajati do zore.

— Dobro što nismo danas škropile vinograd, — javi se Ane, više sama za se; — ova bi kiša sve isprala.

Marija ne odgovara. Spava. Ili se pravi da spava.

KONAC DANA

Proljetna večer nad gradićem.

Zrak je čist i rijedak, bez težine. S neba sipi mlada mjesečina, još pomalo snebivljiva. Nije to ona bujna, rascvala mjesečina, obilata i zasitna kao zrela žena, ona teška ljetna mjesečina što pritište grudi i oduzimlje dah poput plavog jorgana. Duboki »općinski perivoj« podno gradskih zidina sav je u sjeni; crna šutljiva debla — razbojnici u busiji; samo tek propupale mladice najviših grana pružile bojažljiva ticala u prorijetko plavetilo. Visoko gore žmirkaju male zvijezde kao umivene očice. A neke su daleke, daleke, pa se hladno krijese slične kristalnom iverju i zadiru u srce poput oštrih iskrica leda.

Sa Gospina zvonika sad će da izbije deset sati. Žagor šetnje naglo jenjava. Šetači se razilaze kućama, na razne strane grada. Sitni topot koraka rasiplje se po popločanim uličicama; ljudi zamiču u kapije i s praga još jednom izvraćaju glavu prema vedrom nebu, s malim uzdahom što po neumoljivom redu moraju da se povuku u svoje zatvorene sobe, sad kad je napolju najprijatnije.

A Doktor Mile, kao za inat, uprav je tada izlazio u šetnju (— ta njemu je čitav život bio u znaku nekog neodređenog inata!). Onako suhonjav, krakat, u cipelama od mekog ševroa sa četvrtastim vrhovima kakve je dosljedno naručivao već pedeset godina ne osvrćući se na prevrtljivost mode, sa šeširom koji je nosio uvijek onako neugnječen kako ga je dobio u dućanu i prvi put nataknuo na glavu, zaparao je svoju brazdu poprijeko Šetalištem, kao da time hoće da prekriži i poništi sve ono što su tokom dana ljudi tuda našetali. Ispravio se, provukao štap iza leđa, čvrsto ga obuhvatio objema šakama i kuku mu zakačio za rame; a beskonačni red dugmeta na kaputu još mu više izdužuje struk.

Doktor Mile Srdarević — Prkut potomak je najstarije narodnjačke porodice u mjestu. Njegovog pretka Srdara Luku Prkuta spominju i Kačić u svojoj Pismarici i Šilobadović u svojoj Kronici. Još tamo od pobjede narodne stranke čast općinskog načelnika bila je neprekidno u porodici Srdarevića: načelnik je bio i Milin djed i imenjak Mile Stari, prvi narodnjački načelnik, i stric mu Paško, a za punih dvadeset i pet godina i sam Mile. Kao što se do najnovijih vremena često i rado isticalo, Srdarevićima mjesto ima da zahvali za sve ono čime može da se podiči, i Mile je još od djetinjstva prolazeći gradom uvijek nosio u sebi budnu tu svijest: eto, i uređenje tog Svačićevog šetališta, i općinski perivoj s Medulićevim poprsjem i s malim vodoskokom, i Narodni Dom, i novo kupalište, i tvornicu leda i soda vode, pa i samu čuvenost po svome buhaču — sve to mjesto duguje nama, Srdarevićima.

Završio je gimnaziju kod fratara, pa ga stric Paško pošalje na univerzu u Beč. Otvorio mu je račun kod svoje poslovne veze kojoj je dobavljao buhač; tu je Mile svakog mjeseca predizao onoliko koliko mu je trebalo, te se to koncem godine izravnavalo između bečke firme i dalmatinskog gazde: Paško nije htio da mu sinovac zavisi o usko odmjerenom mjesečnom iznosu kao sinovi činovničkih kuća. Osim toga, računao je da će tim povjerenjem razviti u mladiću osjećaj odgovornosti i smisao za razborito rukovanje novcem. I doista, Mile nije bančio niti se kartao kao što je činila većina đaka, a žene nisu ni tada kao ni kasnije imale nad njim velike vlasti. Živio je uredno, dan na dan čitao novine, pratio debate u parlamentu, bivao biran za pretsjednika ili potpretsjednika đačkih društava. I već u to doba počeo je da nosi one svoje

četvrtaste cipele, neugnječene šešire i mnogodugmaste kapute kakve je i dandanas nosio.

Kad bi narodni zastupnici iz Dalmacije došli na saziv Carevinskog vijeća, mladi Srdarević ih je dočekivao na stanici, sjedio s njima u kafani Arkaden i pratio ih po Beču. Ustajao je rano i pravio deset minuta sobne gimnastike, a lijegao obično prije ponoći. Još kao mladić od dvadeset i dvije-tri godine umio je da na neuvredljiv način odbije kakvu kašljucavu noćnu ptičicu koja bi mu se prilijubila kad je naveče odlazio iz kafane kući; a katkad bi joj uz nekoliko očinskih riječi tutnuo u prozeblu šačicu krunu. — Pod konac studija, povodom jedne bučne đačke demonstracije, Mile, pola iz opreza a pola u znak protesta, s grupom izvikanijih studenata pređe iz Beča u Prag, i tu završi pravo.

Praški doktor vratio se u rodni grad kao oduševljen poklonik Masarykov i kao velik ljubitelj češke muzike. Okupio je oko sebe nekoliko mlađih ljudi — sudskih kancelista uvijek spravnih na svaki novi pothvat u mjestu i sinova iz boljih seljačkih kuća kojima je laskalo druženje s jednim Srdarevićem — i osnovao pjevačko društvo »S m e t a n a«. (Oko tog imena bilo je dosta natezanja sa starijima, i Mile je smatrao kao svoj naročiti uspjeh što je s njim prodro). Jedinac, neženja, bogat nasljednik, nije ni pomišljao na državnu službu, na koju ga nužda nije nagonila a koja bi mu svakako ponešto sputavala slobodu njegovih poletnijih bavljenja. Stric Paško je htio da mu se sinovac uputi u poslove firme pa ga je predao svome upravitelju imanja Iveti, koji je vodio sav rad u fabrici buhača, pobirao najamninu od brojnih Srdarevićevih kuća u gradu i natezao se s težacima oko dohotka od vinograda u okolici. Ali Mile nije pokazivao mnogo zanimanja; ograničilo se na to da svakog jutra svrne u fabriku i stojećki sasluša Ivetin izvještaj potvrđujući bez primjedbe njegove predloge i raspoložbe; Iveta mu je iz rasijanih očiju čitao želju da se što prije svega toga kurtališe pa da krene dalje svojim putem, i dobivao je pouzdan osjećaj da će »s o v i m« biti potrebno kud-

ikamo manje prepredenosti nego sa Starim i da će s njim izlaziti na kraj nesravnjivo lakše, kad dođe vrijeme da sinovac smijeni strica. Pod konac života počeo je Paško, jako oronuo i mučen teškom zaduhom, ubrzano posvećivati Milu u umijeće upravljanja općinom, starajući se da spremi sebi nasljednika. I kad je Paško umro, došlo je kao samo od sebe da ga je na načelničkom položaju naslijedio sinovac.

Mile je započeo svoje načelnikovanje pun nekog zahvalnog ganuća u kome se miješao pijetet prema stricu s nestrpljenjem da dade maha svojim od djetinjstva pripremanim i dugo suzdržavanim načelničkim pregnućima. Upravu imanja sasvim je odnemario i potpuno prepustio vjernom Iveti. U mjestu su mnogo isticali Milinu spremu i pozvanost za javne dužnosti, ali su sudili da u poslovnim stvarima daleko zaostaje i za djedom i za stricem, i vjerovali da s njim u familiji Srdarevića započinje niz onih generacija koje više ne stiču već u najboljem slučaju održavaju imanje na crti jednog postepenog i ne odveć naglog opadanja.

I doista, Mile se sasvim bacio na ono drugo polje. Pokrenuo je svoj list, »N o v u z o r u«, i osnovao stranku u koju je povukao mahom seljake iz mjesta i okolnih sela. Ta je stranka bila gotovo Milina lična svojina; prostorije su joj se nalazile u njegovoj kući, on je snosio njene troškove i finansirao njene pothvate. Jedino tako Mile je i mogao zamisliti svoje učestvovanje u javnom životu. Da uđe u nečiju tuđu stranku, pa makar s kako visokim položajem, te da se njegova pripadnost toj stranci označava nazivom izvedenim iz tuđeg prezimena, kao što su se njegovi ljudi nazivali »s r d a r e v i ć e v c i m a«, to je bilo naprosto nepojmljivo. U svojoj stranci nije trpio nikakvih posrednika između sebe i pristaša — govorilo se da u Milinoj vojsci nema činova između generala i redova. Bilo je tek nekoliko spretnijih, na smrt odanih korteša (na čelu im je stajao Iveta), i ništa više. Znalo se da je određen za nasljednika tadašnjem zastup-

niku na Carevinskom vijeću. Zastupnik ga je vodio uza se kad god je odlazio »u narod«; a kad će Mile doći na njegovo mjesto, to je bilo samo pitanje vremena i zastupnikova dobra zdravlja.

Početak Balkanskog rata zatekao je Milu u Beogradu gdje je bio poveo grupu uglednijih seljaka iz stranke, a po povratku razvio je u »Novoj zori« živu propagandu za saveznike. (Protivnici su se zlurado potsmijevali govoreći da Balkanskom savezu treba pribrojiti još jednu silu: Milinu općinu). Sve to nije izmaklo pažnji vlasti, pa čim je buknuo Svjetski rat, Mile je uhapšen i s drugim viđenijim dalmatinskim ljudima interniran, a njegova općina raspuštena — upravo u jeku priprema za proslavu Milina dvadesetgodišnjeg jubileja. A kad je rat svršio, Mile je uspostavljen u časti i odlikovan Svetim Savom II. stepena.

U prvo vrijeme od sreće nije mogao da se pribere. Basao je nekoliko mjeseci kao u bunilu. Dočekivao je na parobrodu stare prijatelje, zastupnike i načelnike iz drugih dalmatinskih mjesta koji su se vraćali iz internacija i logora ili iz tuđine; zablistalih očiju i zanijemio od množine stvari koje je htio da u tom času iskaže, grozničavo se s njima rukovao, s dugim treskanjem ruku. Vječito ga je gonio nekakav nemir, neki nejasni osjećaj da još mnogošta ima da se učini, i to jako hitna i važna; ali što — toga se nije pravo prisjećao. Ni na čemu nije mogao da se usredotoči; jedna je dužnost prekidala i zaskakivala drugu. Jurio je bez počinka od proslave do proslave, od dočeka do dočeka, i naveče je lijegao mrtav umoran a još uvijek s osjećajem da je zaboravio ono glavno. A kad je najzad minula era zastava, povorki i govora ostavljajući za sobom pomalo bljutav i izdovoljen ukus u ustima, kao sinoćnja terevenka, i kad se Mile stao otrežnjavati, osjetio je da je propustio jedno kratko ali presudno vrijeme, i da to vrijeme više nikako ne može da sustigne. Svi su se drugi snašli prije njega i pobrinuli se da u novom stanju nađu svoje mjesto. On je ostao izdvojen i od ljudske gužve gurnut u prikrajak. I sad kad je računao da je napokon dočekao svoje doba, počeo je shvaćati da je njegovo doba već prošlo.

Na općini su stvari tekle same od sebe, mimo njega, upravo onako kao što su tekle mimo strica Pašku za njegovih posljednjih godina. Negdašnji privrženici prorijedili su se i rasturili, mlađi su za nj slabo znali ili slabo marili. U životu grada počeli su se isticati novi, do juče nepoznati ljudi, došljaci s dobrim laktovima, kao doktor Dražojević, ili golaći izdiknuli prekonoći iz skromnih tamnina, kao grlati advokatski pripravnik Gruban. Oko njih se kupio krug i pažljivo ih slušao. Ljudi, izgleda, više nisu voljeli Milin proročanski ton.

Tom neosjetnom guranju u zapećak spočetka je davan vid poštede od zanoveti banalne svakidašnjice i obzira prema njegovom spokojstvu. Jednom je prilikom neoprezno otklonio neku počast izgovarajući se svojim godinama, s onom naivnom samodopadnošću s kojom se ljudi katkad prave starijima i umornijima nego što stvarno jesu. Otad su tu njegovu odreku proširili na sve slične, pa i na vrlo različne slučajeve, te ga više nisu uznemiravali, izražavajući već unaprijed uvjerenje da se on toga nikako ne bi primio: on je pozvan za veće i ozbiljnije zadatke, i nije red potrzati ga za kojekakve općinske tričarije.

Prilikom izbora za prvu ustavotvornu skupštinu, posjetila ga je deputacija građana i ponudila mu kandidaturu. No on se usumnjičio. »Očevidno žele da me se otarase, da me maknu odavle. Ne treba da im padnem na lijepak!« — Pobojao se da će mu, ako ode iz mjesta i prekine svakodnevni dodir s masom, preoteti i onako prorijeđene pristaše i posjeći svaki oslonac. Pa je odbio i to. — Tad su konačno digli ruke od njega i sasvim ga pustili po strani, kao čovjeka s kojim je sve pokušano no s kojim nikako nije moguće izići na kraj.

I u jedno sivo nedeljno popodne kad mu je prijetnja kiše osujetila šetnju i zadržala ga u sobi, Mili se prvi put prokrala glavom pomisao da je čas kad je doživio ostvarenje svojih snova iz mladosti bio pravi čas da umre. U kasnija vremena, kad su zagustile gorčine, ta ga je misao

sve češće posjećivala, ukrštavala se s plačljivom mišlju o ljudskoj nezahvalnosti, i izrastala u neki tupi prekor, gotovo u neko mutno osjećanje krivice što je taj čas propustio.

U takvim raspoloženjima, došao je do zaključka da će još biti najbolje i najdoličnije da se postepeno i bez buke povuče — da »sâm tiho likvidira svoju političku karijeru«, kako je u svojim razmišljanjima to nazivao Za nešto više od godine dana navršavalo se (ako se tu pribroji i vrijeme za koga je općina bila raspuštena) dvadeset i pet godina njegovog načelnikovanja. On odluči da počeka tu godišnjicu pa da preda ostavku i ode. Šutljiva plemenitost takvog odlaska imala je dosta draži. U nutrini mu je nešto nagovještalo da će se velodušnost njegove geste kad tad nametnuti udivljenju sugrađana i da će, jednom kad se osjeti praznina koju je za sobom ostavio (i kad već bude kasno za pokajanje), ljudi spoznati gubitak i zažaliti za njim. Uživao je zamišljajući utisak koji će napraviti neočekivana ostavka. Sladio se svojom malom tajnom, pa je zatim potiskivao dublje u se.

Ali rok od godine dana, za ona zahuktana vremena i nestrpljive ljude, pokazao se i predug. Pa kako Milina »samolikvidacija« nije išla istom brzinom kojom je dogorijevala obazrivost i rasla nestrpljivost onih što su čekali na svoj red, taj je raskorak počeo dovoditi do trvenja i zategnutosti. Ponekome bi se omakao kakav znak nestrpljenja ili nepažljiva riječ, a tad bi Mile, taknut u živac, odjednom zaboravio na svoju dostojanstvenu odluku o šutljivom povlačenju, uzjogunio bi se, udario u tvrdoglavi, djetinji otpor, pa bi se usprotivio i onome što je čas prije sam namjeravao da predloži. Želio je samo to da mu se dade vremena da se časno povuče, praćen milopojkama zahvalnog puka, kao u nekoj ljupkoj apoteozi, i vrijeđalo ga je što mu se trza iz ruku ono što se i sam spremao da preda. Razbudila se njegova stara upornost, koja mu je nekad upisivana u zaslugu kao nepokolebivost u načelima i kao istrajnost u borbi, a koja je sad nazivana »poznatom

Milinom prgavošću« i uzimana kao nerazumna staračka svadljivost.

Dva-tri žestoka lična sukoba dotjerala su stanje na općini do neizdrživosti. Prijetilo je da će doći do otvorenog loma. Spor je nekako izglađen, poslije dugih pregovora preko posrednika iz usluge, time što je Mile objavio svoju namjeru da se prilikom dvadesetpetgodišnjice povuče. I tako se morao odreći pripremanog efekta iznenađenja, pa je njegova dobrovoljna odluka ispala kao mučno iskamčen ustupak i kao providno zataškan poraz. Nakon tog utanačenja nastupilo je nešto snošljivije stanje. Brojili su se mjeseci do Milina otstupa i razumniji su obuzdavali mlađe sliježući ramenima i govoreći: »Što ćete, treba se strpiti još ovo kratko vrijeme!«

Milin odlazak proslavljen je svečanom sjednicom općinskog vijeća, predajom pisaće garniture od malahita i, ma da je bio nepušač, velike stolne srebrne kutije za cigare s dugim graviranim natpisom, te zaključkom da se u općinskoj vijećnici postavi njegova bista (što je kasnije palo u zaborav). Naveče je priređena lampionada i banket. Podureni podvornici otimali su se o Milinu ruku da je poljube a pučanke u kuhinji na banketu prale su tanjire roneći suze. U Milinom oproštajnom govoru ganuće se izmjenjivalo sa slabo prikrivenim aluzijama. Na bodljikavim mjestima njegovi rijetki privrženici pogledavali su se sa značajnim osmijehom: »Vidi ga! Još je Stari u snazi« — Mile je započeo: »Ostario i onemogao u narodnom poslu, odlučio sam da predam dužnost u ruke mlađima i dostojnijima. Ma kakvi bili rezultati moga dvadesetipetgodišnjega rada (a to će pokazati i po zasluzi ocijeniti budućnost!), mirne savjesti mogu ustvrditi da sam se u svome radu uvijek rukovodio isključivo općom koristi i da su mi stalno bili pred očima interesi našega grada.« U ime nove uprave odgovorio mu je njegov nasljednik Dr. Dražojević. Bilo što se nije snašao da spremno odvrati na Milina zabadanja ili što je pomislio: »neka govori, ta i onako mu je ovo posljednji put kad može da zapreda!«, on je održao svoj govor onako kako ga je bio pripremio, i time ostavio

utisak čovjeka koji umije da se izdigne iznad sitnih zadjevica i da prečuje lične aluzije. Pobrojio je Miline zasluge i završio pozivajući ga da se »u toj zgradi« i dalje smatra kao u svojoj rođenoj kući. Sudopere su provirivale na prozorče i utirale suze keceljom, i s banketa su ponijele svojoj djeci u papirnatim salvetama prignječene kriške kremtorte pomiješane s ostacima bogatog h o r s d' o e u v r e - a. I ta su djeca dugo pamtila Milin banket i njegove ostatke, i u mnogim od njih ta je uspomena pekla i pobuđivala osjećaj društvene nejednakosti još i onda kad su odrasli i postali sudije ili profesori, pa je u nekima zaspala tek kad su i oni, u kasnijem toku života, sjeli za slične bankete, s kojih su opet druge sudopere odnosile svojoj djeci u papirnatim salvetama ostatke, koji će u njima pobuđivati iste misli i iste pobune. (Čime, dakako, nije obeskrijepljena didaktička vrijednost takvih banketa, već baš naprotiv učinjena trajnije i općenitije djelotvornom).

Uskoro poslije odlaska s općine — bila je mokra i vjetrovita jesen — Mile nekako navuče jak bronhitis i odleži nekoliko dugih nedjelja. Podignut na dva uzglavlja, u noćnoj košulji sa izblijedjelim crvenim našitkom oko vrata i na rukavima, gledao je kroz prozor kako se povijaju u lijenoj južini crni vrhovi čempresa iz perivoja. Ujutro bi ga obašao Iveta da ga izvijesti o poslu u fabrici i da mu ispripovjedi mršave gradske novosti; poslijepodne je obično provodio sam, u šutnji, prepušten svojim turobnim mislima; tek s vremena na vrijeme kucnula bi mu na vrata njegova stara domaćica Nikolina da ga ponudi lipovim čajem. Za tih dugih popodneva počeo se opet uljuljkivati u misao o smrti. Činilo mu se da ona nadolazi od sebe, ako se samo umijemo da postavimo u stanje potpune opuštenosti tijela i volje; njezino nastupanje zamišljao je dosta ugodno, kao neki krajnji stepen sanjivosti. Čitavim bićem prepuštao se u njeno krilo i osjećao kako ona postepeno njime ovladava. A kad bi se nakon jednog ili dva sata probudio, imao je osjećaj da je bio duboko zagnjurio u vječito ništa i da se vraća s polovice puta. Tako se dan na dan zabavljao tim poniranjem u ništavilo, i toliko se u tome uvještio, da mu je to postalo potreba, i gotovo neki mali porok.

Ali, izgleda, čovjeku nije dato da umre od bronhitisa, čak ni onda kad to sam želi. Milina stara umjerenost u jelu i piću, higijeničan život, njegova mršavost, nepušaštvo, njegove duge šetnje i jutarnja sobna gimnastika, te, na koncu, zdrava i izdržljiva tjelesna konstitucija starih Srdarevića, — sve to skupa lako je svladalo bolest. I nešto pred Božić Mile je jednog sunčanog dana opet obuo svoje četvrtaste cipele, nataknuo svoj neugnječeni šešir i izišao u šetnju.

Svakog jutra obišao bi redom dućane boljih poznanika, pa bi neizbježno svršio u kafanu. No uskoro je uvidio da tako ne ide dalje. Dokonjaci su pristupali sve slobodnije k njegovom stolu i počeli ga oslovljavati familijarno »šjor doture«, a konobar nije više ni čekao njegovu poručbinu već mu je odmah donosio kapuciner upola razliven po tanjuriću. Osjećao je da postaje jeftin. A ljutilo ga je najviše to što je uviđao da sam daje povoda takvoj familijarnosti; odviše je govorio, i na ma čiji poticaj, pa i sa susjednog stola, upuštao se u duga pričanja i objašnjavanja. Spočetka su ga slušali sa strahopočitanjem, ali su ubrzo počeli da s njim diskutiraju na ravnoj nozi, da bez ustručavanja iznose svoja protivna mišljenja i da ih uporno brane. Za samih nekoliko dana prestao im je biti zanimljiv. A primijetio je da ga se neki čak i klone, očevidno zato što ne žele da se zamjere novim ljudima na općini.

Čudio se kako je silaskom s položaja spao s njega toliki dio ugleda. — »Ne! Treba što manje izlaziti među svijet — svaki dodir s tim ljudima skopčan je s poniženjem! Moram se sasvim povući!« — opominjao je sam sebe.

Zatvorio se u onu staklima pregrađenu klijet u fabrici buhača i u njenoj zapaučenoj unutrašnjosti provodio je prijepodne za stolom pored prozora kome je odnosila pola svijetla glomazna Wertheim kasa, okružena fo-

tografijama djeda Mile i strica Paške i skupnom slikom pjevačkog društva »S m e t a n a« snimljenom prilikom prvog javnog nastupa. Listao je godišnjake »N o v e Z o r e« i trljao prozeble ruke, jer je u toj daščanoj izbi nerado ložio malu gvozdenu peć, iz nasljednog straha od požara. Kroz staklenu pregradu do njega su nerazgovijetno dopirali, zaglušeni lupom strojeva, glasovi zabrašnjenih radnika i kratke naredbe Ivetine. Iz te klijeti, kao iz osmatračnice, šutke je pratio političku gužvu, nelijepu i bezobzirnu, motrio je kako se tiskaju i laktaše ariviste, pelivani i skrahirane egzistencije, razni Dražojevići i Grubani, zagorski advokati, katolički raspopovi i isluženi financi. Gledao je onog bijednika Uga Domazetović-Tommasettija, gladnog konta i ishlapljelu mizeriju, kako se još koprca, migolji, još hoće da živi, sa svoje petero djece i svojom Darinkom (davnom Milinom platonskom ljubavi, kojoj je godinama šetao pod prozorima ne idući nikada ni koraka dalje od toga); na jednu stranu izigrava talijanskog iredentistu (i valjda prima potajnu pripomoć od kakve propagandističke organizacije), a na drugu se ugurava u odbor stranke malih posjednika da bi zaštitio od agrarne reforme zadnje ostatke imanja u Plazavcima i namaknuo djeci dovoljno cipela i dovoljno hljeba. Pomišljao je, uvijek s nesmanjenim ubodom bola, na svog nasljednika na općini, Dra Dražojevića, — uljeza bez ikakve veze s tim gradom koji su Srdarevići podigli, preobrazili, tako reći iz ničega stvorili, — i priznavao je sam sebi da ga je taj uljez ustvari istisnuo iz općine, gurnuo u kut i zasio na njegovo mjesto.

Osim Ivete, Nikoline i nekoliko seljaka, starih drugova iz stranke koji bi ponekad svrnuli u fabriku na razgovor, nikoga nije viđao.

Bio je odlučio da će šutjeti. I šutio je. Ili je bar bio uvjeren da šuti. Čak ni sa svojim seljacima-starkeljama nije se upuštao u dulje razgovore i u otvorenije jadikovke — na njihova natucanja i prepričavanja općinskih zgoda samo je pravio zgađeno lice, odvrtao pogled u stranu, kroz prozor, i odmahivao rukom. Šutio je zapečaćeno, oštro

podvučeno. Ali je ta šutnja govorila rječito, i gotovo gromoglasno, u svakoj njegovoj gesti, potsmijehu, pogledu. Katkad ga je podilazila sumnja da mu čak i njegovi starkelje pričaju novosti iz grada i s općine s nekom nesvjesnom željom da mu pozleđuju rane, pa je i s njima bivao sve zakopčaniji. Lišena bilo kakvog oduška, u njemu je kisala gorčina, tuštila se ona neodređena uvrijeđenost, uvrijeđenost na sve i na svakoga, i rasla široka misao o ljudskoj nezahvalnosti i o postepenom i neumitnom srozavanju svijeta i moralnih vrijednosti u njemu.

A izjedala ga je besposlenost. S vremena na vrijeme suknuo bi iz njegove odmorne zaležalosti prijek nemir i silovito tražio da se uposli. Ne hoteći se ni za živu glavu iznevjeriti odluci o pasivnosti i potpunom neučestvu u životu grada, a gonjen potrebom da bilo kako utroši svoje još uščuvane snage, trzao se u tom rasporu na sto muka. I taj je raspor najzad riješio tako da je počeo pripremati i od svoje strane uravnavati put onoj smrti koju je, kako je vjerovao, željno i bez straha očekivao. Sad ju je zamišljao sasvim različito nego ranije, za vrijeme bolovanja. Ono je bila smrt kojoj se mi samo prepuštamo, dok sve ostalo obavlja ona. Sada je to bilo drukčije. Odviše ponosit i odviše navikao na zapovijedanje a da bi se prema njoj postavio u stav pukog objekta, stvora koji se smrti podlaže potrbuške i bez ikakve saradnje svoje volje, kao kakav stari drvodjelja, htio je da bude svakom jasno i nedvojbeno da je to umiranje n j e g o v a stvar, da je u tome o n glavno lice. On je tu onaj koji nešto čini, a ne neko s kojim se naprosto nešto događa. I tako je i čekanje smrti moralo kod Mile da poprimi neki djelatni vid, pa se rastočilo u čitav niz djelatnih akata, radnja i radnjica. I ma koliko on te radnje u svojim mislima okrštavao »likvidacijom samoga sebe«, »zaključivanjem računâ«, »zapečaćivanjem svoga javnog rada« i tome slično, one su bar donekle tažile njegovu potrebu da sa svojim životom nešto učini i nekako ispunjavale njegove dokone dane.

Počeo se zatvarati naveče dokasna u svoju staklenu pregradu u fabrici. Skidao je s polica prašne omote sa

spisima, listao ih, prebirao, prečitavao svoje stare članke i pisma negdašnjih prvaka, pa ih spaljivao u maloj gvozdenoj peći gledajući gdje se u plamenu grče i kovrčaju i čekajući dok sagore dokraja. Ponekad bi mu se nad kakvim laskavim pismom koje mu je uputila neka viđenija ličnost pokolebala ruka: u njemu bi se javio poriv da taj list poštedi i sačuva. Ali odmah bi se samo od sebe nametnulo pitanje: zašto i za koga da to čuvam? Pa bi savladavao trenutnu slabost i ubacio list u peć. Ipak, kasnije je nerijetko imao krize kajanja: bez tih svjedočaba osjećao se još usamljeniji, i nekako obezvrijeđen; onda je takve milije uspomene izdvajao i spremao u naročit svežanj, koji je odlučio da će spaliti najzadnji.

U nizu radnja kojima je provodio svoju »likvidaciju«, došao je na misao da piše svoje uspomene. Počeo je s mnogo žara i na čelo prvog lista ispisao krupnim odlučnim slovima »Moj politički testament«. Neko vrijeme taj ga je posao bio sasvim zaokupio. Opet je do kasno u noć ćubio u svojoj klijeti, i pisao, pisao. A kad je ispisao lijep broj listova i pročitao ih, ponovo ga je podišla ona sumnja: čemu? Koga će to zanimati, ko će to čitati, poslije moje smrti? Osim toga, sad kad je pročitao nabačene stranice, uvidio je da sve to zvuči sasvim drugačije nego što je on sebi pretstavljao. Zamišljao je da će se ti listovi primati srca i da će iz njih zračiti blaga ojađenost mudraca. Međutim, iz njih je izbijala jedna gorčinom otrovana starost i upravo su kiptjeli zajedljivim aluzijama; nakana blagorodne suzdržanosti u kazivanju iznevjeravana je na svakom koraku, a tonu uzvišenosti iznad sitnih ljudskih bijeda ubijala su svaku uvjerljivost lična zadijevanja koja su neposredno zatim slijedila. Zavještanje je sličilo na pamflet. U naknadu za to, tu i tamo je bilo dugih izljeva pesimizma i jeremijada nad minulim zemanima koje su zvučale tako apokaliptično kao da se radi ne o zalasku jednog doba već o skončanju vremenâ uopće. — Pa se razočarao i batalio i to.

Tad je za neko vrijeme opet zapao u neaktivnost, i moglo je izgledati da se konačno stišava. Boljelo ga je

osjećanje da postepeno tone u zaborav i nesvijesno je tražio načina da bar nekadašnje prijatelje iz drugih mjesta upozori na se. Počeo je sve brižljivije voditi računa o tuđim rođendanima, imendanima i drugim godovima, i stalno je upotpunjavao spiskove osoba s kojima je o praznicima izmjenjivao čestitke imenima uglednih lica i novopostavljenih dostojanstvenika. Ali nije zaboravljao ni čeljad skromnije ruke, pensionisane egzekutore ili finance koji su nekad službovali u mjestu, jer je jako topla blagodarnost tih ljudi za primljeno počašćenje i njihova je pažnja Milinom srcu bila naročito draga. O Božiću i Uskrsu stizali su mu omašni snopovi te prigodne pošte — žetva njegove čestitarske revnosti. Dopisnice s jaganjcima ili sa snijegom zavijanim zvonima ispisane velikim kosim žandarskim pismom s mnogo uskličnika bile su tu izmiješane i izjednačene sa krupnim ministarskim vizitkartama. I ti polusvijesno izazvani znakovi pažnje i sjećanja stvarali su Mili toplinu oko srca pođajući mu prijatnu iluziju da je još živ u pamćenju ljudi.

Ali to smirivanje nije teklo glatko i bez povremenih padova i naglih pogoršanja. Kakva mala neblagodarnost ili otpadništvo iz kukavičluka nekoga od »posljednjih vjernih« duboko bi ga zapeklo i otvorilo mu nezacjeljivu ranu. Prilikom novih općinskih izbora Iveta se doduše uzdržao od glasovanja, ali mu je sin Hrvoje (kome je ranije, kao studentu geodezije, Mile više puta dao dodijeliti općinsku pripomoć) glasovao za Dražojevića. Otada je Mile pred svojim starim nastojateljem postao krajnje zakopčan, premda mu ni jednom riječju ne spomenu tu stvar.

S druge strane, nekoliko toplijih redaka druga iz mladosti ili sami spomen njegova imena u kakvom prigodnom članku u novinama opet bi u njemu raspirili pomamu za djelatnošću i afirmacijom još jaču od one netom preboljene. Na nesreću, povodom nekakve novčane afere u općini primio je pisamce od starog učitelja iz provincije, privrženika iz mladih dana. »Rikni, lave«, — pisao je učitelj,

— »da se razbjegnu miševi! Uzmi trostruku kandžiju i rastjeraj nedostojne!...«

Mile se prosto pomamio. Odjednom se osjetio dužan pred narodom. Dotadanja pasivnost učinila mu se grijeh. »Treba se boriti, boriti se do kraja«, — ponavljao je sam sebi više puta u toku dana. »Treba istrajati, ne dati se!...« Počeo se opet pojavljivati na javnim mjestima. Neka ga vide! Neka ga čuju! Neka se zna da još nije mrtav! Šetao je izazovno pred općinom, isprsen, sa štapom za leđima, i pri susretu fiksirao je u lice protivnike, »uzurpatore«.

Posjetio je redom onih nekoliko svojih starih seljaka iz stranke i izlagao im svoj program. Program je bio kratak i jednostavan: borba proti nedostojnima! — Žmirkavi i krezubi, nekadašnji su pristaše pospano klimali glavama. Po Milinom planu, borbu je trebalo otpočeti oštrim napadom u štampi. Povukao se nekoliko dana u kuću i napisao dug i žestok članak, pa je onda opet obašao svoje starkelje i čitao ga svakome od njih posebno, kod njihovih ognjišta, pošto bi prethodno uklonili žene i djecu. Zatim je poslao članak jednom prestoničkom listu s poduljim pismom u kome ih je potsjećao na svoju političku prošlost, koje se oni sigurno sjećaju, i iscrpno im naslikao prilike na općini. Odgovorili su mu učtivo upućujući ga na provincijski dnevnik, kod čijih će čitalaca stvar nesumnjivo naići na kudikamo veći interes, jer se radi o mjesnim ljudima i prilikama. Poslušao je taj savjet, no provincijski dnevnik nije mu ni odgovorio na pismo. Mile se poklopio i opet povukao među četiri zida izbjegavajući svoje starce iz bojazni da ga ne bi upitali što je sa člankom. A u dnu duše došao je do zaključka da su i oko listova u stvari jednaki ljudi kao i oni na općini, i da su nevaljalci jedna široko razgranjena i moćna organizacija u kojoj vlada prećutna solidarnost.

Nalieto dođe kući na ferije Kruno, nećak njegove domaćice Nikoline, student filozofije. Redovno je pri dolasku i pred odlazak posjećivao Milu i u tim prilikama bivao čašćen bijelom kafom sa skorupom i s »baškotinima«. Sit

samoće. Mile ga ovaj put dočeka neobično radosno i prijazno. Sutradan na večernjoj šetnji pridruži se Kruni i njegovoj grupi, i otada poče svaku veče tražiti njihovo društvo. U njemu se razbudiše krilatice o »omladini-uzdanici« kojima su nekad pozdravljali njegovo »kolo mladih«, i on osjeti dirljivo nagnuće prema tim mladićima. Eto, to je ono pravo, ono što je trebalo! (I čudo samo kako se dosad toga nije sjetio!) Trebao se staviti na čelo mladih i njih povesti u borbu! — Protivnici s općine motrili su podrugljivo tu najnoviju Milinu nastranost. Društvance studenata šetalo je s Milom kad im ne bi uspjelo da mu se na vrijeme uklone i slušalo dosta strpljivo njegova zanosna pričanja o minulim vremenima. Trudio se da im objasni savremenost neuvenljivo mladih ideala iz svoje mladosti i da ih za njih zagrije. Oni su obazrivo izmicali diskusiji znajući ga ojađena i ne želeći da ga bez potrebe još više jade. Ipak, jedne večeri kad je mlatila suha južina podižući šetalištem oblake prašine i zasipljući njome oči šetača, kod mladića malaksa plemenita odluka obazrivosti, pa jedan od Kruninih prijatelja, ošišan i kratkovid student koga su zvali Boćo, na Miline obične priče neočekivano odvrati:

— Znate, program za sutrašnjicu ne može sastojati u uskrsavanju jučerašnjih, ili čak prekjučerašnjih ideja. Morate ipak razumjeti da se jučerašnja naprednost danas zove nazadnost — vrijeme ide dalje!

Mile se zgranuo.

— Kako se mogu nazivati nazadnim ideje koje su i od samih protivnika priznavane kao revolucionarne, i kao takove napadane i pobijane! Naši protivnici — klerikali, austrofili — uvijek su isticali našu revolucionarnost kao ljagu, napadali nas zbog nje! Čak su nam i neprijatelji, dakle, to priznavali — a eto nam danas vi to ne priznajete!...

Osvrtao se naokolo u potrazi za potvrdom, ali je na svim licima vidio samo dobroćudan smiješak. To ga je još više zbunilo.

— Možda, — dozvoljavao je Boćo, — možda je to nekad i bilo, u onim uslovima, donekle napredno, ali danas je to prevladano i postalo je nazadno...

— Ali kako to, zaboga! Kako Vi to zamišljate da se jedna ideja priznata i istorijski utvrđena kao revolucionarna, može prekonoći prometnuti u nazadnu? Zar je istorija tako prevrtljiva? Molim Vas, zar nije značila naprednost borba proti Austrougarskoj monarhiji, program njenog rušenja i stvaranja vlastite nacionalne države, borba proti klerikalizmu, borba proti prekomorskom iredentizmu, borba za demokratske ustanove!... A Masaryk? A ideja slavenske solidarnosti? A naše predratne veze s Pragom, sa Beogradom, veleizdajnički procesi, Balkanski rat, sjeđenje po internacijama, i tako dalje i tako dalje — što je sve to? Zar je to reakcionarno? Ja Vas pitam: a što je onda napredno? Zar klerikalizam, crno-žuti patriotizam?... Hm!... Što Vi mislite, prolaziti kroz fratarske ili talijanske škole, kroz njemačke univerze, provesti čitavu mladost pod snažnim tuđinskim kulturnim uticajima — i iz svega toga izići kao liberal, antiklerikalac, oduprijeti se svim tim uplivima, ne dati se slomiti, odbiti svaku ponudu kompromisa, svako nagodbenjaštvo i »okviraštvo« i stupati ravno i nepokolebivo prema onom cilju koji se onda mogao činiti kao neostvariva fantazija, kao šimera — zar je sve to mala stvar, i zar to nije revolucionarno?!...

Šetači su začuđeno gledali grupicu i u prolasku nastojali da uhvate ulomak razgovora. Društvance se izmakne na usamljeniji rub šetališta.

— ...Ne znate vi koje smo sve borbe mi stariji morali da izdržimo!... Koliko smo se samo nagutali za Rusko-japanskog rata! Kako smo strepili, kako smo očekivali vijesti, kako smo se radovali svakom ruskom uspjehu!... A fratri su — znate li vi to? — držali za Japance! Kod ruskih poraza mi smo se utučeni povlačili u kuće, a oni su likovali, priređivali manifestacije, baklјade. Bili smo skupili među sobom neku svoticu novaca i poslali je jednom prijatelju u Trst da nas svaki dan brzojavno obavještava o novostima s bojišta I znate li što su nam učinili prilikom Port-Artura? Jedan njihov pristaša činovnik na pošti (— sad neću da ga spominjem, a svi ga poznate! —) zadržao je brzojav i potrčao da javi njima vijest. I tako se dogodilo da smo mi za pad Port-Artura doznali — iz manifestacije koju su oni priredili!...

Mile se zaboravio i zavezao u beskrajne pojedinosti i anegdote. Mladićima je već pomalo dosadilo. Boćo ga prekine i započe pomirljivim tonom:

— Sve je to dobro i lijepo, to je u svoje vrijeme možda odigralo svoju ulogu, ali sad moramo prevladati taj uski nacionalni momenat; ne možemo vječno ostati na tome — treba poći korak naprijed.

— Pardon! Ali to što Vi predlažete to nije korak naprijed — to je korak natrag! To znači rušiti one nacionalne tekovine za koje smo se do juče borili i stradali, i koje smo evo jedva izborili! I sad bi, po Vama, to teškom mukom izboreno trebalo rušiti, uništiti! I to Vi zovete naprednost!... Ne bi li to što Vi zahtijevate — priznajte sami — značilo od moje strane beskarakternost, pljucanje na sama sebe, na svoju prošlost, na sve ono za što sam se borio otkad sebe znam!... Kakav bi karakter ja tad bio! I zar bi se to zvalo biti napredan!... Hvala Vam na takvoj naprednosti!...

Mladići mu nisu više protuslovili. Jedan od njih pogleda u mutno nebo i reče zijevajući:

— Hm... Bojim se da sutra nema kupanja!...

Šutke ispratiše Milu do kuće i više se nisu sastajali. Pred odlazak na univerzu Kruno dođe da se od njega oprosti, ali ni jedan ni drugi ne spomenuše onaj razgovor.

*

Slijedeće zime Milu ponovno bronhitis prikova za postelju i zatoči u kući puna dva mjeseca. Ali sad ga više nije tištala samoća niti mučila besposlenost. Odulji obroci vremena proticali su mu sasvim bez misli. Pomisao na smrt

bila je sad od njega dalja nego ikad. I kad je opet izišao iz kuće, fizički je bio potpuno oporavljen, ali su se njegova ranija vrenja bila sasvim stišala.

Zaveo je novi raspored svoga dana, koji ga je potpuno zadovoljavao. Nije osjećao nikakve potrebe za društvom, čak kao da mu nije ni padalo na um da bi mogao biti u društvu. Ustajao je nešto kasnije i dugo se muvao dok bi se obrijao i obukao. Zatim bi sjeo za doručak; svoju kafu s mlijekom popio bi slasno, kao dijete. Tom obredu neizostavno je prisustvovala Nikolina stojeći uz ugao stola i pričajući mu novosti s tržnice. Pošto bi se još obavijestio o vremenu i s njom posavjetovao koji ogrtač da navuče, zavirio bi u fabriku — kao ono u mladosti, za strica Paške — samo da primi Ivetin izveštaj. Stari upravitelj držao se još dobro, kao vuk; sin mu je Hrvoje, uz geometarsku dužnost, u slobodno vrijeme projektirao i rukovodio gradnjom kućica za seljake iz predgrađa čija je zemljišta širenje mjesta obuhvatilo u gradsko okružje i tim samim i njih privelo gradskom životu. Te kućice imale su izvana izgled prave male vile, ali su sadržavale dva stana, od koj h se jedan iznajmljivao, i veliku podrumsku prostoriju koju je vlasnik mogao po miloj volji ili da upotrebi kao konobu ili da izda kakvom zanatliji koji je tek započimao samostalan posao; u pomješću za kupatilo držao se krompir. Na pet ili šest takvih kućica obično nikne, iz ustrižaka, još jedna, za graditelja: u takvoj je sad živio sa sinom i Iveta, i popodnevom je u bašti presađivao cvjetaču ili zalijevao rajčice. I pored Ivetinog svesrdnog nastojanja da se Mili opet približi, ovaj se držao suho i ograničavao se na kratki poslovni razgovor. Iz fabrike bi se uputio na ribarnicu da vidi kakve ribe ima (ribu nije nikad lično kupovao ni svojeručno kući nosio, već je obilazio samo tako, da bude obaviješten). Poslije toga prošao bi duž čitave obale, s kraja na kraj. Zastao bi tamo gdje se očekivao jutarnji parobrod s otoka; stršeći kao zvonik između sakupljene dječurlije promatrao je dugotrajno i nespretno manevrisanje lađe što pristaje, praćeno ljutitim povicima kapetana s komandnog mosta i naglom treskavicom koja

bi spopala čitav trup broda nakon komande »svom snagom natrag«. Odatle bi otšetao do malog zatona iz koga se čulo čegrtanje glibodera. Upiljio bi se u neprekidno promicanje njegovih gvozdenih korpa koje su u beskonačnom slijedu na jednoj strani zaranjale u more a na drugoj izranjale prepune mulja što je gusto curio niz lance. I poslije nekog vremena svega bi ga obuzelo to besprekidno ali ravnomjerno, pravilno kretanje, koje vrijedi koliko i besprekidno mirovanje, i koje dapače još bolje umiruje i uljuljkuje: nema mu početka ni kraja — u svakom je času slika savršeno ista i zato uvijek jednako zabavna, u prvoj minuti kao i u dvadesetoj, tridesetoj, pa bi čovjek to mogao gledati satima!...

Potreba za djelanjem nije ga, dakle, više morila. Ali sad mu se tim jače pojavila druga napast: želja za saznanjem. Bila je to neka krajnja, djetinja radoznalost bez svrhe i bez razloga, neko platonsko, nezainteresirano zanimanje za svaku i najmanju promjenu koju bi oko sebe opazio i za svaki i najneznačajniji podatak iz ma čijeg dnevnog života. Naravno, nikad sebi nije postavio pitanje zašto ga sve to zanima, ali je stvarno trpio čim bi zapazio kakvu novu pojavu u životu mjesta, i nije nalazio duševnog mira, dok je god ne bi uspio da odgonetne i sebi razjasni. Zanimale su ga, razumije se, i novosti s općine i kopkalo ga je da dozna što »oni gore« misle i govore, ali to u njemu nije pobudivalo ni sjenu od one nekadašnje vrele jarosti; prema »njima« je podgrijavao samo neku strpljivu i sračunatu zlobicu. Pratio je njihova šaranja s onim hladnim i dalekim interesom s kojim legitimni pretendent prati preko granice događaje u svojoj zemlji, bez uticaja na njih, kao kroz staklo. I baš sad, u starosti, imao je po prvi put u životu osjećaj da nije potrebna žurba i da ima vremena za čekanje. Brižljivo je i s tihim zadovoljstvom urezivao u sjećanje njihove pogreške i nepravilnosti koje počinjaju. Neka ih! Doći će vrijeme polaganju računa, kad tad!... Brinuo se samo da ničim ne oda ni najmanji znak svog zanimanja za njih i za njihova petljanja, jer je smatrao da

i takvo njegovo zanimanje za njih znači počast i u neku ruku zadovoljštinu. Ne. On ih naprosto ignorira, ne vidi ih! Uvjeren da oni dobar dio dana misle na nj i da kod svakog svoga koraka vode računa o tome što će on reći, ulagao je nevjerovatno mnogo pažnje u to da ne iziđe ni za palac iz svog stava superiornosti. Vjerovao je, nadalje, kako baš takav njegov stav kod njih izaziva bijes, radi kojeg mu se nemoćno svete nizom neizrecivo sićušnih, upravo bijedničkih zabadanja i obiljem sitnog inata. Ako bi mu, na primjer, u dječjoj igri pred fabrikom prasnula praskavica, on je dobro znao odakle to dolazi i ko zapravo za tom djecom stoji. Nazirao je, u magli pozadine, iza te nedužne djece nepregledne redove dušmanskih lica koja se tiskaju i cere; ali se i tu pravio da ništa ne primjećuje. — Neka samo, neka!... Doći će vrijeme!...

Uostalom, u svakidašnjem saobraćaju nije se kod njega moglo zapaziti ni traga kakvoj rasijanosti ili umnom zamoru. Pažnja mu se štoviše pojačala. Na neki čudan i prividno protivurječan način, uspomene su mu gotovo sasvim zamrle, a pamćenje »na malo« izoštrilo mu se do nevjerovatne mjere. Naime, na važnije, značajnije doživljaje iz prošlosti nije nikad pomišljao niti je kad mišlju skupno obuhvatao kakvo razdoblje svoga života, sa svim njegovim sadržajem zbivanja, osjećanja, misli. Ali pamćenje pojedinih sitnih događaja, golih stvarnih činjenica iz sadašnjice, pojedinosti koje su mu se juče desile ili koje je juče doznao, — to sitno pamćenje, kako bi se uobičajenim ali sasvim netačnim izrazom reklo, odlično ga je služilo: jer u tom i jest stvar što ga ono nije služilo, već naprotiv gospodarilo njime, nametljivo i uporno, čisto ga tiraniziralo, prisiljavajući ga da se sjeća čak i onog što nije htio, i čak i onda kad bi želio da ima odmora. Nikolina se u nekoliko prilika iznenadila videći kako dobro i dugo pamti ono što je pred njim prije dulje vremena kazala i kako dapače on nju dopunjuje i ispravlja ako je kod ponovnog pričanja kakve gradske zgode neku pojedinost ispustila ili drukčije ispričala. Odatle u njoj uvjerenje da

kod njenog gospodara ne samo što nema još nikakva znaka staračkog popuštanja, već da je naprotiv u posljednje vrijeme svježiji i življe pameti nego ikad ranije, pa da se čak u izvjesnom smislu i prozlio.

Ta radoznalost, radoznalost — to ga je strašno mučilo! Ponos i ona opća uvrijeđenost nisu mu dozvoljavali da se izravno raspituje o onom što ga je zanimalo, pa je u većini slučajeva morao da odgonetku postizava dugim zapažanjem i upornim dovijanjem. Čak ni Nikolinu nije volio da otvoreno pita za gradske novosti nego ju je zaobilaznim putovima navodio da priča ono što je želio da čuje.

Radoznalost ga je nekada spopadala prijeko, neodloživo kaó svrab. Dovoljno je bilo, recimo, da vidi gdje na Šetalištu dva radnika kopaju nekakvu jamu, pa da se u njemu razbudi demon saznanja. Radnike, kao priproste ljude koji odatle ne bi izvlačili ko zna kakve zaključke niti bi kome referisali što su s njim govorili, možda bi još i upitao zašto kopaju, ali ga je zadržavala bojazan da ko sa strane ne bi čuo gdje se za to interesira. Vrzao se tuda lovkajući čas kad u blizini neće biti nikoga, sve dok na koncu to njegovo šetkanje ne bi postalo čudnovato i samim radnicima te bi ga počeli pogledavati sumnjičavo; a tad je već bilo neuputno da ih pita. Naćulio bi uši ne bi li bar iz kakve riječi prolaznika ili iz ulomaka razgovora među samim radnicima što doznao. I najzad je odlazio neutažene radoznalosti, a u glavi su mu kopkala pitanja: čemu li ta rupa? za kanalizaciju? ili za električni vod? Što li je to opet izmislio Dražojević? — A možda je i za slavoluk? — Ali za koju će prigodu trebati slavoluk, kakva se to opet proslava sprema? — I pitanja su se rojila bez kraja i konca.

Držao se prema svemu nepovjerljivo; osjećaj mu je govorio da je sve što se oko njega zbiva na neki neizravni način upereno proti njemu, ili njemu na utuk, ili njemu za inat. Vijugavost njegovih putova i opreznost u ispitivanju činile su da je doznavao s mnogo muke i s velikim zakaš-

njenjem ono što su svi drugi doznavali i nehoteći, pa čak i proti svojoj volji. Ta otežanost doznavanja već je sama po sebi podavala vrijednost njegovim mučno prikupljenim obavještenjima, dajući im značaj osvojenjâ; s druge strane, ona mu se prikazivala kao plod namjere da nešto od njega skriju ili zataje. I u otkrivanju takvih tajni kao na primjer zašto se kopa jama na Šetalištu ili zašto je osvanuo zapriječen dvjema unakrsnim daskama prolaz kroz Uršulinu ulicu, on je nailazio nekog zadovoljenja povrijeđenom samoljublju i likovao što »im« ni ovog puta nije pošlo za rukom da mu podvale.

Ali Milina glavna dužnost padala je naveče. Kad bi se rasturio korzo i ulice opustjele, uputio bi se da izvrši svoj večernji obilazak. Po staroj navici, taj je obilazak imao vanjski vid higijenske šetnje, s ispravljenom hrptenjačom i sa štapom iza leđa. Najprije bi prokrstario Šetalištem, pa bi obašao grad okolo naokolo da provjeri je li još sve na svome mjestu. Zatim bi udario uzbrdo prema sv. Nikoli van grada, u brijegu, — ruševnoj rustičnoj crkvici u surom kamenjaru, sa dva od bure naherena čempresa i nekoliko velikih aloja. Pred tom crkvicom, »za provale Avara porušenom i opet podignutom marom opata Stjepana«, koja već stoljećima zuri na gradić pod sobom, sjeo bi Mile i zurio skupa s njom u more krovova koji su se ukrštavali, lomili, natskakivali, sterući se sve dolje do obale. Kao dobar poznavalac povijesti svog grada, Mile je znao i historiju te crkvice i historiju svake kuće, svakog kamena u gradu. Dugo je tu sjedio i biskao očima grad, krov po krov i prozor po prozor. Znao je svaku kuću i svakog stanovnika, poznavao je svačiji dnevni red, svačije navike, svačije grešne sklonosti i skrivene nastranosti, znao je porodične bolesti i domaće nesuglasice u svakoj kući. U misli je dizao krovove s kuća i vidio kao na dlanu svačiji život i svačije sitne tajne. Iskrsavale su mu u pameti stvari čuvene ili zapažene tokom dana, pa ih je sad dovodio u vezu, jednu popunjavao i objašnjavao drugom, usklađivao ih, zaokruživao u zatvoren krug. Ako je nekad opazio da pop s pri-

češćem ide k staroj Mari Bungarovoj, isluženoj služavci koja je stanovala u onoj velikoj trošnoj kućerini iza Carinarnice u kojoj se, kao u nekom ubožištu, smjestila sva gradska glota, mogao se je i poslije više mjeseci tačno sjetiti kojeg se dana u mjesecu i kojeg dana u nedjelji to desilo, jer je to bilo koordinirano s drugim takvim saznanjima, pa je na primjer pamtio da se desilo dan prije nego što je čuo da apotekar Kolanović namjerava prodati apoteku, ili četiri dana poslije nego što je bura prevalila telegrafski stup u Grocima.

Vršeći tu svoju večernju smotru sravnjivao je nađeno stanje sa jučerašnjim i prekjučerašnjim i zatvarao obračun dana uključujući ga u dugi niz dana koji sačinjavaju život grada kroz vjekove. Nakon toga dahnuo bi mirnije, kao nad mučno odvaljenim kamenom. Slušao je otkucaje satova sa crkava. Nad varošicom je prohujao još jedan dan; još jedna krpica vremena, jedan jednolični otsječak trajanja, jedno od onih »od jutra do mraka« u čijem se uzanom rasponu zbivaju sitni, neznatni događaji života, za devedeset i devet posto jednaki kao i juče, kao i prekjuče, a samo za jedan posto po nečemu novi i različiti, a iz kojih se prede ona neprekidna traka vremena što spaja današnjicu, u kojoj se prividno ništa značajnijeg ne dešava, sa davnim zemanima kad su u varošicu provalili Avari i porušili crkvicu sv. Nikole (tako da ju je opat Stjepan morao da obnavlja), ili kad je, po jednoj nepouzdanoj predaji, uz tu suru i negostoljubivu obalu nakratko pristala galija Gneja Pompeja koji se tuda nagonio s Cezarovim brodovljem, — pristala očevidno samo zato da uzme vode ili da ukrca nekoliko odvaljenih grebenova kao pritegu proti nevremenu.

Večeras, ispitujući stanje grada koji mu je bespomoćno ležao pod nogama, Mile nije mogao a da ne zapazi, na primjer, da su na talijanskoj čitaonici osvijetljena samo dva prozora, pa i to umjerenim svijetlom, što znači da odličnijih gosti nema već da jedino stari Edoardo igra domina s grbavim Gigijem, dok mu za susjednim stolom zrela kći Armida bezvoljno lista ilustracije, vječno čeka-

jući ženika ponoćnog u osobi kakvog vitkog sekretara kraljevskog konzulata. Edoardo već godinama igra domina s grbavim Gigijem, Armida već godinama lista ilustracije, a ženika nema te nema! ... Isto tako, Mili nije izmaklo da se na Čavrinoj kući na obali, u onoj sobi na uglu, vidi kroz pritvorene kapke utuljena svjetlost, a da i dolje u dućanu, iza zatvorenih vrata, još uvijek gori svijeća. — Što li to rade, u ovaj kasni sat? Da nije ko bolestan? Ali ko? I od čega, i otkada? I kako da on to dosad nije znao? I zašto su jutros dozvali don Marcela? ... Sve pitanja koja traže odgovora.

Mjesec je zalazio za oblake i opet izlazio, sad obasjavajući sad zamračujući ploču opata Stjepana na zabatu crkvice. — »Mijenja se vrijeme«, — reče Mile sam sebi. Odnekud šušnu vlat trave i dahnu dašak nenadanog vjetrića, onog vjetrića iz neodređenog ishodišta koji kao da izbije iz zemlje, napravi mali kovitlac, i opet uteče u zemlju. Zamirisa kadulja. Sitna tamna gušterica »tarantula« strugnu zidom crkvice i zamače u pukotinu. Porosi nekoliko kapi kiše. Mile ustade. Na Čavrinoj kući oslijepio i prozor na katu i prozorče na dućanu. A na talijanskoj čitaonici i ono umjereno svijetlo upola se umanjilo; već je otišao i Edoardo sa kćeri i grbavi Gigi, pa stari čuvar Keko pred odlazak istresa pepeljare kroz prozor na ulicu. Vrijeme je da se ide.

Mile zakopča ogrtač i zaputi se nizbrdo.

BOŽIĆNA PRIČA

Već je sasvim mirisalo na rat. U ljude je bilo ušlo ono trijezno, okato nespokojstvo, ona šutljiva zabrinutost koja prodire do u kosti kao predvečernji hlad. Svak se zatvorio u svoj krug nastojeći da sebi dade izgled čovjeka koji se u javne stvari niti razumije niti voli da miješa i koji pazi samo na svoj posao. Čak i dojučerašnji vikači nađoše odjednom da je tako najpametnije. A u sebi, svak se dovija kako da iznese živu kožu i iznalazi neki svoj posebni način spasenja; u toj posebnosti kao da i leži jamstvo i uslov sretna ishoda, koji će, stoga, doći dijelom i kao nagrada za invencioznost same zamisli. Mnogi pripremaju, u najvećoj tajnosti, nekakav zaklon gdje će skloniti glavu »dok ne protutnji« (jer to će bez sumnje protutnjiti brzo, i glavno je izgurati prvi nalet). Neki, imućniji, udesili su »stopostotno sigurno« sklonište, proveli u njemu električno osvjetljenje iz akumulatora koje ne će zatajiti ni za vrijeme zračnog napada, snabdjeli ga svakovrsnim konzerviranim živežom sladokusno-izletničkog karaktera i drugim sitnim udobnostima; u nutrinu takvog skloništa detonacije će dopirati baršunasto prigušene. Drugi su uredili kućicu negdje na osami pri moru i spremaju se da u njoj provedu nekoliko robinzonskih nedjelja, sa obilatim ribljim ručkovima pripravljenim na priprost ribarski način i s dugim partijama preferansa. I u svemu tome, i kod inače ozbiljnih poslovnih ljudi, ima nečeg ježuljivo-veselog, kao kod đačića kad se zatvori škola zbog epidemije šarlaha, nečeg gotovo skautski idiličnog.

Zaredaše »aktivacije pukova«, formiranje novih vojnih jedinica i slično, — »tiha mobilizacija«, kako se to onda zvalo. U takvoj atmosferi, počeše stizati, pojedinačni ali vrlo brojni, pozivi na vojne vježbe i saopštenja ratnog rasporeda. Čovjeku se moglo pročitati na licu da ga je tog jutra zadesilo takvo nedjeljama očekivano iznenađenje. — Meni dođe poziv za neki »radni bataljon« u Sjevernoj Dalmaciji. Potrpam u kovčežić nekoliko najprečih stvari, svesku »blok-post papira«, dvije-tri knjige, oprostim se od znanaca — i otputujem.

Štab tog radnog bataljona bio je smješten u napuštenoj i ruševnoj parohijskoj kući u Pužanima, na jednoj od golih podvelebitskih kosa koje se steru od Velebita prema moru izumirući u Kotarskoj ravnici. Oko parohijskog doma bilo je raštrkano desetak seljačkih kuća. Preko brijega, na osami i izložena buri, nalazila se nova, još nedovršena škola, pod krovom ali neožbukana i bez vrata i prozora; u toj sinjoj doli stajala je besmisleno i odnekud slučajno, kao da je prolazniku ispala iz džepa.

Sve je u tom kraju izgledalo nekako bez potrebe obilato, prostrano i prazno. Crkva, takođe ruševna i napuštena, nalazila se na protivnoj strani od škole, dva do tri kilometra udaljena od »popove kuće«, na samoj granici gdje počima Kotarska ravnica. Štab radnog bataljona, između oronule »popove kuće« i nedograđene škole, izabrao je za svoje sjedište onu prvu, u kojoj kao da je ostalo još malo topline; u nesuđenoj školi smjestila se dva mlađa podoficira i dio vojnika dok ih zima nije odatle istjerala; a ostalo ljudstvo porazmještalo se po seljačkim kućama i pojatama, kud koji.

Ja sam dopirio u mom starom autu, pun bojazni da mi se ne upiše u grijeh taj »gospodstveni« nastup. Bio je to jedan zatvoreni Ford zastarjelog tipa, dotrajao i olupljen, koji je već promijenio pet ili šest gospodara. Gradska je dječurlija na njegovom isturenom zatku crtala prstom po prašini Miki Mausa i Paju Patka. Ja se

nisam starao da mu dotjeram izgled i maskiram otrcanost; nisam čak ni brisao te crteže (u tom nehaju bilo je možda nešto malo poze). Inače, to je vozilo služilo odlično; za nj nije bilo neprohodnih putova ni nesavladivih uspona, truskalo se dobroćudno po bogazinama i bespućima. Kako su mu bile pokvarene one kopče što zatvaraju poklopac motora, kod truskanja su poskakivale strane poklopca u ritmu galebovih krila kao da tim svojim skršenim zamasima hoće da prhne. Zbog tih njegovih svojstava prijatelji su ga prozvali Ni o grm ni o trn, ili, kraće, »Niogrm«. Pod tim imenom, pače, postao je donekle poznat i u stranom svijetu: prilikom jednog kongresa pružio je svoje usluge i inozemnim kolegama-novinarima, pa su se i njega sjetili kad su mi kartom zahvalili na susretljivosti, odavajući priznanje »à ce vieux gaillard de Nyoguerm«. Moje strahovanje se primirilo kad sam doznao da je u prethodnoj smjeni bio jedan inžinjir s autom kudikamo elegantnijim od moga i da mu to niko nije zamjerio, štoviše da su se starešine često i rado služile njime za službene obilaske. Spremim dakle auto na isto mjesto gdje mi kazaše da je prije bio smješten inžinjirov — pod murvu pred jednim seljačkim dvorištem — zaključam mu vrata i spremim ključić u džep, pa se javim u štab.

Štab se sastojao od kapetana II. klase Dragoslava Đ. Zarića, od jednog otsutnog vodnog oficira koji je bio dovoljno spretan da se izbavi iz tog legla i pođe na neki kurs za obranu od bojnih otrova, i od Vujadina, beskrajno visokog mršavog podnarednika preduge kovrčaste kose kroz koju je cijeli dan neumorno istezao gusti češalj, s patničkim izrazom na licu kad bi to oranje zapelo. Primitivac a neurastenik, njegovu podoficirsku dresuru reda neurastenija je pojačavala do nevjerovatne mjere. U kratkim utolinama kad bi mu očevidno zamorenost sugerirala da je postignut momenat savršenstva u »išpartanim« tabacima i u nategnutoj ćebadi na stolu i na gvozdenom krevetu, još bi samo odvio i ponovno čvršće zavio

uvijače oko mršave golijeni, od grla ogromne cokule do istršalog koljena: ako bi i to ispalo u besprekornom redu, zavalio bi se zadovoljan poprijeko na krevet (kosa bi mu se tad rašepirila po zidu kao paunov rep), viknuo vojniku da mu donese litru vina i dohvatio gusle, pa guslio i zapijévao bez kraja i konca, prekidajući se samo da izbistri grlo i pljucajući svuda naokolo po toj pozornici mučno postignutog reda, te razmazujući ispljuvak nogom. Kapetan Zarić bio je mučaljiv, krt, oguglao na sve — »frontaš« koji je oficirski čin zadobio kroz dva rata. Po štabu je šetao u džemperu i s lulom u zubima, što mu je u mnogome dotjeravalo pojavu dajući njegovoj tvrdoći donekle sportski i flegmatičan izgled.

— Kud ćemo s tobom? — obrati se meni gledajući čudno moju odjeću — dosta pohabani karirani kaput i izlinjale flanelske pantalone. Ja skromno slegnem ramenima

— Koji čin imaš?

— Redov, gospodin kapetane.

— A šta si u civilu?

— Novinar, gospodin kapetane.

— Hm, novinar. Pa šta ti umiješ?

Ja opet slegnem ramenima.

— Kad si novinar, znači pismen si.

Ja ne kazah da to baš ne slijedi tako neumitno, već i tu slegnuh ramenima.

— Pa dobro, da ostaneš tu, u štabu, i tako nemamo ćate.

Od sutradan podnarednik Vujadin dobi u meni vjernog druga u špartanju. Špartali smo od jutra do mraka, neumorno, nezažalno, upravo špartanskom istrajnošću. Dobivši društvo, podnarednik čisto živahnu. Ponekad bi, poslije nekoliko sati više manje nijemog špartanja, prekinuo rad, ustao, raskrečio noge i istegnuo se tako da su mu škljocali zglobovi: pritom bi jeknuo iz sve duše »uh«! kao da hoće da obujmi cijeli svijet. U takvim mu je časovima potreba mišićnog rada diktirala svakojake nove misli. Sjetio bi se, na primjer:

— Šta misliš, da preselimo kancelariju u onu krajnju sobu, a?

— Paaa... ne znam... — problejala bi iz mene lijena konservativnost. Osim toga, »krajnja soba«, koliko sam ja mogao da prosudim, nije pružala nikakove prednosti pred onom u kojoj smo se nalazili.

— Prljava je, zamazani su joj zidovi, — sretno bih se ja prisjetio proturazlozima.

— Ništa zato, obijelit ćemo je. Imamo kreča, uzet ćemo dva vojnika, pa gotovo!

— ...I razlupano je jedno staklo, — pridodavao sam ja.

— Ne beri brige za to, zakrpit ćemo mi to kartonom da će biti ama-ha! — kao u kutijici!

Uzeo bi santimetar i otšvrljao u »krajnju sobu« da je premjeri. Ja sam čekao sa zebnjom. Vratio bi se smrknut.

— Premalena, majku mu, ne mogu da stanu i stolovi i krevet i ormar!

Sjeo bi zlovoljan na krevet. Osjećao sam se kao da sam ja tu pomalo kriv, gotovo kao da je »krajnja soba« preznula od mojih sumnjičavih riječi i ušla u se. Gledao sam neutralno kroz prozor. No Vujadin bi iznenada skočio na noge, opet uzeo santimetar i otišao da ponovno premjera, ali sad na način da ispadne kako njemu treba. Sad se vraćao bodra koraka, sav obasjan.

— Dobro je! Može sve da stane, samo će trebati odmaknuti stolicu kad se otvara ormar. Ali ormar i jeste zato da bude zatvoren.

Pa odmah na djelo, s prozora:

— Hajd', vas dva, dopanite amo, brže!...

Klapanje cokula po stepenicama, drndanje kanta. Razmućuje se kreč, maže se soba, prikucava se lim ili karton na prozor, prenose se iz stare sobe »čunkovi« za

peć, uguravaju se stolovi, ormar, krevet, sve u onako mokru sobu, i loži se peć divljački, da se što prije osuše zidovi. I svim se nedostacima doskače upravo rasipničkim raskošjem nove ćebadi iz magaze: zastiru se stolovi, zakriva se dopola prozor da ne duva, kod vrata se pravi kao neka zavjesa, pokrivaju se rupe u podu, kao ćilimom. A osmerostruko presamićeno ćebe daje vojničkom stocu udobnost fotelja.

Ili mu, u po bijela dana, padne na pamet:

— Boga mu, ova lampa nešto *čkilji*, trepće, vrag je znao! — sigurno je prljava. Je li da čkilji?

Ja se tobože snebivam:

— Ta kako će *čkiljiti* kad uopće ne gori!

— Ih! mudraca! književnika! Znam i ja da sad ne čkilji — nisam slijep! — ali čkilji kad se upali.

Pa hajde da se rastavlja petrolejka, svjetlja se zrcalce reflektora, svi dijelovi peru se i obilno namaču »gasom« — i Vujadin samozadovoljno gleda svoje djelo.

— Vidi-de je sad! je li kô sunce?!

Dva mlađa podnarednika vodila su ljude na rad. Kopao se dubok i širok jarak, navodno zapreka za tenkove; kopao se pod kapetanovim ličnim nadzorom i odgovornošću, prema nacrtima koje je on čuvao i nad kojima je lomio glavu. Jarak je krivudao — da li na način predviđen u tim nacrtima ili na neki drugi način, to mi nismo mogli znati: gdjegdje se neočekivano sužavao, a gdjegdje širio kao udav na mjestu kud mu prolazi zalogaj, i bio je nejednako dubok. Plići i uži bili su dijelovi gdje bi se naišlo na liticu; za uzvrat, u mekoj zemlji to se pošteno nadoknađivalo te se kopalo i dublje i šire od propisane mjere. Zaklonjeni od bure u takvom produbljenom dijelu rova, radnici bi zastali nalakćeni na lopate, gledali oko sebe i, misleći na tenk, govorili s osmijehom: »Bogami, ne će se dobro provesti, ako ovuda natrapa!«

Služba u radnom bataljonu trajala je dva mjeseca, a ljudi, različitih godina i preraznih slojeva i zanimanja, do-

lazili su odasvud: neki s drugog kraja države — mesar iz Vojvodine koji je govorio samo mađarski i Makedonac-bozadžija —, a neki iz obližnjih sela; brkat, ozbiljan primorac, s izrazom stalne potresenosti u očima kakav imaju primorci kad su preplašeni ili zabrinuti, kosmat limarski šegrt iz Splita i trgovački putnik iz Panonije sa zlatnim zubima i s runolistom za zelenim šeširićem. Naveče, ležeći u slami u školi bez prozora, Mađar-mesar duvao je u harmoniku, trgovački putnik pričao paprene priče, a primorci se držali odvojeno, u skupu, i tješili se suzdržljivim jadikovanjem; spominjali su poslove koji su im u polju ostali neposvršavani i brige koje su ostavili za sobom kod kuće.

Jarak je polako napredovao. Na nekim mjestima, umjesto jarka ili pored njega, bile su poredane nekakve čudne zapreke izlivene od armiranog betona — nekakve četverokrake čigre, nešto više od čovjeka, koje su, prevrnuo ih kako god hoćeš, pružale oku uvijek istu figuru. Tim krakatim čudovištima (ne sjećam se više pouzdano kako su ih zvali, ali čini mi se »ježevima«) pridavala se čudotvorna obrambena moć; i to se vjerovanje lako i rado primalo, valjda uslijed njihove »neprevaljivosti« koja je draškala i zabavljala prostodušna čovjeka. Ni sam ne znam zašto, ti »ježevi« uvijek su mi budili pomisao na one sličice po palanačkim brijačnicama, na kojima, zahvaljujući optičkoj varci, možeš da nabrojiš devet ili deset kocaka, već prema tome odakle počneš brojiti. Poduzetnici koji su, po povjerljivim vojnim nacrtima, izlijevali te »ježeve«, dovlačili su ih jedan ili dva puta sedmično u kamionima; ti poduzetnici bili su jedina civilna lica koja smo viđali. Ponekad bi se u štabu bataljona prosuo glas (a niko nije znao odakle je potekao) koji je najavljivao iznenadnu inspekciju komandanta puka. Tad bi se sve uzmuvalo i uzelo bi se da riba sve što se ribati da. Naravno, takvo predupređeno iznenađenje nikad se ne bi ostvarilo. Mjesto toga, katkad bi banula, sasvim neočekivana, inspekcija dvaju majora. Obično bi se auto kojim

su došli odmah vraćao u Benkovac jer je bio potrebit komandantu puka, a meni bi pala u dio dužnost da ih mojim Niogrmom vozim po drugim radilištima i naveče vratim u Benkovac. Da mi se kako-tako oduže, pohvalili bi mi kola: »Pa, bogami, dobra je ova vaša štrickara.« A seljaci pod murvom odmah bi prihvatili: »Daaaa! Dobra, dobra, nema se šta. Ovo je najbolja t i p a, ovo ti može i po cesti, i po ledini, i kud hoćeš — svedno kâ koza«. I dugo su među sobom nastavljali taj razgovor, nabacujući se znalačkim izrazima, ocjenjivali gume, ispitivali »tremeziju« točkova, i lupetali tako, dokono i prazno, u beskraj. — Jedan od dvaju majora bio je trbušast kao da je već unaprijed »sledovao« trbuh koji prinadleži potpukovničkom činu, na mahove jovialan — na mahove važan, već prema prilici. Drugi je bio tankovijast, utegnut, sa vrlo čistim, upravo snježnim rubom ovratnika što mu je provirivao iz bluze, malko ćelav, sa živom igrom očiju koja je trebala da upozori na njegovu oštroumnost. Ipak, taj snježni ovratnik nije dokraja ubjeđivao, i ja se ponekad nisam mogao da otmem utisku da je, i pored tog snježnog ovratnika, navukao bluzu na golo meso, bez košulje, i da u čizmama nema čarapa. U početku je gledao na me bez mnogo simpatije — sve dok iz Zarićeva povika »hej, ti novinaru!« nije doznao za moje »više civilno zvanje«. A tad se naglo preobrazio, postao prijazan i pravio se duhovit, i sa mnom razgovarao »ne kao major s redovom, već kao intelektualac sa intelektualcem«. Prije nego je sjeo za sto upitao me gdje bi mogao da opere ruke, a kad sam ga poveo do mjesta gdje se to nekako moglo da obavi — do stare benzinske bačve u kojoj smo držali vodu —, interesirao se s mnogo razumijevanja za moje predmnijevane intelektualačke patnje i žalio me što provodim večeri u Zarićevu društvu. »Ta o čemu, molim Vas, možete s njim da razgovarate? — ne diskutirate valjda o Istočnom pitanju!« — nadodao je s blagonaklonom šalom. Dok je prao ruke, prisjetio sam se odakle ga pamtim: prilikom jedne ranije vježbe ili akti-

vacije puka, vidio sam ga gdje sav zajapuren bije nogom u trbuh jednog vojnika; istina, tad je bio tek kapetan, a taj je vojnik bio Ciganin i tvrdilo se da je ukrao ćebe iz magaze povjerene njegovoj odgovornosti.

Počela je stiskati studen sve jače, radni dan sve je više kraćao, a slika predjela postajala je sve golija i bjednija. Suri krš, suro nebo i nepošumljenost pokazivali su se u svoj svojoj golotì. Od ljudi iz mjesta slušao sam da se postanak te golote prebacuje u mletačko doba; vjerovatno je to tačno, ali sam imao prilike da se uvjerim da pravi razlog današnjoj očajnoj pustoši najvećim dijelom leži naprosto u »dendrofobiji« tamošnjeg čovjeka. Tu niko ne žali za drvetom, niko ga ne voli. Pored potreba za ogrijev i za građu, uvijek se nađe stotinu dobrih razloga da se strati kakvo drvo: ili za stožinu, ili za badnjak; ili za ražanj, ili za barjak, ili za rudo; ili zato što privlači grom, li zato što pravi sjenu kupusu, ili zato što odnosi vjetar gumnu; ili zato što udara granama o krov kuće, ili zato što mu žile probijaju u bunar. Ili, na koncu, i zato da se posadi jedno korisnije, plodonosnije drvo — koje se nikad ne posadi, a ako se i posadi, niti viri niti piri trideset godina. Zadivilo me do koje su mjere ti ljudi lišeni osjećaja za ljepotu drveta: ako gdje naiđete na kakvo drvo, to će biti neminovno »murvać« ili kostelić, u najboljem slučaju murva. Gledao sam gdje sijeku kesten s obrazloženjem da je beskoristan: korisniji je, vele, orah, koji nosi ploda; ali na murvać ili kostelić nikad ne primjenjuju to umovanje. — O svemu tome često sam razgovarao sa seljacima sjedeći na nogostupu Niogrma; i svi su mi povlađivali i izricali jako mudre i razborite riječi. Ali čim bi sjedeljka završila, razilazili su se svaki na svoju stranu, sa sjekirom pod haljkom, i vjerovatno govorili: »Pusti ga, bolan, neka divani — od toga nikome štete.«

Dva ili tri puta, valjda po naređenju koje je dobio iz štaba puka u Benkovcu, Zarić je iskupio sve ljudstvo i održao mu nekakav govorčić koji je trebao da »podigne duh borbenosti i vojni moral.« Govorio je o »vojničkim

vrlinama«, o dužnosti prema otadžbini i o tome kako treba da svi budu spremni, ako dođe do rata, da se hrabro bore, pa da do potrebe i sam život dadu. Neki omalen, štur vojnik piskutljiva glasa osmjeli se na koncu jednog od tih sastanaka da upola prostodušno upola lukavo postavi pitanje koje je svima bilo na usnama: »A na kojoj ćemo se strani mi boriti i proti kome?« Nastade kratka neprilika. Ali se Zarić ubrzo snađe: »Pa proti svakome ko nas napadne. Uostalom nije na nama da prečišćavamo visoku politiku — vojnik ima da sluša i da mnogo ne pita.«

Pred novu godinu mraz još jače stegnu. Svi su govorili da je te godine izuzetno hladna zima. Ali kasnije sam čuo da se tako svake zime govori. Znam to, da u svom vijeku nisam prepatio toliko studeni kao tada u tom kutu »sunčane Dalmacije«. Dva dana jako zastudi, nebo se namrgodi i dune jaka bura, pa preko noć poče nekakva lapavica — ni kiša ni grad ni snijeg — koja oblijepi i pocakli sve, i cestu, i kamen, i ševarove krovove, i drveće. Jutro osvane čudesno: krte gole grančice murvaća i rašeljke sudarale su se pod zamasima bure dajući čudan, nečuven zvuk, kao cilik hiljade staklenih zvončića. Kapetan je ipak pošao s ljudima na rad jer nije imao protivne upute, i ostao uza njih, po običaju, čitavo vrijeme. Tek oko podne stiže kurir iz puka s naređenjem da se obustavi rad kad temperatura padne ispod minus pet. Ja otrčim s naređenjem na radilište. I radnici i kapetan bili su pomodrili od studeni; on dade nalog za povratak, i svi se uputimo natrag. Jedini živi stvor na koji smo usput naišli bio je jedan seljački dječak, zagrnut haljkom preko glave tako da je kroz otvor virio samo jednim okom; stajao je na humku kao da čuva stado, kojeg nije bilo; — ko bi ga znao što je, na onoj ciči, tu radio! Putem su primorci jedva pogledavali na vinograde i masline, ne imajući volje ni da kude nevaljan način obrađivanja, kao što su to inače redovno činili. Od tog dana kapetan je svakog jutra bio na sto muka da ocijeni je li niže od minus pet ili nije; termometra nismo imali. Šetao je nervozno, premišljajući, pa bi se najzad obratio meni: »Hajde ti, književniče, reci: je li ili nije minus pet?« A ja sam morao da uzmem stvar na dušu, da odvagnem i kapetanovu odgovornost i pomodrele prste ljudi, pa da otsiječem. Smrkavalo se rano, a večera se dijelila još za vidjela — žurilo se svima, i kuharima, i starešinama, a najviše vojnicima, koji su jedva čekali da se što prije preturi i taj dan pa da se zavale u mraku u slamu gdje nema više ni dužnosti, ni prisustva tuđih očiju, ni potrebe da se govori — ni ma čega do onog mutnog stanja satkana od sanjive polusvijesti i od osjeta studi u kome, kao zakukuljen crv, zasvrdla prisna briga i progovori svojim nagorkim a ujedno toplim i kućevnim glasom. I ta briga, ta misao, čovjeka spaja, kao nit, s kućom, s njegovima. — »Ivane, spavaš li?« — javio bi se glas druga iz tame; a Ivan, ma da ne spava (kao što ne spava možda više od polovine tih ljudi), ne odgovara, ne otvara očiju. Tad opet utihne i onaj koji je zazvao, ali se među njima uspostavila neka nijema veza — još jedna nit, samo kraća, kao ona što spaja s kućom. A ponekad se, u tom polusnu, ljudima u grudi nešto skruti, otešča, i oni voljno zaranjaju u drijem sa jednom mutnom željom: da se taj san zgusne, produbi, da se pretopi u vječnost i oslobodi ih i sutrašnjega i svih daljih dana. U ponekoj od tih grupica utopljenih u slami razvezao bi se katkad razgovor, šapatom, kao da se ispovijedaju; prelazili su u pameti dnevne događaje i utiske, pa su neminovno padali na Zarićeve govorčiće, i nicalo je samo od sebe pitanje: »Kako ćeš ti, brate moj, ovako u rat! Nit znaš proti kome, nit za koga, nit zašto!« — U kancelarijskoj sobici, međutim, podjarila bi se peć i nastavio bi se još za jedan sat pisarski posao: na nekakvim obrascima ja sam ispunjao imena i podatke vojnika, i na dnu lista, tamo gdje je otisnuto »komandant bataljona«, nadodavao riječ »zastupa«, a ispod toga pisao »kap. II. klase« i stavljao dvotočje, pa tako ispunjene listove doturao kapetanu, koji je podno svega toga

redom potpisivao: Drag. Đ. Zarić. Kad bi se i to svršilo, kapetan bi se povukao u svoju sobu, sjeo na krevet, uzeo preda se pola kruha i papirnatu kesicu čvaraka koje mu je žena iz Benkovca slala dva puta sedmično, jer mu nije pripadala hrana s kazana, i on se toga strogo držao, a nije bilo gdje drugo da se jede. Polagano je žvakao, bez pažnje i zadovoljstva, kao da se to ne hrani nego samo vježba mišiće čeljusti, — i zurio kroz prozor kroz koji se nije vidjelo ništa do li mrak i tanka, bolna pruga samrtničkog jasa daleko na zreniku, tamo nad Zadrom. Tad bi i kancelarijskoj sobi došao čas odmora, i ona bi se obratila u privatnu sobu podnarednikovu: sva popustila u svojoj ukočenosti, kao da se preobukla za noć. Vujadin se sladio neko vrijeme svjetlošću očišćene petrolejke, zatim bi raskopčao bluzu, naručio dvolitru vina i dohvatio gusle, pa bi guslio često sve do jedanaest sati, a katkad i do ponoći. Ja bih sjeo uz prozor i gledao, kao i Zarić na katu više mene, u crnu noć, i nalazio u tome, ipak, neko ne znam ni sam kakovo oblakšanje. Knjige koje sam ponio čamile su na dnu kofera, pod vunenim bječvama kojima jedan sami dan vojničkih cokula neizbrisivo omasti u smeđe tabane. Mislio sam o Dragoslavu Zariću i njegovu životu, nastojao da isfantaziram i iz mršavih podataka koje sam o njemu znao rekonstruiram liniju njegova ličnog života, pomišljao s kolikim se je mukama probijao kroz oba rata dok nije iz njih iznio »paletuške«. Iz samog »srednjeg slova«, iz onog »Đ« u njegovom potpisu, izvodio sam i dočaravao nekakvog Đenadija ili Đonisija, valjda opančara u kakvoj zabačenoj palanci, i zamišljao s kolikim će nadama taj Đenadije, krojeći dugim potezima opančarskog noža goveđu kožu, biti mislio o neslućeno sretnoj karijeri svoga sina i o životu koji se time pred njim otvara. (Tek mnogo kasnije pomislio sam da taj »Đenadije« možda i nije nikakav Đenadije, nego naprosto Đorđe ili Đoka). A sad taj Đenadijev sin, taj Dragoslav Đ. Zarić, sjedi gore u sobi,

žvače hladne čvarke iz hartije i bulji kroz prozor u mrak u kome se već sklopila i ona uska pukotina nad Zadrom.

Podnarednici su naveče pregledavali svoje spiskove spreme. Dugo su se mučili nalakćeni nad tim išpartanim hartijama, zabačene kape na zatiljak i raskuštrane kose, i uzaludno se dovijali — svaku veče nanovo — kako da zakrpe manjke u cokulama i ćebadi koji su nastali u neurednom rukovanju. I najzad su, ne nalazeći izlaza, odgurivali knjige tješeći se — mladi i neženje — time da će izbiti rat, a vladala je parola da »čim padne prvi metak« prestaju važiti svi ti spiskovi i izdiše svaka odgovornost za vojnu spremu. Taj spasonosni prvi metak presijecao je isto tako sve disciplinske postupke i skidao brigu zbog prezaduženosti, i volšebno rješavao petljanije sa ženskinjem; a svi su oni bili pod postupkom, grcali u dugovima i češkali se iza uha zbog ženskih neprilika.

Vujadina poče tištati, u tim dugim večerima, čamotinja i moja mršava razgovorljivost. Stade odlaziti po seljačkim kućama i provoditi duge sate u razgovorima uz vatru na ognjištu. Malo pomalo zagrija se za susjedovom curom, garavom Stanom; protezao se još žešće nego ranije, raspinjala ga je želja da učini nešto veliko, iznenađujuće, gromoglasno, da je zadivi i zanese. Ostajao sam po cijelu večer sam. A tad se pomalo uslobodih i ja, i jedne večeri, kad utihnu batanje Zarićevih koraka nad mojom glavom, izvučem se i otpješačim onih 4—5 kilometara do obližnjeg mjestanceta Žagrovca — nekoliko kuća nanizanih uz cestu, sa crkvom, popom, poštom i dva dućana »mješovitom robom«. Kasnije, pod izgovorom pošte, dobijem od Zarića dozvolu za »izlazak u ovđešnju varoš Žagrovac«, premda Žagrovac nije bio nikakva »varoš«, a još manje »ovđešnja«, jer je čak pripadao drugoj općini. Otada, čim bi se smrklo i porazdijelila se večera, i čim bi se Dragoslav Đ. Zarić povukao u svoju sobu i uzeo na koljena hartiju čvaraka a Vujadin otišao na sijelo, ja bih zaprašio — u početku pješice, a kasnije, bogme, i Niogrmom — u Žagrovac, i provodio večer u razgrijanoj

popovoj kuhinji, pijući nebrojene kafe i čašice nekog preslatkog Alkermesa, popadijina kućnog proizvoda s mirisom laka za nokte. U dane kad je stizao autobus, počekao bih kod poštanskog ureda dok se razdijeli pošta i novine. U tim prilikama redovno sam se susretao sa žagrovačkim trgovcem Vickom Antunovićem, komc su, još uvijek redovito, stizali paketi svježeg kvasca i baterije za džepne lampe. Prolazio je mimo mene mrk i ozbiljan, gledajući ravno preda se, i nikad me ne udostoja ni jednog pogleda, jer je ignorirao sve što je vojničko. Katkad bi projurio cestom vojnički kamion krcat municije ili vukući za sobom top, ali on ni na to nije osvrtao glave; na licu sam mu čitao misao: »Igrajte se vi vojske, samo se igrajte! Vidjet ćemo što će vam to vrijediti i koliko će sve to trajati!« — Ponekad bi autobus donio kakvog poštanskog inspektora ili agenta osiguravajućeg društva, i ti su neminovno padali u popovu gostoljubivu kuhinju. Pričali su novosti iz grada i donosili u džepu novine svježijeg izdanja od onih koje su stizale poštom; poslije razgovora obično bismo zaigrali neveseli poker, za kojim je pop prosto ludovao; dvoje popove djece, curica od trinaest godina i nešto mlađi dječačić, sjedili su na sanduku uz štednjak i željno pili draži razgovora starijih.

Zarić je jedan put u petnaest dana — svake druge subote — pismeno tražio od komandanta puka dozvolu da pohodi obitelj u Benkovcu. U te dane, Vujadin i ja čekali smo, iz respekta, da prije on otiđe. Predveče, pošto bi namirio sve dužnosti, zaputio bi se pješice, prečacem, preko golog sedla kud je najjače derala buretina. Gledali smo za njim kako gazi pognut boreći se s burom koja mu raspiruje skute šinjela i pokušava da strgne »kapuljaču« s glave. Vratio bi se sutradan, u nedjelju poslije podne, i donio sobom novu kesicu čvaraka.

Jednom mi se pružila prilika da letimično upoznam njegovu porodicu. Poslan sam u Benkovac s nekakvim hitnim spiskom za komandu puka, pa me Zarić zamolio da usput ponesem njegovoj ženi poruku. Penjao sam se

uz brežuljak raspitujući se u svakom dvorištu, i najzad, pri samom vrhu, našao se pred okrečenom prizemnicom s malim vrtom; iza niske tarabe režao je na me ljutit zeljov. Ja dreknem jedampút, dvaput nešto nerazgovijetno, ne znajući kakvu riječ, ime ili titulu da zazovem. Najzad se otvori prozor i pojavi se crnomanjasta zajapurena žena. Pošto razumje ko sam i po čemu dolazim, podviknu psu koji ućuta, i primi me u kuću. Tarući ruke o kecelju izvinjavala se što je u poslu — uprav topi mast — i tužila se kako te godine nisu imali sreće s prasetom: crklo im je naprečac uprav kad se najbolje počelo gojiti, pa su morali da kupe dva manja, koja su tukli u razmaku od dvadesetak dana, tako da je imala dvostruku muku a slabu korist. Izišla je načas da mi donese čašicu rakije, a ja sam ostao sam u sobi slušajući iz kuhinje cvrčanje masti slično pjesmi zrikavaca u ljetnoj noći i zvjerajući oko sebe po zidovima; nad divanom visila je Zarićeva kapa iz Balkanskog rata. Uprav kad sam se opraštao, zaškripaše opet vrata na tarabi — to su dolazile dvije kćerke, curice od petnaest-šesnaest godina, piegava lica, oniske, jednake kao dva poney-a — valjda blizanke — sušta očeva slika. Na nogama soknice od nebojene domaće vune i Czerny pod pazuhom; učile su klavir kod gospođice Anđoline, sestre starog notara Forbegnonija. Gledajući dvije Đenadijeve unuke s Czernyjem, ne mogoh a da ne pomislim: eh, i za to neka zahvale tatinim čvarcima!

Nego, izgleda da su Zarićevi pohodi kući, ma da suzdržani stalno u petnaestdnevnim razmacima — a možda uprav radi te stroge pravilnosti — počeli nailaziti na neodobravanje komandanta, a valjda čak i pobuđivali ono neodređeno pukovničko podozrenje u kome se ispoljava službena budnost. Možda se starešini učinilo da ustaljenost tog običaja i upornà tačnost u njegovom vršenju neosjetno poprimaju vid drskosti, gotovo insubordinacije, pa je pomislio da će biti dobro da se to malko i popritegne. I tako se desi da dva puta Zariću bude uskraćena dozvola. A kad

se već sasvim primače pravoslavni Božić, proču se u štabu da Zarić neće kući. Bilo iz prkosa ili što je znao da je to prilika da mu se naročito rado odbije, izgleda da nije ni tražio dozvole. Dođe i Badnji dan. Zarić je cijelog dana bio mrk i rano se povukao u svoju sobu. Ja sam, razumije se, bio pozvan kod popa. Vujadin se spremao da proslavi Badnjak kako to Pužani još nisu vidjeli. Pomišljao sam da Zarića odvučem sobom k popu, ali sam se zbog njegove mrgodnosti ustručavao da mu to kažem. Upravo sam se opremio da krenem — Vujadin je bio napolju, pripremao nekakva čuda, nekakve kresove, vatre, raketne metke, — kad Zarić siđe k meni u sobu i ušeta se gore dolje. Najzad stade prema meni; učini mi se: premišljao se i kolebao, pa je na koncu jedno prevagnulo. Započe naoko odlučno, gotovo otresito, ali se osjećala nesigurnost:

— Čuješ.... kako bi bilo da mi, ovaj... kad se još malo smrkne, zaprašimo u Benkovac, a?

Mene od prve riječi zazebe u srcu. Tog popodneva, naime, bio sam ustanovio da u rezervoaru imam još vrlo malo benzina, nipošto onoliko koliko treba do Benkovca. Ali kako da odbijem? Kako da ga uvjerim da se ne radi o običnoj šoferskoj isprici? — Mora da je na mom licu primijetio neku neodlučnost, premišljanje, jer dometnu:

— ...A, ovaj... što bude benzina, ja ću da platim.

— Ali o čemu Vi to, zaboga! — požurim ja da predusretnem. — Ni govora o tome!...

Nije bilo kud kamo. Stvar mi se postavljala odnekud kao pitanje časti. Ja spremno izrečem riječ pristanka — pa kud puklo puklo.

Krenusmo, s božjom pomoći. Zarić se zavalio, s osmijehom: »Hajd' da se i ja jednom vozim po majorsku!« Putem mi povjeri da nije htio da traži dozvole već da ide »onako«; da će familiji napraviti iznenađenje, provesti s njima Badnju večer, a zorom pješice natrag u Pužane. Pomuča pa doda — valjda osjeti potrebu da opravda svoj postupak — da mu je to prvo takovo ogrešenje o službu

otkad god je u vojsci. »Nikad nisam izostao s dužnosti ili se napravio bolestan, nikad presedeo otsustvo ni sami jedan dan. Pa videste li kako oni sa mnom? — E, kad su taki, baš ne treba da ni ja s njima budem bolji!« Ja sam slušao, mučaljiv — to je šoferu uvijek dozvoljeno, ne uzima se kao znak zlovolje. A u meni je samo kopkala briga: što ćemo ako zakrkne. Pribjegavao sam svim vozačkim smicalicama i majstorijama, štedio benzin na sve moguće načine, u svakoj nizbrdici iskopčavao motor i vozio »naprazno« što sam dulje mogao. Gonio sam vratolomnim tempom, nastojeći da brzinom prevarim benzin u računu kilometara. Moj se Zarić raspoložio, raspričao se mimo običaja. Bijela vrpca ceste hitro se odvijala pred nama u jarkom svijetlu reflektora. Zarić je razdragano begenisao: »E, jest brate auto gospodska vožnja!« Preko ceste preleti zec, a on viknu: »Ha! Drž' ga, drž' ga!« Ja varaknem upravljačem desno-lijevo, ali mlako, bezvoljno, to toliko da ga zadovoljim. Dobro smo odmicali, dvije trećine puta već su za nama. Napokon ugledamo na uzvisini daleka benkovačka svijetla — hvala bogu, još svega 7—8 kilometara. Samo da stignemo u Benkovac, — mislio sam u sebi skrušeno, kao da se zavjetujem, — pa poslije, što bude! Nastupa posljednja mala nizbrdica, pa još za njom dugi brijeg, Kličevica, i eto nas u Benkovcu. Disao sam slobodnije. Nizbrdo raspalim što sam god mogao, kako bih sa zaletom istjerao što veći komad uspona. Motor je slavodobitno treštao a krilca poklopca poskakivala su poletnije nego ikad. Sad sam već skoro siguran: nije moguće da tolika razigranost, tolik zor naprečac klone! Zarić me pljesne po ramenu: pod četkastim brcima sinu u nevještom osmijehu niz sitnih četvrtastih zubi. »Ih! što se kaže: zmaj zmaja goni!« — pohvali mi rabotu. Prosto letimo. Najednom — srce mi se stisnu — začujem onaj nevarljivi, kobni šum: ono psikanje, ono siktanje koje se uvuče u inače pravilan rad motora, ono ssss puno zraka a prazno benzina, slično uzrigivanju prazna želuca — i koju desetinu metara dalje auto stade. Ja se moralno skljokam na svom sjedištu.

Stidio sam se da podignem oči na Zarića. Razumio je odmah i on na čemu je stvar. Ostadosmo nijemi nekoliko časaka.

— Što ćemo sad? — reče... ne sjećam se da li on ili ja sam. To je bilo ono pitanje bez odgovora, pitanje na koje se i ne čeka odgovor, već koje se izbaci onako, da se prekine neugodnost. Sad, kad smo stali i kad je zamuknuo motor, primijetimo da dere snažna bura. Izađemo iz auta. Bilo je jako hladno.

— Da ima kakva kuća u blizini pa da nam dadu pola litre petroleja, — lanem ja, da bih prebacio dio odgovornosti i na okolnost što u blizini nema kuća. Zarić stade nasred ceste, raskorači se, napravi od dlanova trubu oko usta, pa poče dozivati iz svega grla:

— Ljuuuu-diiiii! Ooooo ljuuuu-diiii!

Naravno, nikakva odziva.

To ponovi dva ili tri puta. Tad ja stadoh da očajno upirem u dugme sirene. Njen glas razlijegao se po zimskom noćnom pejzažu pojačavajući osjećaj usamljenosti i pustoši. »Glas vapijućeg u pustinji« — pade mi na um i osjetim kao nikad dotada izražajnost te metafore. A svaki put kad bih upro dugme i kad bi se oglasio jauk sirene, jenjala bi svjetlost reflektora, što je još jače isticalo turobnost tulenja. Stajali smo tako, prepušteni sebi, više od jednog sata. Već su nas ostavile sve nade; napustili smo sve pokušaje; sjedili smo u autu, u koji je prodrla studen, dobro zamotani i mučaljivi, pri samoj svjetlosti male sijalice sa šoferske table, jer smo reflektore pogasili. Sjetim se da će mi se smrznuti voda u hladnjaku, treba je opet zagrijati. Pokušam da upalim motor, dva, tri puta, ali uzalud; tek tad mi pukne jasno da ne može da upali zbog istog razloga zbog kojeg ćubimo tu: jer nema benzina. Ispustim dakle vodu iz hladnjaka, i opet sjednem. Zarić je namaknuo kapu na obrve, prignuo glavu na rame i zakunjao. Domalo sklopim oči i ja. Prođe tako

neko vrijeme. Najednom se prenemo ozareni nekom magičnom svjetlošću — osvrnemo se, i kroz stražnji prozorčić ugledamo u daljini, kao dvije žiže, dva automobilska svijetla. To je značilo spasenje. Dobra volja odjednom se povrati. Izađemo na cestu mnogo prije potrebe, tapkajući nogama od nestrpljenja i studi. Auto najzad pristiže — visoka, staromodna otvorena kola. Kad pristupismo bliže, a to u kolima sjede komandant i dva majora — vraćaju se valjda s nekog obilaska granice; umotani u stražarske bunde, s kapama natučenim preko uši, pomodrili u licu kao purani.

— Odakle Vi ovde, u ovo doba? — komandant strogo oslovi Zarića. Ovaj pristupi bliže kolima i stade da ispod glasa muca nekakva zbunjena opravdanja. U tom tihom govoru bilo je neko očajno nastojanje da priguši i ograniči bruku kojoj se eto pred mlađim izvrgava, neka kukavna osjetljivost koja moli da bude pošteđena. Ja otstupim pokunjeno, izvadim ispod sjedišta krpu i dadem se da bajagi brišem prašinu sa stakala mojih farova. Ali komandant je nastavljao nesmiljeno, sa slašću s kojom se zavlači prst i dokraja para pukao šav.

— Ko Vam je odobrio da se udaljavate s dužnosti, pitam ja Vas? Kako ste samo s m e l i, u ovakvim časovima!...

Čuo sam nejasno, i nastojao da ne čujem, kako iscrpno »riba« Zarića. Najzad je izišao iz kola i malo po strani nastavio svoju prodiku. Zarić je svejednako stajao u stavu mirno i disciplinovano šutio. Njihov šofer presumićivao se van auta i pogledavao prednje desno kolo; možda su imali dva, tri defekta s tom gumom pa su se napatili studeni čekajući nasred ceste dok se guma zakrpa, i zakasnili čitava dva sata svojim kućama na Badnju večer (a možda pod dekama nose i demižon vina, koje je također s njima zakasnilo), pa je sad valjda Zarić kriv i za to. Pomislim da bih mogao zapitati u njihova šofera litru benzina, ali

se brzo osvijestim: još bi samo to trebalo da se usudim tražiti njihovog, biva pukovničkog, državnog, vojnog, službenog benzina, za nedozvoljene noćne izlete jednog nižeg oficira! Pukovnik je, činilo se, bio završio prodiku. Posljednje riječi govorio je otresitije i popraćao kažiprstom. Pomislim da mu to nalaže da se javi na raport. Zarić se ukočio u stav mirno, salutirao i kliknuo »Razumem, gospodine pukovniče!« Ali pukovnik se sjetio da još nešto dometne, te još nešto, i još nešto, pa se Zarić morao svaki put ponovo kočiti i ponavljati »Razumem, gospodine pukovniče!« Te nadodatne napomene i ponovna ukrućivanja u stav mirno ponovila su se tri-četiri puta. Na koncu se komandant uspe u kola, zalupi vrataščima i auto krenu. Zarić je svejednako stajao »mirno« dok god auto ne odmaknu; pukovnik mu u otpozdrav samo mrdnu glavom, a dva majora prinesoše prste štitu od kape kimnuvši pritom dvared, što je i tako mlakom pozdravu oduzimalo više od pola njegove vrijednosti.

Nas dvojica ostadosmo neko vrijeme bez riječi. Sjedosmo ponovo u auto i opet pogasismo svijetla. Mučali smo krijući međusobnu nelagodnost. Ja zavrnem i malu sijalicu na šoferskoj tabli da se možemo u mraku nesmetano stiditi. A onda se oglasi zagušen Zarićev glas:

— Ih! Baš sam ti ja neki baksuz!.. Uvek meni mora da ovako nešto ispadne!... E, baš sam pravi baksuz!...

Htjelo mu se da se izjada, a opet se bojao da, pred redovom (pa makar i redovom-novinarom), ne izgubi još više od svoga. On proguta prekore i žalbe koji su mu navirali na usta, i umuknu. Moji nemirni prsti ponovo upale malu sijalicu. Pogledam ga kradom ispod oka. Lice mu se postepeno sneveseljavalo, gubilo svoju običnu oštrinu i odrešitost, kao da na očigled stari. Valjda je, u tom raspoloženju, prelazio letimice prošlost i iznalazio — sad gotovo s nekim jetkim zadovoljstvom — mnogo takovih nedaća i poniženja.

— Baksuz, pa eto! — Valjda se čovek tako rodi!

Vrijeme je odmicalo. Ali sad već to nije blio važno. Bilo nam je svejedno da nas neka sila prebaci u Benkovac, ili da nas vrati natrag, ili da ćubimo tako do zore.

— Baš sam nekako sad trebao da odem u penziju. Nameravao sam da kupim negde kućicu, — onako nešto s baštom — pa da mirno poživem, da školujem decu... Pa eto — sad odjednom naiđe sve ovo, ova zavrzlama (— to je trebalo da znači rat koji se sprema) — i ode sve dobesa!

Malo pomuča.

— Naređuju mi odozgo: »podižite ljudima moral, borbeni duh« — kao da je to samo tako! A ljudi — jeste li videli i sami? — pitaju: »a proti kome ćemo da se borimo«. I pravo imaju — ta nisu ni oni slepi! Prosto čovek ne zna šta da im odogovori.

On opet pomuča kao da odvagava da li da kaže ili da ne kaže, pa poriv bi jači i prevagnu:

— I vidiš — pamti što ti kažem —, ako do čega dođe (— to je opet trebalo da znači: rat —), ako do čega dođe, mene će prvoga da potrefi, videćeš... Ne, ne, ne, to ti je si-gur-no, kao bog!...

U starog, okorelog ratnika bio je umilio... recimo pravu riječ: strah, strah od rata. Počeo čovjek stariti, osjetio se umoran, sit toga života, pritegla ga porodica i želja mirnog zakutka, računao je već dugi niz godina da je s ratovima svršeno i da je napokon nastupilo doba jednog duljeg mira, računao je valjda da je učestvovanjem u dva grdna rata iskupio »paletuške« — i sad odjednom, na takvo raspasano raspoloženje, — opet rat! Možda je ta bojazan bila ono što ga je badalo i od čega se ušetavao, poslije čvaraka, u svojoj sobi povrh kancelarije i zamišljeno zurio kroz prozor napolje u mrak.

Gluha ledena noć oko nas. I bura je utihnula. Prava ponoć iz priča. Pogledah na sat. I začudih se: bilo je tek pola devet. Duge su zimnje noći. — Pomislim: pukovnik

će baš nekako sad biti stigao kući, izvinjava se gostima zbog zakašnjenja, pere ruke na suho i klanja se desno lijevo nekako kusasto, kao što se klanja čovjek u okratkoj bluzi. Vjerovatno se u domaćoj toplini malko raskrabio, odljutio, neće da mu slučaj sa Zarićem pokvari taj dan.

U daljini načusmo tutnjavu sličnu tutnjavi mlina — to se kotrljao iza brijega teški teretnjak »naftaš«. Malo zatim, pojaviše se i svijetla. Sad smo ga očekivali bez radosti i bez nestrpljenja. Kad dotutnja do nas, vidjesmo da su to oni poduzetnici koji raznose »ježeve« po obrambenoj liniji; zadocnjeli u domovinskom poslu ili posjedili negdje u krčmi dok se ispeče tučica, pa se sad vraćaju kući. Čim razumješe o čemu se radi, odliše mi iz kante benzina, a iz druge vode u hladnjak. Jedan od njih, onaj razgovorljivi, debeljuškasti žujan, htjede da obrađuje Zarića za Badnje veče:

— O, imam za Vas, gosp'on kapetane, jednu dobru novost: našao sam vam ono. — Iz daljeg razgovora razumio sam da se radi o klaviru. — U Šibeniku, kod jedne stare udovice. Bože moj, nije nov, nije nešto »prima-primissima« — jedan stariji Partartt, od onih dugih (tu raširi, koliko je mogao, svoje kratke ruke); razumije se, trebat će nešto popravka, ali zamislite, molim vas: četiri hiljade! Moja kćerka ga je pogledala, kaže: za početak, više nego dobar. A što se tiče prevoza, to je lako, dovući ću ga ja kamionom jednom kad budem išao prazan...

Zarić se blijedo nasmiješi u znak zahvaljivanja a ujedno rukom napravi neodređenu gestu kao da kaže: Mani ga, baš mi je sad do g l a v i r a!

— ... Nego, ima li uopće smisla da se gospodin trudi do Benkovca, — obrati se Žujan prema meni, — ta možemo Vas mi povesti, usput je, izvol'te, izvol'te unutra...

— Pa i jeste... — prihvati Zarić, pa onda meni: — Vratite se, zacelo i vas čeka društvo.

Uze sa sjedišta svoj mali smotuljak i uputi se k teretnjaku.

— Hristos se rodi, gos'in kapetane! — viknem za njim. On se osvrnu, kimnu mi umorno glavom i tužno se osmjehnu, pa uniđe u kabinu. Za njim se domaćinova ruka provuče kroz prozorče i brižno zalupi vrata, a zatim se polako, usudno stade dizati staklo — i otsiječe me od njih. Teretnjak dva puta zabrunda i krenu. Ja pozdravih odlazak mahanjem ruke prema mračnoj kabini, ne razabirući, od odraza stakla, da li ko iz nje vidi moj pozdrav i da li na nj odgovara. Na teretnjakovu zatku upali se malo crveno svijetlo odmičući u daljini u viru prašine.

Tada ja okrenuh Niogrm i krenuh za Žagrovac, u popovu zagrijanu kuhinju.

BUNAREVAC

I

Pisao je pognut nad malim stolom u uglu, licem prema zidu, tako da je zaklanjao svjetlost petrolejke, pa je čitava niska prostorija ostajala u sjeni. U sobi je mirisalo na vlagu i na ljekarije. Vatra se gotovo pogasila; ispod slabih vrata pirila je ledena strujica od koje su zeble noge. On ustane da pročačka ostatke žerave u peći. Bila je to mala neobložena peć od željeznog lima, slična gvozdenom buretu, koja se naglo razgrijavala gotovo do usijanja, ali se isto tako naglo hladila, te bi se uskoro opet raširio dah studeni i isplivao neuništivi miris na vlagu. Kako je ustao od stola, po sobi se razvukla svjetlost petrolejke i mutno osvijetlila ugao gdje mu je ležala žena. On ubaci u peć nekoliko drveta, pripali špiritusnu lampu i pristavi lončić s čajem. Piljio je u plave plamečke koji su oblizivali dno posudice, sve dok se iz nje ne stadoše izvijati bojažljive spiralice pare. Onda dune u plamen, izlije čaj u šolju i na prstima priđe ženinu ležaju. Stajao je neko vrijeme neodlučan da li da je budi. Osluhne časak: spavala je duboko, kao u nesvijesti — nije joj se čulo disanje. Kao i uvijek, neugodno ga taknu ta potpuna tišina. Odloži šolju i sjede opet za sto.

Ali večeras nije imao volje za rad. Rasijano je gledao preda se usitnjavajući olovkom pepeo u pepeljari. Poslije nekog kolebanja, pripali cigaretu. Ranije je izlazio da

puši na hodnik, no posljednjih dana ta je obazrivost popuštala: pripalio bi i u sobi, odbio dva-tri dima, pa prignječio opušak.

Proljeće je bilo na pomolu. Ali te su godine kiše usporavale njegov nastup. Sjeti se: za mjesec dana navršavaju se dvije godine otkako je u toj palanci.

Tu je upao odmah poslije studija. Bio je došao u sukob s ocem, poznatim prestoničkim liječnikom, radi te iste žene koja leži tamo u kutu i koju zaklanja od svjetlosti svojim plećima. On je tad stajao pred zadnjim ispitima na univerzitetu a ona je studirala klavir na muzičkoj akademiji. Otac je bio jako nezadovoljan sinovljim izborom: djevojčina tetka, u čijoj je kući kao siroče i odrasla, imala je prilično bučan brakorazvodni proces, a porodica mu se i inače činila sasvim skromne ruke. Zamišljao je posve drugačiji brak za svog jedinca. Osim toga, djevojka je bila grudobolna. I on se, kako je govorio, »odlučno protivio toj vezi, i kao otac i kao liječnik«.

Sukob se šutke zaoštravao. A uporedo s tim, Miloš je stao posmatrati oca sve kritičkijim pogledom. Počeo je otkrivati u njemu pojedine egoističke crte i zapažati njegove sitne neestetske navike. Te su sitnice, naročito kod stola, budile u njemu nesrazmjerno veliku jarost. Prisjećao se iz najranijeg djetinjstva nekih očevih postupaka prema majci koji su ga, u ono doba, prisno povređivali ali ujedno svojom mužjačkom superiornošću u njemu budili neku čudnu smjesu od udivljenja i surevnjivosti. Sjećao se, kao kroz maglu, i jedne očeve vanbračne veze o kojoj je rodbina u svojim razgovorima, misleći da on još ništa od toga ne shvaća, mnogo pretresala i za koju je govorila da oca »mnogo košta«. Tu ženu on nikad nije vidio, ali kad god bi sreo kakvu »sumnjivu gospođu«, ili ono što je on tada zamišljao »sumnjivom gospođom«, ako bi mu se samo učinilo da je časak dulje zadržala pogled na njemu, odmah bi pomislio: »sigurno je to o n a«. Zaželio bi da bilo čime na se svrati njenu pažnju, da ga prepozna, da sazna da je on sin o n o g č o v j e k a. A čas kasnije, kako bi otkrio u sebi klicu prisnosti prema toj ženi i želju za njenom na-

klonošću, naglo bi se zastidio zbog osjećaja izdajstva počinjena prema majci. I od te igre čuvstava samo je porastalo ono čudno, mrsko udivljenje za tog čovjeka koji može da tako uzbudljiva i žeguća osjećanja raspiruje u srcima drugih ljudi.

Ali sada taj čovjek nije nimalo sličio na nekadašnjeg. Bio je oronuo, okrupnjao, nekad samosvijesni nos mu je omesnatio i otromboljio se a među prorijeđenom kosom na tjemenu promolila se mala čistina glatke, starački žute, beskrvne kože. Takav, mogao je da pobudi prije sažaljenje nego mržnju. Njime su preovladavala očinska, porodična osjećanja i na mahove su nailazili na nj momenti lake ganutljivosti. Ali je baš i to sad sina srdilo: odbijala ga je ta osjećajna mlecavost u kojoj je vidio samo popuštanje snaga u ostarjelom mužjaku.

Možda bi se očevo protivljenje, u pogodnom momentu, bilo moglo vrlo lako savladati samo malo taktičnijim postupkom, možda čak i samom jednom toplijom riječi. Stari je sad odjednom osjetio da mu je bez sina lišen smisla i svrhe čitav život. Ni karijera ni blagostanje ni lična ambicija nisu više davali nekadašnjeg zadovoljstva. Postao je gotovo sentimentalno osjetljiv na podvale u službi, koje su nekad samo raspaljivale njegovu borbenost i potsticale ga da uzvraća udarce istom mjerom. Sve mu je to, s godinama i iskustvima, došlo odnekud isprazno i nesposobno da pruži ma i kap istinskog životnog smisla. Da, samo jedna jedina sinova toplija riječ, i njegov bi se otpor bio istopio kao vosak. Zavodnjele bi mu oči i on bi vjerovatno, za ljubav sinovlje sreće, bio »i to rado učinio«, bio bi otstupio od onoga što je smatrao svojim principom, i čitava bi se stvar riješila u jednoj patetičnoj roditeljskoj sceni. Ali Milošu je bilo odvratno takvo bljutavo-sladunjavo rješenje. I tako je vrijeme prolazilo ne donoseći izmirenja.

Stupivši jednom na put upornosti, mladić je smatrao za dužnost da na njemu ustraje. Osjećao je kako se u tome afirmira njegova ličnost i jedri njegova volja. I majčine potajne suze i časovi očeve nevješto skrivane potresenosti koja je čisto prosila da joj se pruži ma i najmanji povod pa da se preda, u njemu su samo pothranjivali inat i pojačavali slast koju mu je tjeranje tog inata davalo. Prkos je sad bio opružica koja je pokretala svaki njegov čin, i on je s jetkim zadovoljstvom uklanjao sve povode za izmirenje. Najmučniji čas dana bio je ručak (o, Miloš je još iz djetinjstva dobro pamtio takve nadurene, šutljive ručkove kad u građanskoj kući vlada zategnutost!): mala porodica žvakala je u tišini, ukočenih čeljusti, gledajući ravno preda se, u tanjir. Majka bi s vremena na vrijeme nečujno uzdahnula. Namjerna šutnja rasla je, nadimala se među njima kao nevidljiv balon, dok najzad pod smrknutom maskom ocu ne bi zaigrale vilice. Tad bi naglo ustao, dohvatio s kredenca nekakve kapljice pa ih s ostentativnom obilatošću sipao u čašu rukom koja drhti — cvokotanje bočice o rub čaše jasno je odzvanjalo u naelektrisanoj tišini blagovaone — i ubacivao ih u grlo prijekom, neopozivom kretnjom. Sin je svemu tome prisustvovao tvrda lica i ostajao sasvim netronut tim prizorom doziranog trovanja. Odmah poslije toga izišao bi iz kuće kako bi izbjegao eksploziju osjećaja koja je prijetila, a koja bi u svojoj bujnosti mogla postići za starca tako ponizujući stepen, da bi se sin morao zastiditi da i dalje ustraje u svojoj nepopustljivosti.

II

Odavno je u porodici bilo odlučeno da će Miloš poslije fakulteta nastaviti studije u inostranstvu. Sad je došao na misao punu draži da zabaci taj plan, da se vjenča, pa da ode u provinciju kao suplent. I jednog dana banuo je pred ručak kući s već potpisanim dekretom u džepu kojim je postavljen na nižoj gimnaziji u Bunarevcu. Čas prije nego su sjeli za sto prišapnuo je majci, kao usput

i što je mogao ravnodušnijim tonom, zaprepašćujuću novost. (Jer — ko bi ga znao zašto — njegov se prkos protezao i na majku, ma koliko uviđao da je besmisleno što njoj nekrivoj zadaje tu bol; možda se bojao da bi uvrijeđena beskompromisnost njegova stava izgubila na uvjerljivosti kad bi prema bilo kome umekšavao svoje držanje.) Ručak je, kao i obično, protekao u šutnji. Otac nije mogao da ne primijeti na ženi neko izvanredno uzbuđenje; isptivački ju je promatrao ispod oka nastojeći da pogodi razlog toj novoj uznemirenosti. Miloš je ustao od stola i izišao čim je bio gotov s jelom. Na ulici je jedva prikrivao zadovoljstvo koje ga je obuzimalo pri pomisli na objašnjenja i scene što će sad uslijediti kod kuće.

Tog dana Miloš je pristupio društvancu buntovnih studenata, u kome se rado kretao, s pojačanim osjećajem lične vrijednosti. Oduvijek ga je mučila želja da u očima tih mladih ljudi poskoči: i pored toga što su ga sretali sa simpatijom, osjećao je da njegov »problem« ne uzimaju odveć tragično i da njegove pobune smatraju ustvari ćudima »djeteta iz bolje kuće«. Pod tim dojmom, katkada se i njemu samom njegova borba s ocem pričinjala dosta tričava i neozbiljna i spoznavao je da je i ova sadašnja njegova upornost u suštini iste prirode i istog porijekla kao i nekadašnja djetinjska tvrdoglavost po kojoj je, iz inata i zbog nekakvog »pitanja časti«, odbijao da uzme kolač za kojim je žudio. Osjećao je kako ta njegova borba blijedi pred očima tih kosmatih i loše odjevenih mladića koji su kojekako kuburili izdržavajući se sami i nerijetko bivali hapšeni i premlaćivani po kazamatima. Iz tog upoređenja rađalo se u njemu novo nezadovoljstvo sa samim sobom i nova gorčina. A za to se i opet svetio na ocu, tjerajući svoj prkos u krajnost. I na koncu je ta jarost na oca postala ono najglavnije i najčvršće u njemu, gotovo jedini upravljač i jedino mjerilo njegovih postupaka.

Jagoda je prekinula svoje studije na muzičkoj akademiji i na brzinu se spremala za vjenčanje i za odlazak u provinciju. Sad je i to što je djevojka prekidala studije

bila jedna nova žrtva koju je Miloš stavljao u krivicu ocu. Povodljiva i podložna tuđim uticajima, Jagoda se vješala čvrsto o Miloševu mišicu, sretna što na nekog jačega može da prenese teret vlastite volje i mučnu dužnost odlučivanja. Nježne građe, dražesna u svom nehajnom, pomalo patkastom hodu, sa svoja dva površno vesela oka pod začuđeno izvijenim tankim obrvama koje su se spajale nad kukastim nosićem, gledala je u Miloša s beskrajnim pouzdanjem. Ipak, imala je onu naročitu žensku vrstu istrajnosti u započetim stvarima i sposobnost da vedro i bez kajanja ponese sve ono što za sobom povlači jednom donesena odluka; i nije ni slutila koliku podršku crpe Miloš, možda i nesvijesno, iz tog njezinog svojstva.

Jednog popodneva pošli su na vjenčanje, u svijetlim proljetnim odijelima, s naglašenom nebrigom za forme. Kumovala su im dva kosmata prijatelja, a poslije vjenčanja čitavo je društvance otišlo u jednu kafanicu na pristaništu. Miloš je skoknuo do kuće da se oprosti s majkom. Izljubila ga je sva u suzama i predala mu medaljon za Jagodu, s kojom nikad nije govorila. Sa stepenica ga je opet dozvala da ga još jedan put zagrli i da ga prekrsti. Ostavio ju je za sobom u grču plača. Vraćao se u kafanicu oborene glave, s nekim neugodnim neskladom u grudima.

Naveče je društvance ispratilo Miloša na voz. Jagoda je trebala da pođe za njim čim joj javi da je našao kakav takav smještaj. Stajali su pred vagonom čekajući znak za odlazak. Drugovi su se smijali i tjerali uobičajeno zadirkivanje; Miloš je slušao rastreseno i silio se da podržava veseo izraz. Uskočio je u kola kad se voz već tromo pokrenuo, praćen bučnim dovikivanjem i šaljivim preporukama prijatelja na koje je odgovorio s prozorčeta nasmijanim licem ma da ih nije pravo ni čuo. Posred grupice stajala je Jagoda pod slamnatim proljetnim šeširićem i nasmiješeno pozdravljala rukom. Učinilo mu se da za tim osmijehom nazire trag neke sjetne otsutnosti. Govorio je sam sebi da je to samo uobraženje, plod nje-

gove sklonosti da vječito kopka; ili ona obična, sasvim prirodna sjeta pri rastanku — svaki rastanak pomalo rastužuje, i bez nekog naročitog razloga, onako kao što rastužuje zalaz sunca ili jesenje padanje lišća. — Grupica je još uvijek stajala na mjestu pozdravljajući. Doživljavao je staru, dobro poznatu impresiju: vagoni se nižu i kompozicija se suče stvarajući svojim izduljavanjem osjećaj kao da nešto iz nas izvlači; osobe na peronu bivaju manje i postaju nekako besmislene, lutkaste, sa svojim mehaničkim mahanjem maramica i ponešto umornim osmijehom, i ima jedan momenat kad između sebe i njih osjetimo, s izvjesnim olakšanjem, prekid i odijeljenost. I kad je sve to iščezlo, Milošu je ostao pred očima onaj sjetni izraz u Jagodinom pogledu; kao prigušena pratnja, tome se pridružavao plač majke. Kasnije, u časovima potištenosti, ta mu je slika često iskrsavala u duši.

Ušao je u kupe, bacio pogled po strpljivim licima saputnika — svojih novih, nepoznatih i privremenih saljudi. Lagano se naklonio i povukao za sobom vrata — sad su bili odijeljeni od svega ostalog, zatvoreni u omeđenom okviru jedne nove stvarnosti; lomot vožnje dopirao je do njih prigušenije. Pogledao je kako stoje njegovi kovčezi u mreži, smjestio se na svom sjedištu. Izmijenili su nekoliko upita običnog željezničkog razgovora: smeta li kome otškrinut prozor, gdje čekaju na križanje s brzim vozom. Miloš je još jedan put povirio u V o z n i r e d da vidi kad tačno stižu na stanicu na kojoj on prelazi na uskotračnu prugu. Ma koliko ništavni, ti kratki razgovori skrašavaju čovjeka u novu okolinu: imaju moć da razbiju dotadašnje raspoloženje i potiskuju u pozadinu čovjekove lične brige i misli, namećući mu odnose sredine u kojoj se našao. Miloš se predao toj novoj slučajnoj zajednici. Trudio se da ne izgleda odveć zaokupljen svojom ulogom svježeg mladenca. Iz te se bojazni rado upustio u razgovor sa stasitom zrelijom crnkom koja ga je promatrala iz ugla kraj prozora sigurnim

pogledom. Štaviše, u jednom je trenutku osjetio kako u svome govorenju pomalo upada u samodopadnu traženost, koja je mogla da sliči na udvaranje.

Nakon pregleda putnih karata razgovor je zamro. Voz se dohvatio otvorenih polja. Za prozorom je stajala tamnina. Pritulili su svijetlo za noć. Putnici su zagnjurili glave u skute svojih povješanih ogrtača, pa su i oni koji nisu bili sanjivi prekrstili ruke i sklopili vjeđe, iz nelagodnosti da stražare otvorenih očiju među pozaspalim saputnicima, bar dotle dok ovi tvrdo ne usnu. Miloš se polako izvukao na hodnik i dugo prostajao uz otvoren prozor. Na mračnoj pozadini noći iskrile su se zvijezde. Voz je pronosio kroz ravnicu svoj fijuk. O bok vagona razbijali su se mali zamasi onog crnog, putnicima dobro znanog noćnog vjetra koji u sebi donosi svježinu dalekih tamom zakriljenih prostora. S časa na čas mimo prozora bi suknuo roj varnica. Miloš je bio pun one bezimene ustreptalosti koju je oduvijek u njemu budila vožnja i osjećaj pasivne nošenosti kroz prostor. Upirao je pogled u mrklu daljinu pružajući glavu napolje, udaru vjetra koji mu je mrsio kosu i zasipao oči iskricama ugljena. Lupa točkova usklađivala se ćudljivom promjenljivošću sad u ovakav sad u onakav ritam i sugerirala mu (— to je bila njegova stara zabava! —) razne zvukovne figure. A na samu golu ritmičku nit spremno su se lijepile riječi, kao laste što sjedaju na telegrafske žice. Ponavljao je desecima puta, uz pratnju tog kloparanja, dva stiha što su se tad u njemu rodila (a kojima će kasnije već lako naći početak i svršetak):

. . . i mladost naša krotko sklapa oči
zavejana vihorom behara . . .

Provinciju je sebi pretstavljao kao zaostalu i zabitnu sredinu, ali opet poetičnu u svojoj djevičanskoj i pomalo surovoj patrijarhalnosti, prostu od gradske ukalupljenosti i skučenih društvenih forma. Pred njegovim očima pojavljivala se palanka u mekom osvjetljenju proljetnog su-

tona, s modrim bregovima u daljini. Vidio je sebe i Jagodu kako u ljetne večeri zagrljeni prolaze pored bašta i šljivika iz kojih odzvanja sočni smijeh djevojaka a preko naherenih taraba nad njih se nadvijaju grane voćaka oteščale od cvijeta koji im natrunjuje kosu svojim bijelim laticama. Predosjećao je plodna lirska raspoloženja u takve čeznutljive večeri u koje se duša sladosno-bolno razvlači; zamišljao je šetnje uz nekakav potok, leškarenje pod zvjezdanim nebom na nekakvim Bježinim livadama. I tu bi se opet odnekud uklepali stihovi:

...a mlak i čežnjiv suton proljetni
kroz dubrave se naše povlači...

Kod prozora je počeo da bije hladan noćni zrak, pa se povukao u polumračni kupe. Saputnici su spavali sjedeći, skrštenih ili u krilu složenih ruku, olabavile donje vilice i opuštenih, razoružanih lica. Samo je crnka u uglu, kad je za sobom povukao vrata, otvorila pa opet sklopila svoje velike crne oči. Sad je opet lupa točkova dopirala prigušena. Voz je sa zviždukom nailazio na mostiće i prolijetao kroz male stanice ne smanjujući brzinu. U toplini tijesne, polumračne, vatirane kutije, čovjeka je uljuljkivao osjećaj da ga jurnjava voza zajamčeno i zapečaćeno nosi prema njegovoj meti.

U svitanje je Miloš ponovo stajao uz prozor. S poljâ su bježali pramenovi tame ostavljajući za sobom poleglu travu pod težinom slane. U bijelim parama u daljini rađalo se sunce.

III

Ali palanka se već kod prvog dodira pokazala sasvim drukčija nego je zamišljao. Odmah su ga uputili na stan kod Milke Rkanove, udovice opančara Sime Rkana, — jedini smještaj koji se tad mogao da nađe. Pokojni Rkan sagradio je sa seoskim majstorima a po svome vlastitom planu čvrstu jednokatnicu s malim prozorima u kojoj je predvidio i jedan stančić za iznajmljivanje, iz želje da osigura stalnu mjesečnu renticu. Kuća tek što je bila gotova, a Rkan umro. Udovica mu je živjela sa hromim djetetom od najma tog stančića i nesuđene Simine opančarije u prizemlju, provodeći dio godine u Bunarevcu a dio na selu kod djevera, jer pokojni Simo nije bio odijeljen od brata. Svakog novog činovnika koga bi služba dovela u mjesto upućivali su najprije »kod Rkanovke«. Stančić se sastojao od uzanog pretsoblja u kome je bio smješten mali bosanski štednjak i od dosta prostrane ali niske sobe, obojene glinasto žutom bojom, sa neravnim zidovima, punim nabubrina i spljošnjenih guka, koji su se sastajali u krivudave ćoškove. U sobi je bio jedan smeđe oličen krevet s mramorastim venaturama, rad drvodjelca iz mjesta, pokriven kričavom narodnom prostirkom, i jedan divan, sumnjiv na stjenice, dvije bukove stolice za sklapanje i četvrtast sto na čijoj je ploči u žljebovima bilo ostataka od rezanaca koje je domaćica na njemu razvlačila. U uglu na zidu oveća mrlja od vlage, a u pokućstvu, tkanini, pa čak i u samim zidovima žestok miris ovčijeg loja. I već sutradan po svome dolasku Miloš je obeshrabreno sjedio nasred sobe, s čekićem u ruci, pred otvorenim kovčezima, i zurio u slike koje je pohitao da povješa po zidovima. To su bili pokloni prijatelja slikara i uspomene s njegovog ferijalnog boravka u Parizu: bosonog čovjek ogromnih pesti i stopala što sjedi na stepenici pred kućom u proderanom šeširu, crtež konja što se propeo na stražnje noge, jedna mrtva priroda — rasječena rajčica, nož i zemljani krčag —, i, na koncu, kruna svega, uljena slika koja je pretstavljala kutak pariške periferije: visoki sivi kandelabar i zelena krošnja kestena na pozadini kuće bolesno ružičaste boje s natpisom nad vratima: CAFÉ DE LA MAR... — nastavak je zakrivao okvir. Sjedio je i zurio u tek povješane slike koje se nisu tačno priljubljivale uz duvar, zbog neravnoće žbuke; desni

donji ugao pariške periferije odasjedao je od zida za debljinu palca i poda nj je s jezivom sporošću zamicala stonoga. Nebo se bilo neopazice naoblačilo, po svemu je pao sanjiv sivkastosrebren odraz — činilo se da je vrijeme prestalo teći, kao da mu je dat raspust. Kroz otvoren prozor dopirao je miris upaljena đubra s hrpe što se dimila u uglu dvorišta i nemušto gakanje Milkinog malog bogalja koji je puzio neobično izvježbanom brzinom na rukama i koljenima.

Da, sve je bilo drukčije nego što je pretstavljao. Drukčiji položaj mjesta, drukčiji pejzaž, drukčije osvjetljenje. Mjesto je bilo uvaljeno u kotlinu — baš kao u dnu bunara, i sunce je rano zalazilo za rubom okolnog krša koji je obilježavao vidokrug. Nikakvih modrih bregova, nikakvih daljina pogledu. Prevladavala je sinja boja kamenjara koja je zamarala oči. Obrisi stvari bili su oštri kao rub krhotine, osvjetljenje sirovo. Beharu nigdje ni traga.

Poslije podne uspeo se šetnjom uza brijeg. Suri obronci, »brine,« bili su rijetko obrasli niskom i kržljavom grabovinom, pokojim krivim brestićem ili hrastićem, smrekom i grmečcima drače. I sva ta vegetacija, ma da samonikla i ma da od iskona neiskorjenjivo izbija na tom tlu, bila je krivasta, isprelamana, kvrgava, vječito u nekom stanju nedoraslosti, patuljasta i sakata, jer je čobančad i žene iz zaselaka neprestano sijeku, zbog krajnje neštašice goriva. Jedno jedino veće drvo, pošteđeno kao za uzorak, stršalo je u brijegu, na raskršću gdje se od ceste odvaja seoska oputina — nekavo čudno, Milošu nepoznato drvo s divljačnom, k zemlji posrnulom krošnjom pod čijim teretom kao da je deblo teturalo. Kvrgavo, zasukano, bijeno nepogodama i tlačeno podnebljem, zarilo se u krš kao džinovski svrdao i razvilo se u širinu, puno svoje plećate, niske, podmukle snage. Put do tog drveta postao je kasnije Milošu i Jagodi redovna, svakodnevna šetnja. Ne znajući mu pravoga imena, nazvali su ga A n č a r o m; i on i ona običavali su da svaku nepoznatu stvarnost privode kakvom književnom praobrascu; i time bi ta stvarnost, pod odbljeskom literarne reminiscencije, odmah postala prihvatljivija, zaodjela bi se nekim vajnim čarom.

Kad bi se odozgo, s ruba vidokruga, začula tutnjava automobila, ljudi su na pijaci podizali glave izgledajući i prateći silazak koji je, kroz serpentine i okuke, trajao nevjerovatno dugo. Malena kutijica kotrljala se u oblaku prašine, a dolje, na dnu jame, iščekivali su je kao vjesnika iz širokog svijeta. Krak uskotračne vicinalne željeznice, sagrađene nekad za vojničke svrhe, izbijao je naprotiv sasvim naglo iza jednog kuka, ali je zasoptano bahtanje najavljivalo dolazak voza mnogo prije nego bi se pojavio na vidiku. Samo naselje zbilo se na uskom prostoru između mosta preko guduraste jaruge kroz koju je zimi nadirala bujica što se slijevala s planine a koja bi ljeti skoro sasvim presušila, i župskog ureda, masivne kamene jednokatnice, najsolidnije građevine u mjestu. Između te dvije tačke nanizale su se uz cestu kuće s dućanima i magazama; na tih trista ili četri sto metara ceste, »od mosta do popove kuće,« od jutra do mraka gažene i ispregazivane koracima mještana, zbivao se sav njihov život. Tu su se združavali ili ukrštavali njihovi interesi, sklapale porodične veze i poslovni ortakluci, gojile nasljedne porodične pizme i kuhale podmukle međusobne podvale. Tu su se, na koncu, poslije života provedena u jagmi sticanja i u žurajivom zadovoljavanju prijekih putenih prohtjeva na sirotinjskim seljačkim snašama, kupljenim za metar postava ili za svitak maveza i na brzinu uguranim u sumračno spremište iza dućanske pregrade, odigravala, u tjeskobi soba zagušenih neukusnim tričarijama i prašnim zavjesama, njihova spora, usamljenička umiranja, mučenja gušenjem od nedostatka zraka i osjećajem niske tavanice, prepuštena sama sebi od nebrige najbližih, zaokupljenih ognjicom novog sticanja i već nestrpljivih zbog roditeljeva i odviše dugog rastajanja s dušom. I sve je svršavalo tamo, samih nekoliko stotina koračaja od poprišta gužve živih, na onoj strmoj četvorinici krčevine s onu stranu mosta preko jaruge, ograđenoj zidom i zasađenoj desetkom čempresa, gdje je porodično samoljublje jačih i starijih kuća

podizalo spomenike od uglačana tesanika nad zaboravljenim pretcima i nad svojom rano pomrlom djecom.

Bunarevac je imao sreski sud, poresku upravu i nižu gimnaziju, koju je za svoje mjesto izradio narodni poslanik. Činovnici neženje hranili su se »kod tetke Jele«. Prekomjerno gojazna, astmatična, dobroćudna udovica obilno je zamašćivala jela. Nepismena i spora na računu, puštala se prevariti za koji četvrt litre vina, a od previjanijih i za koji mjesec košte; za ljubav tih prednosti njene mušterije činovnici opraštali su joj krajnju prljavost i rojeve muha koje su padale na rasječeno bravče na panju. I sve to skupa nazivalo se dobrom domaćom koštom. Najrevniji i najkasniji gosti bili su sudija Matić, koji se zbog nekih neispravnosti nalazio pod suspenzijom i živio sa pola plaće, i Nikica Milaković, učitelj u obližnjem selu, jektikav ali veseo mladić, mršav, pohaban i crn, ušiljena nosa i sitnih nemirnih očica, koji bi svako popodne dopješačio u mjesto. Njih dvojica ostajali su kao zadnji gosti kod tete Jele nižući četvrti vina, a kad bi ih najposlije izgurala napolje, prešli bi u kafanicu kod željezničke stanice i tu nastavili do zore. Pred zoru, pošto bi kafanica opustjela i spala na njih dvojicu i na kakvog seljaka koji je zabrinuto kunjao na stolici čekajući voz, zapadali su u veltšmerc i načinjali razgovore o Dostojevskom.

IV

Za desetak dana boravka u Bunarevcu Miloš je upoznao i ljude i prilike i običaje u mjestu, i kad je primio od Jagode brzojav kojim mu je najavljivala svoj dolazak noćnim vozom, stupao je preda nju s osjećajem krivca. Voz je imao priličnog zakašnjenja. Šetao je dugo gore dolje uz tračnice, produljujući svaki put stazu, sve do onog kuka

iza koga je voz izbijao. Najzad se umori i sjede u kafanicu. Za drugim stolom zapijevali su Matić i Nikica, već podosta zahvaćeni pićem, a u jednom uglu sjedio je, između dva žandara, gologlav i u bradu obrastao čovjek u upropaštenom građanskom odijelu, upalih očiju i s velikom masnicom pod jednim okom. Po njegovom izgledu Miloš zaključi da je to neki politički uhapšenik. — Valjda neki bistriji radnik, tipograf ili što slično, seljačić iz ovih brdina odlutao još kao dijete u grad, za kruhom, — nagađao je Miloš. — Ponio u sebi sliku ove bijede, u gradu se malo prolupao, upoznao se s ljudima, poslije dnevnog rada provodio večeri u diskusijama i u čitanju sveščica, i sad se vratio među svoje da ih prodrma i pokuša trgnuti iz učmalosti, pa upao u ruke žandarima (kod kojih je sigurno već bio ubilježen kao politički sumnjiv) — i eno sad sjedi s masnicom pod okom, i vjerovatno s kojim napuklim rebrom, a otsjedit će možda i koju godinu na robiji, gdje će se opet naći sa svojim ljudima i gdje će opet jedan drugome doturati ispod ruke one sveščice. — Žandari su ga valjda sprovodili u zatvor okružnog suda. Onaj slijeva, prepečen i pocrnjeo kao ikona, kukasta nosa, opuštena garava brka i jezivo istaknute jabučice u mršavom grlu, s kosom koja mu je rasla gotovo nad samim očima i s crnim dlakama koje su mu izvirale iz nosa, ušiju i ovratnika, držao je među nogama pušku s nataknutim bodežom, savio velike dlanove oko cijevi i sav se pognuo naprijed; preširoka kapa na šiljatoj glavi pala mu na oči i oslonila se o velike klepave uši. Savladavao ga je san; s vremena na vrijeme zakunjao bi, naginjao se postepeno naprijed sve dok ne bi udario branikom kape o pušku, a tad bi se prenuo i otvorio oči stare ptice grabljivice; zatim su se vjeđe opet polako zaklapale, glava se postepeno poginjala, dok ponovno ne bi tresnuo branikom o cijev. Onaj zdesna, mlađi a viši u činu, bucmast i rumenkast, sito prebacio nogu preko noge, skinuo kapu i stavio je preda se na sto. Žućkastu kosu počešljao tako da pokriva podosta ogoljelo tjeme, a široko mesnato čelo sjalo je neoblikovano i nekako bestidno bijelo sve do crte do koje je obično zaštićeno

kapom; izgledalo je kao da je sazdano od samog mesa, kao da u njemu nema kosti. Gledajući ga, Miloš je imao osjećaj da bi čovjek mogao mirne duše u tu meku oblinu zarinuti nož, i da bi nož u nju ponirao ne nailazeći na otpor, i sasvim bezbolno, kao u holandski sir.

Iza kuka piskutnuo je voz. Miloš se trgne i iziđe preda nj. Od prvog susreta i cjelova Jagoda je primijetila usiljenost njegovog osmijeha i sjenu čamotinje na njegovom licu. Putem do kuće već joj je širokim potezima oslikao sredinu, ne skrivajući i ne uljepšavajući ništa, možda čak i pregoneći pomalo. Ustvari, ono što joj je skrivao bile su ne same prilike i uslovi života u toj sredini, već djelovanje koje sve to na njega vrši. Usiljavao se da govori kao s nekog višeg stanovišta, s podrugljivo superiornim osmijehom. No to nije uspijevalo da je prevari. Ona možda i nije bila svijesna da joj skriva svoje pravo raspoloženje, ali je svojim ženskim instinktom to raspoloženje jasno osjetila, što se ispoljilo u hitnji s kojom je požurila da ublažava i zaglađuje. A odatle je i Milošu bilo očito da je naslutila premučanu pozadinu.

— Naposljetku, — završila je Jagoda taj razgovor kad su stigli pred kuću, nastojeći da to izreče što jednostavnijim tonom, — baš i ne moramo da bilo s kim stupamo u prisnije veze.

Zatim je nadodala trgnuvši ga za rukav i zagledavši mu se u oči:

— Dovoljni smo jedno drugome, je li tako?

— Tako je, — ponovio je on kao jeka.

V

Ona tu temu nije više načinjala. Naslućivala je da bi svaku primjedbu osjetio kao prigovor. A Miloš je nastojao da se sam pred sobom opravda: ta nije on kriv što je palanačka stvarnost takva kakva je. I, na koncu, oni su već

ranije bili riješeni da se bore s protivnostima i tegobama. Ali se osjećao postiđen zbog naivnosti s kojom je tu stvarnost mogao zamišljati drugačijom nego što jeste. Osim toga, tu su borbu ranije pretstavljali prilično dinamički, sa zadovoljstvima koja daje savladavanje prepreka. Međutim, ovdje ustvari nije bilo nikakvih protivnosti proti kojima se čovjek može boriti ni prepreka koje treba svladavati. Neprijatelj je bio nevidljiv i podmukao; nestvaran, ispijao je iz čovjeka sve snage. Miloševa pregnuća, njegove odluke, njegove mučno sakupljene zalihe energije, gubile su se kao ponornice, i neposredno zatim nastupala su duga i šutljiva klonuća. On je bio kadar da se bori trenutnim naporom volje, nabreklim prkosom, eksplozijom temperamenta. Ali kad se trebalo boriti mučkim otporom, istrajavanjem, neotstupanjem od jučerašnje odluke, samo ga je vrijeme razoružavalo i pobjeđivalo.

A i kako se čovjek može boriti proti tome što je vidokrug tako uzak i zagušen, proti depresijama koje stvaraju neprekidne jesenske kiše, proti čamotinji beskrajno dugih zimskih večeri koje se ne dadu uspješno utući zajedničkim čitanjem? Kako se može boriti proti tome što je taj palanački svijet tako skučena, tako sitna, tako jadna mentaliteta; proti neudobnom, nelijepom, nezdravom stanu, proti zagađenom nužniku preko dvorišta, proti nestašici vode koju im je s izvora visoko u brijegu, udaljenog nekoliko kilometara, donosila, kao i drugim činovničkim familijama, po dva dinara vučiju, ispijena i zgrbljena seljakinja, sitna, žgoljava ženica bez nosa, »šonjava Ika«? Svakog jutra tek što bi ustala iz kreveta, još sa snom na trepavicama, u papučama i kućnoj haljini, Jagoda je dočekivala Iku i preuzimala od nje vodu nastojeći da joj ne gleda u one dvije rupe koje kao da su vodile ravno u mozak; nesvijesna zebnjica od tog prvog jutarnjeg susreta držala ju je potajno još od večera. Po vodi su plivala neka sitna bijela vlakanca, valjda od pustene krpe kojom je Ika zaptivala vučiju. U Jagodi su ta vlakanca budila silno gađenje; potsjećala su je na ona sićušna živa bića, na one lančiće i štapiće koje je nejasno pamtila sa mikroskopskih

preparata u Higijeni; a njezina ih je uobrazilja odnekud dovodila u vezu i s Ikinom beznosošću.

Još prije svog dolaska u Bunarevac zarekla se sama sebi da neće dati da je smlavi i dotuče provincija. Bila je odlučila da će se opet svojski latiti klavira i marljivo vježbati pa s nevelikim zakašnjenjem polagati ispite na akademiji. Ali je i ta odluka udarila na zapreku: u mjestu je postojao jedan jedini klavir, i to u kući Ivana Šubarevića, koja je nju i Miloša, zbog predodređenih političkih stavova, mrko gledala i smatrala neželjenim uljezima, strancima koje je vlada odozgo naturila njihovom mjestu. Šubarević, raniji pretsjednik općine, izguran s položaja od protivnika, režimskog čovjeka, prežao je sad u opoziciji i držao se povučeno i uvrijeđeno, čekajući svoje vrijeme. Klavir je grobno šutio, zaključan, uvrijeđen i on, u sumračnom uglu primaće sobe pod pokrovom od lijavičasto zelenog baršuna, odbijajući da pred uljezom pokaže svoje požutjelo zubalo.

Maznoj i nametljivoj susretljivosti kojom su Jagodu dočekale žene činovnika i nekolikih trgovaca nije bilo suđeno da dugo potraje. Njihova indiskretna radoznalost, iskopkavanje intimnih pojedinosti, njihovo zapitkivanje je li mladi par odlučio da ima ili da nema djece, i savjeti prišaptani na uho šištavim šapatom od koga je Jagodu hvatala groza tako da joj je dopirao do svijesti samo nejasan šumor, i njihov neugodni dah pred kojim je Jagoda treptala vjeđama i zadržavala disanje da bi paralizirala svoje čulo njuha, i njihovo polaganje prava na njenu povjerljivost bez rezerve (s već spremnim bljeskom uvrijeđenosti u očima za slučaj njena ustručavanja), i izljevi njihovih vlastitih otužnih povjerljivosti koje su joj naturale u zamjenu i kao poticaj na intimnost od njene strane — sve je to u njoj budilo onaj osjećaj mučnine praćen slutnjom bliske nesvjestice kakav ju je spopadao nekad u djetinjstvu za dugih službi u crkvi prepunoj naroda. Pokušala je da se polako i taktično udalji od nijh, da postepeno iskupi svoju slobodu. Ali nije bilo nimalo lako u tome pogoditi i stalno održavati pravu mjeru. Hladna ljubeznost i polovična intimnost stvarale su kod palanačkih gospođa težu i osjetljiviju povredu samoljublja nego kakva gruba nepažnja ili praskava svađa. Takvih naglih svađa i podjela na tabore među gospođama i među mještanskim porodicama i inače je bivalo; one su bile gotovo redovna pojava i smjenjivale su se po nekom više manje pravilnom redoslijedu, kao dežurstva u apotekama. I čeljade samo malo vičnije mjestu i njegovim običajima, ukrštavanju interesa kod muževa i sukobljavanju ambicija kod žena, moglo je unaprijed pogoditi kretanje tih mijena i pomračenja. No ti su se poremećaji prije ili kasnije opet usklađivali i na koncu se uvijek uspostavljala pređašnja društvena ravnoteža. Ali s Jagodom je bilo drukčije. Ona se izdvajala iz sredine i njenih podjela, pa je povređivala i proti sebi udruživala čitavo društvo. Njenu sustezljivost shvatile su kao velegradsko šepurenje i kao intelektualačko »dizanje nosa« koje žena ženi lako ne oprašta. Povukle su se u stav ljute uvrijeđenosti, otpočele kampanju ogovaranja i zatvorile joj vrata svoga kruga s onom neopozivošću s kojom malograđansko društvo zatvara vrata izopćeniku. I njihovi nabujci od trešanja s pavlakom kojima su je ranije pitale natječući se u ljubeznosti kad bi zbog prehlade ostala dan-dva u krevetu, sad su se, indignirani crnom nezahvalnošću nesrećnice, prometnuli u otrov panjkanja i u slijepo neprijateljstvo. Načuvši nešto o Miloševu raskidu s ocem, pustili su maha svom naklapanju; u njihovim pričanjima Jagoda je postala »pokvarena ženska« koja se sračunato uvlači u idilično sretne familije unoseći neslogu i razdor. Muževi, dijelom podlegli uticaju žena dijelom ućutali za ljubav kućnog mira, poveli su se za njima, pa su i oni u saobraćaju s Milošem postali suzdržani i počeli ga pozdravljati skidanjem šešira u velikim krivuljama bez riječi, što u provinciji može da bude samo znak duboke uvrijeđenosti.

Uskoro su se osjetili potpuno izolirani. Preostajala su im još jedino zajednička čitanja (koja su Milošu već odavna došla tugaljiva i djetinjasta i koja je nastavljao samo zato da ne povrijedi i ne obeshrabri Jagodu — njoj je to bila

jedna od onih malih, prijeko potrebnih iluzija pomoću kojih se održavala na površini) — i svakodnevna šetnja do A n č a r a. Ta je šetnja sad postala neka moralna obveza, gotovo stvar karaktera: trebalo je bar u nečemu dokraja istrajati, kako ne bi sasvim izgubili vjeru u se. A pošto su tu šetnju pravili po svakakvom vremenu, i po vjetru i po kiši i po lapavici, zbog nje su najzad izašli na glas ljudi svoje vrste. U prolasku su osjećali na svojim leđima potsmješljiv pogled pijace; trgovci na vratima dućana, s rukama zaturenim u džepove, namigivali su jedan drugome ispraćajući ih dugim pogledom i laganim treskanjem glave.

VI

U školi, u bližem dodiru s kolegama, Miloš je zadobio njihove simpatije, naročito nekolicine mlađih. Ali je primijetio da oni susprežu svoje prirodno nagnuće prema njemu i da neposrednosti svog osjećaja nameću izvjesne brane. Uskoro je shvatio da je i tome razlog politika. Njihov rezervisano prijazni i hotimično zahlađivani stav kao da mu je govorio: mi, proti tebi lično, nemamo ništa; mi, za tebe lično, osjećamo čak i neku simpatiju; mi te, ako hoćeš, i žalimo; mi znamo da ti, l i č n o, nisi ništa kriv... Ali, naša politička linija, razumjet ćeš, zahtijeva da prema tebi koji si došao s one strane Drine, ... itd. — Osjećao je da na njemu leži nešto kao praroditeljski grijeh.

Đaci su, uz nekoliko razmaženih mještanskih sinova, bili daleko pretežnom većinom seljačka djeca iz okolnih sela u brdima koja su svakog jutra kasala desetak i više kilometara do škole, po mrvicu znanja. Izrasla, krakata, ošišanih glava, jedva su mogla da se slože u klupe i nespretno su hodala po ravnu podu u svojim glomaznim cokulama. I ma da su ta djeca bila bistra i ma da su praktična znanja usvajala neobično brzo, njegov je rad u školi bio pra-

ćen gotovo neprekidnim osjećajem beskorisnosti i uzaludnosti tog posla. Postepeno je pronicao u uslove i u sklop života tog kraja. Ali još i onda kad je vjerovao da već dovoljno pozna način i navike mišljenja te djece, dešavalo mu se da je katkad udarao čelom o nepoznanice i pravio iznenađujuća otkrića. Nerijetko je otkrivao da najobičniji pojmovi tu imaju naročiti smisao i da u ljudima izazivlju reakcije suprotne onima koje bi čovjek očekivao. Ostalo mu je u pameti jedno iskustvo koje je doživio sa školskom djecom prvih mjeseci u toj palanci. Trebalo je da im zada školsku zadaću. Šetao je između redova klupa tražeći temu. Htio se otresti robovanja onim vječitim, konvencionalnim temama kojima se potsmijevao s drugovima još u gimnaziji. Ali uzalud se upinjao da izmozga nešto novo: sve što mu je padalo na um bilo je ili odveć otrcano ili traženo originalno. Snaga ukorijenjene, pokoljenjima osveštane tradicije neodoljivo je privlačila u svoj bunar. I najzad se predao, poklekao pred neizbježivim: sa smiješkom samoironije, ispisao je na tabli naslov: E t o n a m p r o l j e ć a n a v r a t a.

Iznenadilo ga je uprav zadivljujuće siromaštvo proljetnih utisaka kod njegovih seljačića. Primijetio je da kod njih ta čarobna riječ p r o l j e ć e izaziva zabrinutu mučaljivost i neki zebljivi izraz na licu. Stvar mu je postala jasnija kad se jednog dana prošetao s Jagodom do najbližeg sela. Iznemogli ljudi sjedili su na kućnom pragu i upijali kroz kožu hranjivu toplotu sunčevih zraka. Po poljima se razmilile žene; zabole nos u ledinu, presumićene do zemlje, s turom prema nebu, i ne miču se. To kopaju nožem korijenje neke trave — »paraju zelje« —, pa ga kuhaju i jedu onako nezačinjeno, često i nezasoljeno. — Ej, proljeće, proljeće! — uzdisali su starci na pragu. Tad je shvatio zašto riječ proljeće ima za tu djecu tako jeziv prizvuk. »Do Božića i sito i lito (ljeto), od Božića i hladno i gladno« — sjeti se »mudre riječi« koju je jednom čuo od malog Ilijice; a kako li je tek na proljeće! — Proljeće za te ljude znači doba kad je pojeden i zadnji zalogaj »mrsa«,

kad je izmeten iz sanduka i zadnji puh brašna, kad se izgladnjela i užasno omršala stoka jedva miče ili satima stoji pred kakvim zidom pognute glave i spuštenih vjeđa, u krotkom snu gladi. A do nove ljetine treba istrajati još i dva, i tri mjeseca! — Da, ljepote sela znadu samo ljudi iz grada, — pomisli Miloš jetko; — znadu ih barem iz knjiga, uče ih još od djetinjstva, iz slikovnica, početnica, čitanki; u selu su one skoro nepoznate. Ili bar imaju svoje naličje, koje ne nalazimo u početnicama.

Osjećao je kako je sve to što djeci predaje strašno daleko i bez ikakve veze sa sredinom u kojoj su niknula i sa životom kojim žive, da su sve to kao priče s neke druge planete — priče koje za njih mogu da budu i zabavne, zanimljive baš po svojoj čudnovatosti i udaljenosti od njihovog realnog života, ali koje zato ipak ostaju priče, ugodna, luda, često uveseljavajuća a skoro uvijek beskorisna dječja zabava. Obilata dječačka tjelesa, sputana u polugrađansku otijesnu i okratku robu, previru iz uzanih klupa, ošišane čiverice zure u tablu ili u predavača otvorenih usta — a on ima utisak da im priča neke daleke i neponjatne bajke, neku mandarinsku mudrost, i da se djeca uzalud muče da uhvate njihovu vezu s realnim. L u s c i n i a c a n t a t. Ut finale, akuzativ s infinitivom. Prvi, drugi, treći punski rat. Smokve u senatu. On govori i govori, a vidi kako djeci misao bježi, po nepoželjnim, »na stvar nespadajućim« asocijacijama, na ono što im je bliže i realnije. — Plural: P u e l l a e t l u s c i n i a c a n t a n t. A tamo u trećoj klupi Mile se nešto snuždio. Juče mu je ćaći crkao vo. Dva je dana slabo mario za jelo, sneveselio se — a treći dan otegnuo papke. Kad su ga rasjekli, a meso zdravo, crljeni se — bome kao i od svakog drugog vola. A ipak žandari zabranili da se jede i naredili da se pred njihovim očima zakopa. Moli ćaća da mu dozvole bar loj da s njega spasi, ali oni ne dadu. Zakopali su ga, onako raskasapljena, u uglu kraj đubrišta. A kakav silan vo! I poslije nego su otišli žandari ćaća je cijeli dan premišljao bi li ga iskopao. Mile se skutrio u kutu i gleda ga kako zamišljen lunja gore dolje. Nakani se, krene s motikom

prema đubrištu, pa se opet predomisli i vrati — ne smiješ, bojati se je onih đavola! A šteta onolikog mesa! Djeca gledaju, rastu im zazubice, i sve govore zaneseni neostvarivom željom: »Ih m j e s a! Pustog m j e s a!...«

I sam školski jezik podosta im je stran i tuđ, ne baš sasvim razumljiv, i ponešto smiješan. Jest neki jezik srodan onome što su kod kuće naučili, i uglavnom se opet razumije, ali ipak nije onaj njihov, materinski. »U č i m o s e l j u b i t i k r e p o s t!« »D e m o s t e n n i j e v o l i o d o k o l i c u.« A krasna li je bila ona žuta dvokolica u kojoj se proljetos dovezao živinar kad je jalovio ždrepca gazde Nikole Đuđe! Čudan čovjek taj Demosten! Neki mudrac — a ne voli dvokolicu!... Prvi, drugi »triumfirat«. Cezara je ubio posinak Brut... Svojom krvlju poštrapao Pompejev kip. T u q u o q u e, m i f i l i...! (Pazi! nepravilni vokativ!) Listajući P o v i j e s t s t a r o g a v i j e k a djeca zaviruju u jedan čudni daleki svijet u kome su se kretali oni bezbojni i bestrasni ljudi golih gnjata i zabijeljelih očiju koje vide uslikane u svome udžbeniku. I dok čitaju njihove zgode i njihova preganjenja, biva im čisto čudno što su i oni, onako velebni i nepomućeno mirni, bili ranjivi i podlijegali nožu, što je i iz njihovih sadrenih tjelesa tekla i kaljala im skute topla, crvena krv. — Cezara je ubio Brut. A Ilijica se sjeća kako je lani u sijanju kukuruza Petraša Gveravog ubio Jokan. Bogme kosorom po grlu — i gotovo. Ilijica je bio na paši kod ovaca, kad je u neko doba začuo viku i svađu na njivi, pa dotrčao do ograde i lijepo sve vidio. Pokojni Petraš dva puta redom premješta onaj okrečeni međaš a Jokan ga dva puta vraća na staro mjesto. Zakrvavile mu oči, iskočile mu žile na vratu, pocrvenio u licu kao skrlet. Sve udara onim kosorom po zemlji i samo sikće: »Da ja vidim ko će ga sad odavle maknuti!« Petraš se opet maši međaša, a Jokan zamanu iz sve snage pa kosorom Petraša po grkljanu. Onako priklan dopola, Gveravi potrča ravno na Jokana — izbečio ovolike oči, rukom podržava glavu na potiljku kao da pritiska kapu da mu je vjetar ne odnese. Strašivo mu krči u grlu, a krv samo šiklja, šiklja...

— U što mi tratimo vrijeme s njima, o čemu im pričamo! — mislio je s gorčinom Miloš. — Mjesto da im otvaramo oči na njihov život, mjesto da ih učimo da se ne mire s njim, da ih upućujemo što da čine — mi im bajemo o »ribici čovječjoj«, o smokvama u senatu!... Ali š t o da čine? G d j e je izlaz? Zar m i znamo gdje je izlaz i što treba da se radi? Što smo s našim vlastitim životom umjeli da učinimo?

Nezadovoljstvu samim sobom i osjećaju stida nalazio je ublaženja u činjenici što trpi. I trudio se da toj patnji ne izmiče, i da je podnosi bez roptanja.

VII

Zima je Milošu i Jagodi otkrila Bunarevac u novom, neslućenom vidu. Kad je s rijetkog drveća po obroncima opao list, sure brine pokazale su se još vrletnije. Goli grmečci drače, nakićeni čupercima vune učupane ovcama u prolasku, predveče su mijenjali boju: smeđe bi im šibljike pomodrile, zaodjeli bi se oblačkom ljubičastog praha i isijavali u suton neku prigušenu tihu svjetlost kao da su među svojim grančicama još časak zadržali zadnji treptavi odraz sunca koje je zapalo.

Nastupe dva-tri siva dana: sunce se sakrilo, krš i nebo ujednačili su se u sivilu — crta zrenika se zbrisala. Na toj pozadini, nad planinom su se gomilali vunasti bijeli oblaci. Iz njih najednom sukne bura. Prelijetala je ničim nezadržavana preko sure visoravni i, naišavši na jamu u dnu koje se šćućurio Bunarevac, zaburgijala bi u njoj podižući nagao vihor prašine i odnoseći crepove s krovova, pa odlijetala dalje. Vjetrina se nadimala naročito noću. S velikim masama ledenog vazduha srdito se survavala kroz mrak na varošicu, potresala kućama iz temelja, drmala rastrulim kapcima napuštenih magaza; u kratkim utolinama nanosila u prikrajke suho šuštavo iverje i uz sipki, crvotočni šum zasipala pijeskom sokačiće i zavijavala pragove, pa opet jačala, uz paklensku orljavu obarala dimnjake i valjala ih po mjestu sa šupljom treštavom larmom starog lima. Probuđeni lomljavom, Miloš i Jagoda slušali su ćutke razne glasove tog pokladnog divljanja. Pred jutro bi se bjesovi utišali, a brine bi osvanule suhe, posivjele, kao posute pepelom. Iz plitkog tla i sparušenih travki bura je ispila, zajedno sa zadnjom kapi vlage, i sve boje: poslije noćnog orgijanja, i sinji škriljevac, i kora golog drveća, i pokunjeno žbunje, i posuvraćeni, kao slanom prevučeni listovi pelina — sve je to navuklo na se korizmeno sivilo i pokajnički ućutalo.

Pod konac zime, s prvim lijepim danima, kad su se već radovali što su izašli iz višemjesečne čamotinje i kad su se od novog proljeća ponadali nekom neodređenom boljitku, Jagodi se bolest naglo pogorša. Jednog jutra iznenada joj udari obilat mlaz krvi na usta. Miloš ostade preneražen. Bio je dan kad se sreski ljekar nalazio u Bunarevcu. Dade joj obloge i propisa nekoliko dana stroge šutnje i nepomičnog ležanja. U pretsoblju savjetova Milošu da je odvede, čim joj prestane krvarenje, u jedno nedaleko skromnije lječilište za grudobolne. Miloš je dvorio bolesnicu hodajući oko nje na prstima, preplašena, izduljena lica; ona ga je pratila pogledom po sobi, s tihim osmijehom gluhonijeme djevojčice. Nije izgledala naročito zabrinuta; to joj se nije dešavalo prvi put. Čim se koliko toliko oporavila, Miloš je otprati u sanatorij i ostane jedan dan uza nju. Liječnici su mu odgovarali neodređeno, uzdržavajući se od predviđanja dok ne vide kakav će tok poprimiti bolest. Ipak, Miloš je iz svega dobio prilično povoljan utisak: činilo mu se da je njihova zakopčanost samo ona obična mjera zanatske opreznosti. Drugi dan rastao se s Jagodom; već je bila ušla u kućni red i navukla sanatorijsku odjeću. Sa svog ležaja na terasi ispratila ga je do izlaza opet onim pogledom razumne djevojčice. S vrata se okrenuo i još jednom joj se osmjehnuo, pa zamakao. Odlazio je s osjećajem da ju je na prevaru tu doveo i ostavio, kao dijete.

Nekoliko dana kasnije stiže mu pismo od majke. Doznala je za Jagodinu bolest i obazrivo mu nudila pomoć. Ujedno mu je javljala da je otac u posljednje vrijeme imao nekoliko težih srčanih napada. Odmah joj je odgovorio; o Jagodinoj bolesti pisao je kao o vrlo ozbiljnoj stvari, ali dosta suhim tonom. Puštao je da se naslute materijalne teškoće u koje ga je to dovelo, no ponuđenu pomoć je odbio. Oca nije spomenuo ni jednom riječi: bio je uvjeren da majka preuveličava njegove srčane smetnje kako bi ga smekšala i sklonila na popustljivost. Odgovor je davao dojam čvrstoće; po njemu je majka morala dobiti utisak da snažno i muški snosi tu novu nedaću. Ustvari, i ovo kao i ostala njegova pisma kojima je u duljim razmacima odgovarao na njena, nosilo je pečat proračunatosti: znajući da će ih čitati otac, naročito ih je podešavao tako da u njemu stvori kompleks krivca i izazove grižnju savjesti.

U tim prilikama latio se prevođenja novela iz stranih magazina za feljton jednog prestoničkog dnevnika.

Jagoda je ostala u sanatoriju sve do jeseni. Za to vrijeme Miloš je prešao na hranu kod tetke Jele. Tu se, iz nevolje, približio sudiji Matiću koji je redovno poslije večere svraćao s Nikicom Milakovićem. Oni su se osjećali počašćeni njegovim društvom i uzdržavali se, koliko su dulje mogli, od upadanja u trivijalnost. Nastojali su da, u čast Milošu, iščeprkaju iz zarđale memorije kakvo literarno sjećanje; Matić bi u neko doba stao recitirati koji odlomak iz S m a i l-a g e. Gledao je netremice u Miloša i ubrzano izbacivao stihove jedan za drugim s nekim pobjedničkim izrazom, gotovo i sam prijatno iznenađen svakim daljim stihom koji je uspio otrgnuti iz krila zaborava. Kad bi presušilo, ostatak je nadoknađivao usklikom: »Nekad sam ga znao napamet, što mislite, čitavog napamet!« I pod konac padali su neizbježivo na Dostojevskog. — »Genije, moj gospodine! Slavenski genije, uzor cijelom svijetu!...« — Nikica pak nije mnogo mario za patetiku; to jest prihvaćao ju je samo u toliko ukoliko je mogla da se uzme kao povod za potsmješljivost. Što se njega tiče, on je još pamtio

»S t o j t e, g a l i j e c a r s k e!...«, koju je kao maturant u preparandiji morao da recitira na nekoj školskoj priredbi. I sada je to suvišno preostalo znanje upotrebljavao za komične efekte: grmnuo bi, na primjer, pristupajući s leđa društvu prijatelja i oponašajući stražara koji izbacuje poziv na predaju: »Stojte!...« — a onda bi nastavio umekšano, promijenjenim glasom: »...galije carske! Sputajte krme moćne!...«

Miloš je nalazio da su ta dvojica, i pored svega, još uvijek najbolje i najpodnošljivije društvo koje je u toj sredini mogao čovjek da nađe. U njihovoj vinskoj razuzurenosti bilo je izvjesne širine, nekog širokog otpuštanja, neke zlim iskustvima prekaljene i gubitkom svake iluzije o sebi oplemenjene životne mudrosti, u kojoj je nalazio, u suštini, više ljudskog nego što bi moglo da se nađe u ma kome drugome u mjestu. Daleko dotjerana i već više neusklađiva rastrojenost njihova života rastočila je u njima sposobnost za brutalnu gramzivost i za življe osjećanje interesa a neuspjesi su već davno pokopali i zadnji ostatak svake nekadašnje lične ambicije; preumorni za licemjerstvo i prelijeni za sitničavost, oni su u Miloševim očima otskakali za čitavu glavu iznad drugih ljudi u palanci; i time mu pružali izvjesni odmor i predah.

Jednom je Matiću palo na um da kod kuće upriliči nekakvu malu svečanost prilikom petnaestgodišnjice svog vjenčanja i da pozove Miloša i Nikicu. Tako mu je Miloš izbliže upoznao ženu i dvoje tihe, skladne djece — dječaka od 13 i djevojčicu od 14 godina — koja su gledala iz prikrajka ozbiljnim očima. Matić je tapšao ženu po ramenu nazivljući je »moja stara« i ponosio se što su mu djeca odlični đaci. A ona, tumačeći neočekivani ćef pijanca da kod kuće priredi tu veselicu kao naročitu pažnju prema njoj (i možda — ko zna po koji put! — kao znak da se je odlučio popraviti), zajapurila se od zadovoljstva i voljko trčkarala između kuhinje i sobe iznoseći đakonije i dvoreći. Miloš je primijetio da ima neograničeno udivljenje za svog čovjeka. Pričala mu je tonom kao da

kori muža, ali ustvari sa željom da ga pred gostom opravda i opere:

— Moj gospodine, mogao bi on, samo da hoće! Da Vi znate kakve su se sve lijepe prilike njemu nudile! Mogao je on i u advokatsku kancelariju, i u banku, i gdje god je htio — zvali su ga, molili su ga da dođe. Mogao bi on, lola jedna, (— i tu ga je povukla za čuperak kose —), samo da nije ovakav zavrzan!...

Razumio je da joj laska muževo druženje s njim te da možda i odatle vuče neku nadu u njegovo obraćenje.

— Ajde, ostavi, ženo, ostavi!... — odbijao je Matić komplimente sa stidljivom skromnošću koja se krije pod rutavim izgledom. A Nikica je, sa svoje strane, htio da prekrati tu žensku mlecavost i da izbavi Miloša:

— Manite, gospođa Boso, nemojte da sad gnjavite gospodina!

Kad se malko razuzurio, Matić je pričao, po stoti put, istoriju svoje suspenzije. Preko samog razloga suspenzije prelazio je hitro i letimično, sa zgađenim licem čovjeka koji ne voli da obnavlja sve gnusobe i niskosti kojima je pao žrtvom, ali se zato na toku disciplinskog postupka zadržavao dugo i s obiljem pojedinosti. A taj se disciplinski postupak, zahvaljujući njegovoj spretnosti i zašiljenosti njegovih žalbi, već skoro dvije godine šeta od niže instancije višoj, pa od ove opet nižoj. Uzvikivao je busajući se u grudi:

— Svako ću njihovo rješenje ja oboriti, s v a k o! Pokazat ću ja njima ko je Mile Matić! U velikog su se đavla oni upetljali, moj gospodine, sad im je puna kapa. Ih!... Ta dali bi sad oni ne znam šta, samo da mogu natrag! Ali jok! Sad ja ne dam!...

A žena, ma da bi voljela da je tolika sposobnost uložena na korisniji način, na način koji više donosi u kuću, opet je bila zadovoljna, bar s moralne strane, i u dnu duše polaskana što ima takvog čovjeka. Djeca su gledala iz kuta šuteći i Milošu je od njihova pogleda bivalo nelagodno.

Matić je nekako sastavljao kraj s krajem i namirivao trošak za vino i za paklić cigareta »Drava« pišući molbe i podneske za seljake, među kojima je uživao neku vrst uvaženja. Snalažljiv i umješan, voljan za sve što je sličilo na mudroliju i na nekakav »kunst«, nikad tmuran i ni najmanje zlopamtilo, »dobar đavao« koji brzo zaboravlja jučerašnje omalovažavanje i jutrošnji hladan susret, bio je upotrebljiv za razne izvanredne poslove i posliće kod kojih žurba ili nezahvalnost samog posla nisu davale mogućnost za dugo premišljanje i za brižljivije izbiranje. Uzimali su ga kad bi ustrebali kakvi hitni spiskovi za vojsku ili kad se moralo pismeno natezati s osiguravajućim društvom zbog kakve pod sumnjivim okolnostima planule seoske pojate. Radi toga su svi u mjestu održavali s njim neke polovične, neriješene odnose, koji su se, po volji i već prema tome koliko su ga u taj čas trebali, dali zahladiti do suhog i mrgodnog otpozdrava jedva primjetnim kimanjem glave ili utopliti do stepena koji je iziskivala probitačnost. I sam sreski načelnik kad bi se na dan državnog praznika dovezao u Bunarevac, primao je — za taj dan — čestitke i prihvatao ispruženu ruku Mile Matića, koji bi se u toj prilici izbrijao i prisustvovao blagodarenju u novom crnom kaputu što se čuvao u ormaru kao neko znamenje činovničkog dostojanstva. — Dobro još kad je bar u t o m p o g l e d u ispravan, — mislio je načelnik prihvaćajući pruženu ruku, doduše sa strogim izrazom lica, no koji je mogao da se shvati i jednostavno kao nužna prinadležnost svečanog čina i momenta.

Ali prilika u kojoj je Matić bio naprosto nezamjenjiv bili su izbori. Seljačko dijete, poslano na škole zbog bistrine i nasmiješene voljkosti pokazane još u seoskoj školici, umio je da seljacima objašnjava stvari načinom njima bliskim i pristupačnim, i to ga je pravilo nenadmašivim izbornim kortešom. Za čitavog trajanja izborne kampanje na Matićeva se sagrešenja gledalo kroz prste; u disciplinskom postupku nastalo bi mirovanje a u društvenim odnosima prema njemu neka vrsta moratorija; njegova patriotska

revnost izbijala je u prvi plan i bacala privremeno u zasjenak i privatnu i činovničku stranu njegova života. Za to se vrijeme ponešto odvajao od Nikice, koji je, vinski skeptik i rugalica, bio neodređeno opozicionalac. Vozikao se po selima u pretrpanom najmovnom automobilu, sjedao za isti sto s poslaničkim kandidatom (doduše, negdje pri dnu sofre, među mlađima, uljepšavajući to time što ga k društvu mlađih privlači njegova vesela ćud koja bar za trpezom želi da se ispriprosti dosade vječitih ozbiljnih razgovora), zadovoljan da se do sita najede pečenja s ražnja i napije plaćenog izbornog vina. Na povratku, spreman i priskočljiv u svakoj prigodi, pomagao je kod pumpanja guma (»ove o-čaj-ne naše ceste!« — mrmljao je zabrinuto-mrgodno poslanički kandidat pozadi u autu) ili uslužno pridržavao izvučenu polugicu za gas dok šofer, rudasto kosmat i raskrečen pred svojim vozilom, uz psovku obrće zamajac trudeći se da uputi obnemoglu krntiju. — Kad bi izbori prošli i nastupila ona karakteristična poizborna smalaksalost, kao sutradan po pokladnoj igranci, Matić je opet polako padao u bescjenje i tonuo u nevažnost i zaborav. »Sreski« mu je ponovo odzdravljao sve to nadurenije, — postepeno, sve do potpunog neotpozdrava, — disciplinskom postupku opet bi proradila crijeva, a u Matiću se sve to korenitije hvatala misao o ljudskoj nezahvalnosti i ljudskom nevaljalstvu. Tad se snova vraćao svome Nikici. I njegova je duša u kasnim noćnim satima sve to žudnije vapila za Dostojevskim.

Matićeva Bosa ponudila se Milošu za sitne kućanske usluge dok mu nema Jagode. Nagnala ga je da joj donosi rublje na krpanje. Da joj se kako tako oduži, pokatkad bi kupio i donio kilo mesa, a ona je tad, za uzvrat, navaljivala da ostane na večeri.

Sam i potišten, Miloš je ubrzo postao svakodnevni gost u njihovoj kući. Večernja posijela s Matićem i s Nikicom postala su za nj onaj čas odahnuća koji se iščekuje tokom čitavog dana.

VIII

Koncem ljeta stiže Matiću u goste svastika Mila. Bila je vitka plava djevojka, dosta lijepo krojena, s upaljenim rubom kapaka na svijetlozelenim očima, osjetljivima na vjetar i prašinu i lakima na suze. Živjela je s majkom u pustom, rastegnutom selu uz željezničku prugu gdje joj je otac nekad bio šef stanice. Kad bi joj dojadila selendra, odlazila je na mjesec-dva u goste sad Bosi sad drugoj sestri, poštarici negdje u Slavoniji. Najmlađa i najljepša od njih, bila je i od majke i od sestara mažena i smatrana najuspjelijim primjerkom porodice. Sestre su se besprizivno podlagale njoj u svim pitanjima otmjenosti, ukusa, garderobe.

U svom putnom kovčegu prevezanom konopcem doniela je čitavu hrpu romana u izdanjima raznih prevodnih biblioteka, ukoričenih u crno platno i s etiketom posudbene knjižnice od koje ih je dobivala poštanskim paketom. A neke je i sama kupovala, naručujući ih po reklamnim objavama na zadnjoj stranici onog istog dnevnika koji je u feljtonu donosio Miloševe prevedene novele. Tankih živaca, ćudljiva od neuposlenosti i nezadovoljna svojim položajem, provodila je dane gutajući one debele crnoukoričene knjige, puna estetske pobune proti životu u provincijskim tjeskotama i uvjerenja da je rođena za drukčije sredine i nasmijanija podneblja. Kao i kod svakog od svojih putovanja, i sad je došla u Bunarevac sa slutnjom nečeg izvanrednog, svijetlog i neobično uzbudljivog. Matić ju je rado dočekivao i bio je prema njoj veoma pažljiv. Donosio joj je iz krčme još tople zaponce janjeta s ražnja, često uzete i na dug, koje je ona jako voljela. Predveče je pravila duge samotne šetnje, s knjigom pod pazuhom, daleko preko onog uskog obruča koji su udarili kao granicu običaji mjesta i nazori mještana, i koji se nije mogao preći a da to ne bude čudnovato i zazorno.

Upoznavši Miloša, bila je ushićena što napokon ima pred sobom pravog, autentičnog intelektualca. Slušala ga je bogobojažljivo. U njemu je gledala pretstavnika kruga izabranih i iznimnih ljudi što pišu one čarobne fantazije kojima se hranila i koje su je toliko uzbuđivale.

Jednom predveče, poslije sparnog dana provedenog u školi kod popravnih ispita i upisivanja đaka, Miloš je prešao most i krenuo šetnjom uzbrdo. Za ljetnih sparina imao je potrebu da iziđe iz tjeskote naselja i da slobodnije dahne. Gledajući s uzvisine poklopljene krovove kuća zbijenih na uskom prostoru nad kojima je ležala ustajala maglica prašine, izdisanog vazduha i dima što se lijeno suče iz dimnjaka, čovjek je osjećao kako svakim korakom zrak postaje laganiji i čišći. I to je uspinjanje unekoliko podizalo duh svojom iluzijom odlaska: čovjek je okrenuo leđa Bunarevcu, polako odmiče, i odbija od sebe pomisao na skori silazak. — Izvukao je iz džepa Jagodino pismo koje je primio u školi i samo letimice pročitao. Sad ga uze čitati pažljivije, usporavajući hod. Pred tamnom sjenom odjednom stane: sukobio se s Milom. Imala je pod miškom nerazdvojnu knjigu. Pođoše zajedno. Upita je, sasvim ovlašno, iz navike, što to čita. Pričala mu je opširno svoje dojmove o knjizi, a onda se rasčavrljala o sebi, o svojim planovima (— sanjala je o nekoj dopisnoj školi i o polaganju ispita —), jadala se na život u palanci. Bila je sretna kad je mogla da pred nekim ko je razumije iznese potpuno svoju unutrašnjost, da je izvrati kao kesu. Žurila se i spoticala u govoru gonjena osjećajem kratkoće vremena i tananosti svjetlucavog duševnog tkiva koje izmiče pod prstima kao živa. Koracao je pored nje gledajući u zemlju, rasijan a s onim vidom pažljivog slušanja koji toliko godi pripovjedaču, prepuštajući se toplom i dosta ugodnom pjevuckanju njena glasa. Podigavši glavu, vidje da su neopazice došli do A n č a r a. Okrene natrag. Na povratku u mjesto prolazili su mimo družina koje su sjedile na ogradi mosta, u razgaljenim košuljama jedući lubenice, i mimo obitelji koje su hladovale pred kućama; kako bi prošli pored koje grupice, u njoj bi zamro razgovor.

Za nekoliko dana ne vidje Matićeve. Pa jedne subote pođe naveče k njima. Bosa je bila zaposlena u kuhinji kod ognjišta. Matić je, u navali iznenadnog gimnastičkog žara, u maloj bašti za kućom cijepao drva a djeca su ih slagala u šupu. Čekajući večeru, Miloš je sjedio u sobi s Milom. Kad je ušao, hitro je nešto turila za jastuk na divanu.

Matići su te večeri bili naročito dobro raspoloženi. Nastojeći da saobrazi svoje raspoloženje njihovome, Miloš (— za to se kasnije kajao —) stade zadirkivati Milu aluzijama na ono što je pred njegovim dolaskom skrila. Ona porumeni, a vesela Bosa cerekala se kao crnac, izvraćene glave i pokazujući oba reda zubi. Zatim potrča k divanu i — uz mali Milin krik — izvuče neku krpu i zavitla njom kao zastavom: bila je to Miloševa košulja koju je Mila krpila. Uzobiještena i potstaknuta sestrinom zbunjenom ljutnjom, Bosa iz njezine sobe iznese pred Miloša svesku u cvjetastom povezu: Mila je izrezivala i u nju lijepila Miloševe feljtonske novele; na čelu sveske stajale su dvije njegove davne pjesme koje je iskopala iz nekog starog časopisa. Bosa se sva tresla od zvonkog kikotanja; njen smijeh, jednom pušten s lanca, nije više bilo moguće zauzdati. Matić trkne do krčme da donese litru vina. Bila je to jedna od onih večeri kad raspoloženje nikne bezrazložno, iz ničega, pa ljudi iskoriste taj neočekivani božji dar i upriliče kao neko malo badnje veče, s uštipcima, s mnogo smijeha, i s čašicom orahovače izvučene sa dna nekog ormara. Matić je, sav razdragan, rodbinski tapšao Miloša po ramenu.

IX

Od uprave sanatorija Milošu nenadano stiže pismo kojim ga svjetuju da bolesnicu prenese kući. U pismu se govorilo da liječenje dosad nije dalo očekivanih rezultata i da nema naročite potrebe da i dalje ostaje u lječilištu, a

da će povratak kući u psihičkom pogledu svakako na nju povoljno uticati. Miloš pohita tamo. U usmenom razgovoru liječnici su bili određeniji: razumio je da slučaj smatraju beznadnim: bolest je pokazivala sklonost naglom razvoju; sve što je dosad poduzeto ostalo je bez stvarnog uspjeha. A ako se na proljeće opet pokaže potreba (razumio je da to znači: ako dotad bude još živa), moći će, naravno, da opet dođe na koji mjesec u sanatorij. — Miloš je ostao neko vrijeme bez riječi. Sad liječnik požuri da malko ublaži dojam: dakako, još nije sve izgubljeno, nikad se ne zna, ima i takovih slučajeva u kojima... itd. Ali on je bio shvatio: više nije imao nikakvih iluzija. Upita liječnika, nasumce:

— Koliko mislite da može još... potrajati?

Izbjegavao je riječ »poživjeti«.

— Pa... znate, u ovakvim slučajevima prognoza je vrlo neizvjesna...

— No dobro, recite: nekoliko dana, nekoliko sedmica?...

Namjerno je skraćivao rok ispod one mjere koja mu se činila vjerovatna, kako bi liječnikova procjena, koja će svakako biti dulja, zazvučala prizvukom optimizma...

— Ali!... U najgorem slučaju nekoliko mjeseci!...

Pa videći da je Miloš jak i da se može govoriti otvoreno, nadoda tiše i povjerljivije:

— Tako... mislim do proljeća.

Kratak čas šutnje. Miloš podigne glavu.

— Hvala vam, doktore!

Doktor mu stisne ruku. Bio je ugodno taknut, kao i uvijek kad je u ovakvim slučajevima nailazio na razumne ljude.

Uputi se na teresu k Jagodi. Ma da je ishod bio nedvojben, neizbježan, činio mu se mag'eno dalek, u nekoj nedoglednoj perspektivi koju mu nagli živčani umor nije dao da dokraja sagleda. Sad je jedina i najneposrednija briga bila: održati potrebni stav pred Jagodom, ne pokazati utučenost.

U tom mu je ona sama išla na ruku. Zatekao ju je djetinjski obradovanu njegovim dolaskom i pripremama za odlazak kući; kao da je bolest nešto što se, napuštajući tu sredinu bijelih kreveta i bijelih mantila, skida sa sebe i odlaže tu, zajedno s bolničkim rubljem. Govorila mu je da sad ima stalno temperaturu, ali da joj je jedna susjeda sa terase pričala kako je to često znak pojačanog otpora organizma, poslije čega stanje kreće odlučno nabolje, i kako je ta ista susjeda poznavala jednu gospođu kod koje je bio uprav takav slučaj; da se u posljednje vrijeme osjeća življa i snažnija, da joj se povećao apetit... Pomislila je i na darove za jednu sestru pomoćnicu koja je pokazivala prema njoj naročitu simpatiju. Miloš ju je slušao, zadovoljan što ona svojim cvrkutanjem ispunja vrijeme, koje bi on bio u neprilici kako da ispuni. A odatle što je susret s bolesnicom bio manje mučan nego što se bojao, nicalo je u njemu neko olakšanje slično optimizmu.

Stigli su u Bunarevac na dan crkvene svetkovine, predveče. U zraku je brujala zvonjava zvona a pred portom je bio podignut obični palanački »slavoluk« — dvije grede pobodene u zemlju a treća poprijeko preko njih, slično nogometnim vratima, — odjeven mršavim zelenilom. U glavnoj — stvarno jedinoj — ulici oblak prašine, uzvitlane tapkanjem od rana jutra, lebdio je u smiranju sunca sa zlatastim otsjevima; po bancima hrpice još neprodanog crnpurastog, malo namreškanog jesenjeg grožđa, po zemlji kartušina, kosti i kore od lubenice. Iz neke krčme čule su se gajde. Ulicom je prolazio red sluškinja, sve pod ruku u dugom redu, zakrčujući čitavu širinu, kao falanga; cerekale su se prema ulizanim šegrtima koji su stupali u korak sa njima potstičući jedan drugoga i osmjelujući se s vremena na vrijeme voljnim naporom na drskost. Polupijani seljaci posrćući su se razilazili prema svojim brdima; poneki je vraćao kući neprodana janjca. Jagodi se činilo kao da se sve to sleglo njoj na doček; prolazila je kroz taj rasturen pazar kao u apoteozi.

Za lijepih jesenjih dana Miloš ju je dva puta izveo iz kuće. Zaželjela je da pođu do A n č a r a; činilo joj se da osjeća u sebi dovoljno snage za taj napor. No oba je puta iznemogla poslije samih dvjesta koraka, pa su se morali vraćati kući.

S prvim kišnim vremenima pala je u krevet i više nije ni ustajala. Tokom jutra, dok je Miloš bio u školi, šonjava Ika donijela bi joj vodu i usput pospremila što oko nje, izlila suđe, naložila vatru u peći. Njihova stanodavka Milka Rkanovka došla je s djetetom sa sela, ali je ostala samo tri četiri dana pa opet otputovala, kao da se uplašila. Pred odlazak oprostila se s Jagodom i rekla joj da će je na proljeće kad ozdravi povesti sa sobom na selo da se oporavi. O podne bi Miloš, izlazeći iz škole, donio ručak od tetke Jel . Čitavo poslijepodne i večer provodio je uza nju, poneš, joj čitao, pričao bilo šta, iz škole ili iz čaršije, da je razonodi i nasmije. Kad bi zadrijemala, sjedao je za sto i prihvatao se prevođenja. Predveče bi je obično posjetila Bosa i prosjedila kod nje jedan sat. Dva ili tri puta dovela je sobom i Milu.

O bolesti nije skoro nikad izravno govorila. Doduše, nije izričito govorila ni o ozdravljenju, ali je često pravila planove što će i kako će na proljeće. Katkad se po njenim riječima moglo vidjeti da misli i na konac. No to su bile takve aluzije da je čovjek mogao i da ih prečuje. Ipak, jedamput dok je Miloš pisao za stolom okrenuvši joj leđa i misleći da drijema, ona se odjednom oglasi:

— A što ćeš ti, jadni moj, poslije? Hoćeš li se vratiti k svojima?

On pošuti, u neprilici. Pa ispade kuražno:

— Kako p o s l i j e? Poslije čega?

— Kad ja umrem.

— Ali što govoriš, zaboga! Što ti samo pada na pamet!

Ustao je od stola i prinio stolicu k njenom krevetu. Ostali su dugo u razgovoru. Čavrljali su o koječemu. Malo kasnije čak se i smijala.

O semestarskim ferijama priređena je u školi obična đačka svečanost, s recitacijama, predajom nagrada itd. Uparađeni bunarevački trgovci i njihove gospođe ispunili su gimnastičku dvoranu u kojoj su za prigodu prevezana i povučena uvis užeta s kolutima a prečke i koze izgurane na stubište; zidovi su oblijepljeni papirnatim zastavicama. Gospođe su brbljale ispod glasa gledajući razniježeno svoje zalizane derane u novim odijelima, okuražene u odnosu prema profesorima prisustvom roditelja. Pogledivale su krišom i na Miloša, pa zatim nešto došaptavale jedna drugoj s rukom na ustima, praveći se da gledaju na drugu stranu. Kad se vratio kući, Jagoda je tražila da joj priča kako je bilo na svečanosti. Ispripovjedio joj je sasvim ukratko — nije ni bilo šta da se priča. Zatim uze da lista prispjele novine.Poslije kratke šutnje, Jagoda upita:

— A je li bila Mila?

Miloš ostade iznenađen. Ne dižući očiju s novina, odvrati:

— Jest.

Bilo mu je na usnama da nadoda: zašto? Ali se uzdrža.

X

Jednom je u školi Miloša posjetila Šubarevićka. Imala je u njegovom razredu sina koji je u nekim predmetima zapinjao. Došla je da mu izrazi svoje začuđenje kako je njen Hrvoje mogao da dobije tako slabe ocjene i zamolila ga da ga još jednom ispita. Rekla je da se njen muž »strašno ljuti« (ostajalo je nejasno da li na sina ili na Miloša) — radi toga nije ni došao lično već je poslao nju, — da je maloga podrobno ispitao fra Dane kad je o Božićima bio kod njih u gostima i da je našao da sve odlično zna,

i t. d. i t. d. Na koncu je, na vrlo uvijen i dvosmislen način, potsjetila Miloša na svoje veze i izdaleka mu natuknula i to da bi oni mogli poraditi da bude premješten. — Miloš se na taj nagovještaj gorko nasmjehnuo. Jadni ljudi! Oslijepili u svojim interesima i urasli u svoje dobro, vezani za Bunarevac svojim blagostanjem i čitavim smislom svoga života, oni ne mogu ni zamisliti da nekome može ne biti jedna želja da živi u Bunarevcu, da se hrani kod tetke Jele i stanuje kod Rkanovke, i jedino strahovanje da to dobro ne izgubi!

Zima je prošla bez velike studeni — jačih hladnoća gotovo uopće nije bilo. Ali zato kiše, kiše! Od konca oktobra gotovo nikako nisu prestajale. Voda je u jaruzi pod mostom navrla, narasla kao prava rijeka, zamućena i virovita, prelila se po mršavim lukama i potopila ih, popela se do pola debla onim nekolikim jablanovima na livadici iza crkve. Slijevala se niz pocrnjele brine, curila sa krovova dan i noć s neprekidnim pljaskanjem na uske pločnike koje su, svaki za dužinu svoje kuće, izgradili trgovci pred dućanima. Činilo se kao da će voda ispuniti čitavu bunarevačku kotlinu, zadaviti mjesto. Pa ni sad, na osvit proljeća, kiša još nikako ne prestaje već i dalje lijeva i lijeva.

Bosa je sad dolazila redovno svake večeri. Očešljala bi Jagodu, otresla joj mrvice s ponjava, dotjerala joj jastuke i donijela bocu vode na noćni ormarić — »uredila bi je za noć«, kako je te radnje sama nazivala. Pošto bi otišla i pošto bi Jagoda zapala u onaj nejednaki, ćudljivi, ispretrgani bolesnički san, Miloš je još dugo sjedio za stolom i ispravljao zadaće ili prevodio one svoje mondene novele u kojima su se ljudi zvali Raoul ili Gaston. Katkad bi zastao, digao oči sa svojih papira i ostajao dugo tako rasijan: Jagoda je spavala na svom ležaju, slušao je njen kratki dah i gledao njeno blijedo oznojeno čelo, a odnekle se čuo pijuk vode koja kroz oštećen krov curi u pukotinu u zidu. Više su puta taj kvar spomenuli stanodavki, i majstor je izlazio dva puta na krov i nešto krpario, ali i poslije toga

voda svejednako curi. Vlažna se mrlja na zidu za duljih kiša širila i tamnila, kao lišaj. Pred Miloša bi odjednom iskrslo pitanje: zašto? Zašto sve ovo? Kome je i čemu to bilo potrebno, što sam tom dvogodišnjom patnjom postigao, što sam i kome htio time da dokažem? I odmah zatim druga misao, jasna i kratka: ona je moja žrtva. Povukao sam je za sobom, bezazlenu i lakovjernu, ne znajući ni sam pravo kuda sam i zašto pošao. I eto ona sad tu u kutu umire — i to je sve. — Neosjetno se vraćao iz zamišljenosti u stvarnost oko sebe. Pijukanje vode, koje je bilo utihnulo, opet se javilo; načas prestane, kao da je zaspalo, pa opet iskrsne — ko zna kako i zašto? Valjda voda sebi probija nove putove. I u noći, u potpunoj tišini zvukova, taj slabi glasić zavlada u njegovom sluhu i u čitavoj prostoriji. Mijenja se, jača i tihne, — ili se zamorenom uhu i opsjednutoj pažnji samo tako čini, — ne možeš mu tačno odrediti ni iz kakve daljine ni iz kog pravca dopire, kao da izvire odasvud uokolo, — sad potmuo i dalek, sad opet vrlo bliz i razgovijetan, kao na pedalj od samog uha. I ako časkom sklopi oči, dobiva dojam kao da se nalazi u nekom sanduku, u nekoj olovnoj zapečaćenoj kutiji, i da skupa s njom neosjetno tone i tone.

Posljednjih dana, iz kuće preko ulice gdje je otsjeo trgovački putnik koji je došao malim zelenim automobilom s naslikanom reklamom Labud sapuna, razlijegao se do kasno u noć glas njegovog gramofona u kovčežiću. To je putnik prizivao k sebi u sobu bećarsko društvo — pokojeg trgovačkog pomoćnika, Matića, Nikicu. Donosilo se vino, pilo se i naklapalo. Pričao im je masne šale, povjeravao im svoje doživljaje s ženama iz boljih krugova — koji su se neizostavno zbivali po banjskim mjestima, — i neumorno navijao gramofon. Najprije im je svirao, sasvim prigušeno, jednu ploču koju je najavljivao napomenom »samo za muške« — svi bi prinijeli glavu trubici i slušali naćulenih ušiju i nelijepo otvorenih usta, gledajući jedan u drugoga obješenjačkim izrazom, — a zatim je, na nezajažljivi zahtjev palanačke bećarske družine, po deset puta redom navijao šlager »T o m b u k t u«. Katkada se do zore

vrtila već ponešto izderana ploča i ponavljala napjev, s naglaskom kakav su jeziku nametale sinkope crnačkog ritma, s obilatom upotrebom jednosložnica i sa spajanjem ili razdvajanjem riječi po milom ćefu:

Hajd — mò... u Tom — buk — tù
gdje suuun — cè jar — ko sjà!

Zatim je dolazio jedan stih, koji, zbog izderanosti ploče, uho nikako nije uspijevalo da razabere, a onda, s maznom umiljatošću, refren:

reć' saaa... -mo jed — nom: da
i žiii... -vot bit će raj!

Nekoliko večeri taj kreštavi glas istjerivao je Miloša iz kože, a na koncu mu je pjesma zasjela u uši i tu se toliko odomaćila, da mu je katkad preko dana navirala u pamet, zvonila u ušima, progonila ga kao prokletstvo, i on je se nikako nije mogao da oslobodi. A naveče, kad bi opet počela svirka, nesvijesno ga je kopkao onaj nerazgovijetni stih i on je, sve pišući i ne prekidajući rada, napinjao sluh da ga uhvati. Večeras je nesabrano čitao, s nejasnim osjećajem da mu nešto nedostaje, — i gle! odjednom se sjeti da je to što mu nedostaje baš ona pjesma! — Bila je zamukla. Putnik je smotao svoje kolekcije uzoraka, turio u tašnu svoje sapune, zaklopio svoj gramofon, sjeo u zeleni auto — i otputovao. I eto, ostavio za sobom izvjesnu prazninu.

Pijukanje u zidu bilo je prestalo. U jednom času učini mu se da se tišina nekako naročito produbila i postigla onaj stepen intenzivnosti kad se počinje čisto nametati uhu. On se osvrne, s još nejasnim nemirom. Jagoda je ležala nauznak, otvorenih usta. Ispod gornje usne provirivala su dva sjekutića, suha, bez sjaja, neovlažena slinom, kao da na njima nema cakleni. Kukasti nosić, jasno ocrtan i već kao

voštan, oštro se isticao, s jače naglašenom zakrivljenošću; iz njega je izmilila, kao crvak, tanka nit krvi. S već pripravljenim ćutilom na osjet studi Miloš pruži ruku i dohvati joj podlakticu. Ipak ga hladan dodir iznenadi, i on se lecne.

Ostade neko vrijeme tako, bez misli, neodlučan, ne osjećajući ništa nego goli fizički fakat: mrtva je. To ponovi bezglasno dva, tri puta, utuvljujući time sebi tu stvarnost u glavu. I tek na taj poticaj, u njemu poče nešto migoljiti, pomalo rasti i uspinjati se naviše, ali još uvijek kao čisto fizičko osjećanje. Kao neka tupa muka u želucu, koja je pomalo isplutavala u grudi: to je bila bol. On se sam začudi kako je nekrilata i prostorno mala: nevelika skrućena gruda — sva bi stala među sklopljene dlanove. Zalegla usred grudi i odatle se sad muklo javlja osjećajem tupe težine. Na prvi mah, gotovo je ne prepozna: nije to bila ona bol koju je znao od ranije, ona bol iz mladosti, kliktava i klonutljiva, topla i mazna, ona bol praćena omaglicom i osjećajem bezgranična a prorijetka prostora. Rođena u pustinji i samoći, bez mogućnosti da se na ma koga osloni ili ma kome klone u naručaj, stajala je sama o sebi, uspravno, tek se lagano klateći. Gledao je Jagodu, pa reče u sebi: nema je više! I kao da mu tek tada postade sasvim jasno, jasnije nego dotle. Oćuti malu slabost u koljenima, te sjede dugo je gledajući. Ali ga prene mutno osjećanje da nešto treba neodložno učiniti. Prisjeti se: potraži na stolu časovnik i ustanovi da su tri sata i osamnaest minuta. I kad je to učinio, nastupilo je kao neko malo umirenje: kao neka mala izvršena dužnost, nešto što je postavljeno na svoje mjesto.

Uzmuva se po sobi, ali gazeći oprezno, na prstima. Otvori ormar, stade izvlačiti pažljivo odjeću za Jagodu prostirući je po svome ležaju. Rasijan, vraćao se po više puta na isto mjesto, zastajao domišljajući se što je ono htio da uzme.

Odlučio je da je sam uredi i obuče, bez pomoći stranih osoba, bez zanatskih žena iz miesta. — »Bar to joj dugujem«. — Nalije u lavor malo vode, namoči kraj ručnika i pređe njime preko lica i ruku pokojnice; pamukom joj

prije ubrisa trag krv pod nosom. Zatim svuče s nje rublje i htjede da oblači tijelo u odjeću koju je pripravio. S mukom joj je navukao čistu košulju i prodjenuo ruke kroz rukave, podignuvši je nježno ispod ramena, dok joj je glava klimala desno i lijevo; onda je položi opet na uzglavlje i polako uze navlačiti košulju nizdol. Ali dalje nije išlo. Pomisli s grozom da bi je morao još dva, tri puta tako podizati, prevrtati, provlačiti joj ruke kroz rukave, navlačiti odjeću preko kukova. Kod nezgodnijih pokreta kod kojih se tijelo jače pomjeralo i okretalo dolazilo mu je na usta da joj kaže neku nježnost, kao riječ izvinjenja, i u jednom času iznenadi ga samog njegov glas koji je izrekao: »oprosti, mila«. Iza tih riječi oči mu se napuniše suzama; sagnu se i poljubi je u čelo, i dvije tri suze kanuše joj na lice. Zastade. Čelo mu je bilo orošeno. Uvidje da neće moći sam izaći na kraj. Skine haljinu koju joj je bio već navukao preko glave i ostavi je u košulji. Pođe do stola i po drugi put pogleda na sat. Bilo je pet minuta do četiri. Navuče cipele i veza kravatu, riješen da čeka dok se malo razdani. Vrativši se k odru, opazi da joj je iz nosnica ponovo promigoljio crvak krvi, malo dulji nego ranije. Opet ga obrisa. Pomisli da li da joj zapuši nosnice pamukom, ali odustane; zbog nečega to ga je odbijalo. Hodajući i vrzajući se oko nje, radio je mekim kretnjama, pažljivo i obazrivo, s osjećajem da ga ona gleda u tom njegovom poslu; ali ne da gleda odonud, iz mrtvog tijela, nego odnekud odozgo (gore i malo udesno — bio bi znao rukom tačno naznačiti pravac). Uporedo s tim, počeo je postepeno osjećati prema lešu neku tuđost — to nije *o n a*, to je samo njeno tijelo, njen *s i m u l a c r u m*, prazni *s i m u l a c r u m*. A *o n a*, prava *o n a*, gleda odozgo (gore, malo udesno) u njega pognuta i zabavljena nad tijelom. Pade mu na um kako je sasvim pojmljivo što su ljudi došli na pomisao o duši koja napušta mrtvo tijelo i odlijeće uvis.

Kroz prozor se počelo pomalo daniti. Navuče kaput i uze šešir da iziđe. S vrata još jednom baci pogled na leš. Jedna muha (odakle li se samo stvori?) hodala je po rubu

gornje usne. To što muha nesmetano šeta po tako golicavu mjestu, ne izazivajući nikakve reakcije, nikakva pokreta, ni najmanjeg ježura kože, činilo mu je uočljivijom nepomičnost smrti. A time i shvatljivijom samu smrt — njenu mramornu hladnoću i mrtvu nepomičnost. Simulacrum, predmet. — Vratio se i mahnuo rukom da otjera muhu; ona otskoči uvis, čisto okomito, i nestade je, kao da je iskočila van prostora. Ali odmah zatim opet pade, neočekivano blizu mjestu gdje je ranije bila: na nježni voštano žućkasti predjel iza uha. Miloš ponovo mahnu pa pođe k vratima ne osvrćući se više.

Kiša je bila prestala. Žitko se blato gnjecalo pod nogama. Godinama gaženo i ispregazivano neumornim koracima, uzduž i poprijeko, od mosta do popove kuće i od popove kuće do mosta, bilo je sasvim usitnjeno, kao sažvakano, žitko poput kaše, masleno, sklisko. Gaze ga, mijese ga, godinama i pokoljenjima, od jutra do mraka, mještani i mještanke, odrasli i djeca, i čovjek dobija dojam da su ti ljudi zabačeni u toj gluhoj kotlini, sa svojim skučenim, nelijepim životom, gluhim i slijepim za sve osim za vlastitu samoživost i vlastiti interes, i postavljeni od nekoga tu samo zato da ga mijese i gnjecaju i meraju. I oni to vrše od oca na sina, uzaludno i beskrajno, kao neku vječitu, neodradivu kaznu.

Svanjivalo je mutno jutro pod niskim oblacima. Na kraju kasabe gacali su Matić i Nikica, tek ispali iz kafane na stanici, skakućući s kamena na kamen da izbjegnu gnjecavo blato koje im je kroz razdrte potplate ulazilo u cipele, cijukalo kod koracanja i škakljalo im požutjele tabane. Iz jednog dvorišta iziđe seljak, još bunovan, mrzovoljan, vodeći za uzdu osedlano konjče. Privede ga požitku i uzjaha, prekrsti se, tresnu uzdama i podviknu:

— Hajd!

Konj ni da mrdne.

— I-je! Sreću ti vrag odnio! — kune seljak i udara ga petama u slabine. Konj štrecnu ali ne pođe. Kolutao je

podozrivo očima; nekad davno prebijena i krivo srasla nosna kost davala je životinji pakostan, gotovo ljudski izraz. Dva noćna druga stala i gledaju. Seljak sjaha i malo povede konja, pritjera ga ovećem kamenu, kao binjektašu, pa opet uzjaha. Životinja pođe nekoliko koraka, i snova se ukopa.

— Stojte, galije carske!... — dreknu Nikica, a Matić prasne u smijeh.

Seljak se uzalud natezao s konjem. Neće pa neće. Nikica utrgne ukraj puta nekakvu suhu šibu i stade badati konja pozadi, ispod repa — tobože hoće da čovjeku bude na usluzi.

— Ostavi ga, čuješ li! — obrecnu se na nj seljak. Učinilo mu se da u tome ima nešto za nj ponižavajuće i uvredljivo. Ali videći da se konj na taj način ipak nekako uputio, pomiri se s tim; tek je još nešto nejasno mrmljao pod nos.

— Vidi! — viknu za njim Nikica. — Ja ti pomažem, i ne tražim ni hvala da mi rekneš, a ti se još ljutiš!

Miloš prođe mimo njih jedva promrsivši dobrojutro i nastavi svoj put prema drugom kraju varoši, po Matićevu Bosu. Vidio je izdaleka da su žene već ustale — plahta prebačena preko prozora na Milinoj sobi visila je u jutarnjoj vlažnoj izmaglici kao bijela zastava.

FLORJANOVIĆ

Suhonjavi gospodin drijemao je u polumraku praznog kupea i prenuo se tek kad je gvozdena lupa točkova promijenila ritam. Otvori oči i opazi da je voz ušao u stanicu. Uz vagon su prolijetala niska stanična zdanja; široki prozori uokvireni crvenim opekama u prolasku su se razvlačili kao u ružan osmijeh ili zijev. Zelenkasta, daleka svjetlost visokih fenjera padala je koso u kupe u nemirnim prugama koje su hitro prelazile preko poda lomeći se u uglovima, penjale mu se uz noge i tijelo i šibale ga po grudima i sanjivim očima kao nesuštastveno pruće. Kola stadoše. Ispade kondukter s fenjerčićem u ruci najavljujući povikom konac puta.

Gospodin uze torbu za spise koja je ležala na sjedištu pored njega, bez žurbe složi i spremi u džep novine, i stade uz prozor čekajući da se izlije svijet. Okrenu pogled prema gradiću što se skupio podno brežuljka na kome se dizala stara tvrđava; tu je, prije dvadeset i pet godina, započeo svoje službovanje. U luci su dimila dva-tri manja parobroda, a vani na pučini još je tinjao blijedi jas tamo gdje je zapalo sunce. Putnici su se razilazili između leja perunike obrubljenih svježe okrečenim pervazom i nestajali na izlazu. On izađe gotovo posljednji, čekajući da neki radnici što su se vraćali s radnje iznesu iz vagona svoje nespretne drvene odveć uglate kovčege.

Prođe kroz čekaonicu trećeg razreda kroz koju su propuštali putnike. Vojnici upućeni u »prekomandu«, razdrljenih bluza i odriješenih podvezica na nateklim nogama, razvalili se po svojim sanducima ili po šinjelu pro-

strtom na podu; čekaju noćne teretne vlakove tješeći želudac hladnom mesnom konzervom iz kutija. Seljakinje, zabrađene crnim maramama, s bolesnom dojenčadi o vratu, pomireno sjede na klupama i svežnjevima. U cijeloj prostoriji vlada strpljenje i lebdi nakiseo miris koji odnekud potsjeća na bljuvotinu pomiješan sa sumpornim mirisom lošeg domaćeg uglja.

Ali napolju ga dočeka dah proljetnog sutona. Tek što su sinule ulične svjetiljke, s malom loptom nesigurnog svijetla u još providnom sumraku. U hrpama jelovih dasaka naslaganih svuda oko stanice proljeće je razbudilo miris lijesa koji se širio nadaleko u mlako veče.

Mjesto je bilo nešto udaljeno od stanice. Putem je sretao težake što su se vraćali iz poljâ goneći pred sobom živinče natovareno obrezanim lozovim prućem i modrikasto omašćenim kantama iz kojih su škropili vinograd. Po pozitcima i pred dućančićima sjedili su stariji ljudi, pogrbljeni, u prslucima, i izmjenjivali pozdrav i pokoju lijenu riječ s omrklim vinogradarima. Suhonjavi gospodin zastade pred velikom, masivnom sudskom zgradom kakve je po Primorju podigla Austrija. Nadvisivala je svoj skromni okoliš i stajala nesviknuto u njemu. Uz njen ogradni zid od tesanog kamena, sa velikim kamenim kuglama na ugaonim stupovima, vezivale su se niske i ruševne ograde u suvozidu. Pred trafikom prekoputa sudu sjedile su žene, a pospana djeca klatila su se oko njih umorna od proljetnog večera; vukla su noge po prašini i naslanjala otešćale glave majkama u krilo, prekidajući s vremena na vrijeme njihovo pričanje nepotrebnim i plačkunjavim zivkanjem. Na nedalekoj stanici manevrisale su lokomotive kratkim i zasoptanim pomacima huktajući kao razgoropađeni bauci; zatim bi jeknuo otegnut i žalan piskut, pa opet bahtav pokret mašine.

Putnik se zaustavi gledajući zamišljen u sudsku zgradu. Jedan prozor na pročelju bio je osvijetljen. Ko može da da bude u ovaj sat u uredu? Taknu ga nešto kao siguran predosjećaj; on se riješi i pođe k zgradi.

Ciliknu zvonce kad otvori vrata i uniđe u vestibul. Iz izbe u podzemlju zamumlja muški glas i pojavi se poslužnik, raskopčana ovratnika, još žvačući zalogaj. Iz dubine podzemnog stana udari zapah kuhana zelja i žestok vonj ulja što se prži; uz mali štednjak stajala je žena i miješala drvenom žlicom u tavi punoj živa cvrčanja; za stolom nasred kuhinje sjedili su i učili kosmat dječak i djevojčica s naočarima, povezana ubrusom preko glave, valjda zbog zubobolje. Zablenuše se svi u stranca skrivena polumrakom vestibula. On se javi podvorniku:

— Zdravo, Šariću!...

— Ooooo, Vi ste to, gospo'n savjetniče!... — obradova se ovaj negdašnjem starešini, brišući u hitnji usta, — ko bi Vam se nadao!... Marice, evo je došâ gospodin savjetnik Raše...

Žena odloži tavu i žlicu i protra ruke o pregaču, pa mu požuri ususret. Srdačno mu stresoše mlitavu ruku. Djeca su svejednako buljila u nj.

Razdraganost dočeka Raše prekrati pitanjem:

— Ko je u ovo doba gore u uredu?

— Gospodin savjetnik Florjanović; on češće predveče dođe...

— Tako?...

Slutnja ga, dakle, nije prevarila.

— Hoćete li možda gore k njemu?... Ako hoćete, ispratit ću Vas...

— Hvala, ne treba, ne treba, sam ću. Koji je broj njegove sobe?

— Četrdeset i sedam, na drugom katu.

Raše polako pođe uza stepenice. Pusto kameno stubište odzvanjalo je od njegovih koraka. Učini mu se da se gore jedna vrata tiho zatvoriše. Zavirujući u brojeve nad sobama najzad se nađe pred onom koju je tražio. Pokuca. Niko se ne odazva. Počeka neko vrijeme pa pokuca opet. Tišina. Lagano pritisne rukom na kvaku. Vrata su bila zaključana. Dobi siguran osjećaj da s onu stranu

vrata, odijeljen od njega tom tankom daščanom pregradom, stoji i strepi čovjek, i suzdržava dah.

— Tu smo, dakle!... — reče u sebi, pa se okrenu i siđe opet do poslužnika.

— Nema ga u sobi, pođite ga potražiti.

Čuo je podvornikove korake po stepenicama i hodniku, a zatim kratak razgovor u drugom katu. Uspe se opet gore. Nađe ih pred Florjanovićevom sobom.

— Izvol'te, izvol'te naprijed!... — presrete ga Florjanović rukujući se. — Ja sam bio načas izišao, pa smo se tako mimoišli... Izvol'te naprijed, uđite!...

Raši se učini nešto podnaduo, umoran u licu; kesice pod očima kao da su mu malko pomodrile i natečene. Poznavao ga je još s univerze, ma da su se rijetko sretali. Putovi im se nisu ni sastajali ni ukrštavali: Celso Florjanović, nekoliko godina stariji, jurio je za zabavama i avantirama, zalazio u otmjene lokale i družio se s imućnijima; a on se hranio po menzama i »iskuhavaonama«, poslije večere sâm lunjao gradom u svom crnom »iberciru« koji mu je majka kupila u »dobroj prigodi«, kad je rodbina nekog umrlog kanonika raspačavala bud zašto nepotrebne stvari iz kanonikove ostavštine. Prolazeći mimo skuplje kafane, ispinjao se na prste i bacao preko zavjesica kradomičan pogled u njihovu blistavu i zaparenu unutrašnjost. Kasnije, tokom službovanja, izdaleka je pratio i nesvijesno sa svojom sravnjavao Florjanovićevu karijeru, koja mu se uvijek činila zavidnijom i nezasluženo sretnijom. I tek nedavno, kad je on postao savjetnik apelacionog suda a Florjanović i dalje ostao kod okružnog, kao da je dobio neku kasnu i, u ovim godinama, već pomalo bljutavu zadovoljštinu, koja više nije davala naročite radosti. Još i sad mu se Florjanović činio, iako nešto ispaćen, mlađi i sačuvaniji od njega; još je uvijek bio lijep čovjek, lice mu je bilo svježe izbrijano a nepokorni svrtak kose još se uvijek mladenački kočio. A on je imao od dugog nošenja isvjetlane laktove i prosječene rubove rukava, i nikako nije stizalo na red da

napokon popravi ona tri krnja zuba koja su mu toliko smetala kod govora.

Florjanović sjede za pisaći sto a njemu ponudi mjesto u naslonjaču prema sebi. Raše započe s očitom neprilikom.

— U posljednje vrijeme stigle su nam neke žalbe u pogledu rada u Vašem odjeljenju... pritužbe na izvjesne nepravilnosti... Odredili su mene da izvršim pregled poslovanja... — (govoreći to, izvadi iz lisnice pismeni nalog i položi ga na sto pred Florjanovića; no ovaj ga i ne pogleda). — I evo, prolazeći sa stanice, spazim svijetlo u Vašoj sobi, pa pomislim: možda bolje večeras, u miru, nego sutra, za uredovnih časova...

— Molim, molim, meni je svejedno, kako god Vi nalazite za shodno... — dočeka Florjanović prilično mirno.

— Da počnemo s pregledom knjiga?

Florjanović izvadi iz ladice knjige i položi ih na kup pred izaslanika. Trljajući naočare maramicom, Raše još upita:

— Imate li možda da mi što prethodno napomenete, da me na štogod upozorite?

— Nema ništa. Izvolite izvršiti pregled.

— Dobro. Onda ću Vas saslušati na koncu.

Nataknuo je naočare i otvorio knjigu.

Napolju se bilo već skoro sasvim smračilo. Ipak, sa visine drugog kata vidjela se u daljini, nad lukobranom, zadnja pruga svijetla na zreniku. Pred otvorenim prozorom prolijetale su kosim strelimičnim letovima lastavice bljeskajući kao sedefne strijele i smještale se sa živim predvečernjim cvrkutom u gnijezdima pod prozorskim podbojem.

Na stolu je gorila lampa zaklobučena zelenim štitom. Raše, nagnut nad knjigama, nalazio se u obasjanom krugu, dok je čitava prostorija ostajala u mekoj polusjeni. Florjanović je sjedio u svom naslonjaču, odbivši se malko od stola i prebacivši nogu preko noge, van kruga svjetlosti, nekako po strani od svega toga. Upiljio je pogled kroz

prozor, u mrak koji se zgušnjavao napolju, i nečujno dobovao prstima po ručki naslonjača.

Eto, došlo je napokon i to! Pošto je minuo onaj prvi trenutak unezverenosti, odjednom mu postade jasno da se već odavna sprema za taj čas, da već odavna nesvijesno očekuje tog čovjeka. Danima i danima sjedio je tako tu u uredu, ne znajući jasno zašto, po cijele duge šutljive večeri, katkad do u kasnu noć, a to je ustvari čekao ovo što je evo nadošlo. Osjeti da je već proživio u sebi svu ovu kalvariju, polako i natenane, u svim njenim pojedinostima, da se već dugo i dugo, postepeno, na male gutljaje , privikavao na ono što je neminovno moralo da dođe i što je sad tu, pred njim. Stoga mu se činilo da prisustvuje jednom posmrtnom obredu — ništa ga više nije moglo da iznenadi i ponovo uzburka. Odatle mu taj mir. Znao je da mora strpljivo i pokorno čekati spora otkrića isljednikova, otkrića koja je unaprijed pogađao i poznavao napamet stavku po stavku, u hronološkom redu i u stepenovanju po značajnosti. Čim je, dakle, prošao onaj prvi momenat, njime je ovladala neka omaglica, a neočekivana i čudna daljina zalegla je između njega i ovoga što se tu sad događa.

Već kao dvadesetgodišnjak na univerzi, Florjanović je bio načisto s tim da za nj nije onaj obični redovni život, lišen svake ljepote i svake »težnje k višemu«, što provodi većina ljudi koje je poznavao i oko sebe gledao. U kakvom bi obliku morao da se ostvari njegov ideal života, to nije tačno znao; ali je osjećao da bi mu takvo skučeno, sumračno vegetiranje bilo naprosto nepodnosivo. Bio je siguran da bi on, postavljen silom prilika u tu »redovnu« kolotečinu, upeo sve snage da iz nje iskoči, makar uz koju cijenu, i čvrsto je vjerovao da bi mu to doista i uspjelo. Njegov bi život morao da bude vječito obasjan radošću, ispunjen udovoljavanjem neprekidnom nizu onih, često i sasvim sitnih i bezazlenih prohtjeva za nasladom koji neumorno niču u duši, vječita trka u lovu za osjetima ugode. Život bez toga činio mu se besmislen, nelijep i bezvrijedan. Pitanje lične sreće bilo je za nj jedino pitanje

koje postoji, jedini bog kome je služio. I to je on zvao ljepotom, službom ljepoti. U proljetne večeri, žureći da se sunovrati u ritam hučnog i rasvijetljenog dijela grada, koracao je kao u zanosu tek prolistalim kestenovim drvoredom, zažaren od stotinu nejasnih žudnja, rastvorena ogrtača i sa šeširom u ruci, ususret predvečernjem povjetarcu koji mu je priklapao vjeđe i rashlađivao čelo. Njegova ustreptalost gonila ga je uvijek poput predosjećaja: kao da se za svakim uglom krije nepoznato a na svakom pragu čeka sreća. Gotovo ni na časak nije ga napuštalo osjećanje da bi se svakog trena moglo s njim desiti nešto čudesno, nezamislivo, što bi iz osnova usrećilo njegovu egzistenciju i stvorilo mu zauvijek bajoslovno lijep i nezalazno vedar život. Činilo mu se tako vjerovatno i tako prirodno da bi odmah slijedećim korakom mogao nagaziti nasred ceste na punu lisnicu koja će odjednom riješiti njegovo životno pitanje, ili pasti u krilo Čarobnoj koja čeka...

Lijep mladić, otvorena, privlačiva lica kroz koje je zračila ona neumorna unutrašnja težnja za radošću, Celso je u svakom društvu bio rado viđen i svagdje srdačno dočekivan. Lakoća u odnosima s ljudima pribavljala mu je simpatije i otvarala pristup i u takve krugove koji su za druge studente ostajali neumoljivo zatvoreni. Opraštali su mu njegovo skromno porijeklo zato što je u ustajale i sumorne ambijente unosio zraku svjetlijeg raspoloženja i neurasteničarskoj potištenosti ubrzavao bilo i ulijevao svoju bezbrižnu živahnost. Znao je da sa starim tetkama igra piquet s osmijehom na licu i da kostoboljnim »onkelima« priča anegdote koje su ih zasmijavale. Spretan, snalažljiv, uslužan, sin primorskog gimnazijskog pedela umio se u nizu takvih društvanaca iz viših redova učiniti željenim gostom, pa malo pomalo i čisto neophodnim. Počeli su ga neizostavno pozivati na kućna primanja, zabave, lovove. Služila ga je nevjerovatna sreća na kartama. Postepeno je upotpunio svoju garderobu odijelima potrebnim za održavanje takvih društvenih veza. Imao je drugova koji su ga na dulje vrijeme pozivali u goste na svoja poljska ima-

nja. Tako se na koncu sasvim osamostalio i nije više zavisio od mršavog mjesečnog iznosa koji mu je otac mogao da šalje. A pored svega toga, začudo, nije zanemario studije i polagao je ispite s nevelikim zakašnjenjem. I, što je još začudnije, usprkos tih uspjeha, nisu ga mrzili ni drugovi-zemljaci, jer je bio sa svakim neusiljeno srdačan, nesposoban za zlobu i dulju mržnju, ni najmanje nabusit, ohol ili osvetljiv, i svakome je rado priticao u pomoć, ako samo to nije bilo skopčano s odricanjem od kakvog vlastitog zadovoljstva.

Upoznao se sa kćerkom jednog primorca koji se davno iselio u Chile, tamo se obogatio salitrom i oženio kreolku. Razmažena kćerka iseljenika i kreolke, ljupko nastrana i na svoj način sentimentalna Dolores, krhke građe, maslinasta lica i neobično tanka struka, došla je u Evropu da studira povijest umjetnosti. Vlasnik salitrana, kako se to kaže, »nije žalio troška za odgoj svog djeteta«. Donijela je sobom, pored svog egzotičnog daha i čudnog izmiješanog govora, dva sanduka apartnih kostima i šalova kakve navodno nose žene u njenoj postojbini, i u njima plesala *cuecu* i *cucarachu* pred boemsko-studentskom družinom koju je prizivala k sebi i častila *mate*-čajem u išaranim kruškastim tikvicama što se pijucka kroz *bombille*.

Raše se iz svojih šturih đačkih dana sjećao i Dolores; viđao ju je izdaleka gdje prolazi uzdignute glave pod ruku s Celsom, i možda je, lunjajući sporednim ulicama u svom kanoničkom iberciru i hrskajući kestenje, potajno za njom uzdisao. Florjanović se s njom oženio još kao student i završio pravo, s nekoliko godina zakašnjenja, u onoj istoj umjetnički aranžiranoj mansardi u kojoj su visjele nekakve sulice i urođeničke košulje ukrašene kožicama ptica raznobojnog perja i u kojoj mu je nekad plesala *cucarachu*. Poslije nego se neko vrijeme uzaludno protivio i praskao, mrgodni stari *solitrero* morao se najzad pomiriti pa im je počeo slati redovne iznose dovoljne za izdržavanje. Završivši studije, Florjanović se vratio u Dalmaciju i obavio u jednom primorskom gradiću onih neko-

liko godina prakse, uvijek uz obilnu pripomoć staroga, a onda dobio svoje prvo namještenje kod kotarskog suda u Raljevcima.

Pa i tada je sve išlo glatko. On je i dalje svladavao neprilike savršenom lakoćom. Brige su se razbježavale kao preplašena jata od nonšalantnog uzmaha Celsove ruke s krupnim topazom. Za Raljevcima slijedilo je još nekoliko provincijskih mjesta. Gdje god bi došao, svagdje je umio da udesi ukusan život, sa mnogo cvijeća, s kakadu-ima u krletkama u obliku pagode, s policama punim kakteja i s velikim fikusima koji su zapremali pola sobe. Upriličavao je izlete, dirigirao kadrile, aranžirao koncerte s usidjelicama koje su udarale klavir i s mladim učiteljima koji još nisu zaboravili ono nešto violine što su naučili za dvije-tri godine u preparandiji. Kao vihor razbudio bi učmalo palanačko činovničko društvo na otmjeniji, dostojniji život, zaveo bi primanja, piknike, zabave, igranke. Usred zime i u srcu Zagore, u kakvim Raljevcima ili Brekanovcu, umio je da preobrazi najvulgarniju općinsku vijećnicu u ukusnu plesnu dvoranu; svu bi je uproljetio imitiranim grančicama rascvalog badema koje su po nekoliko dana do kasno u noć pravili on i Dolores, uz pomoć kakvog ambicioznijeg mlađeg poreznika ili brijača-mandoliniste, naljepljujući na grančice rašeljke ili divlje kruške izrezane latice od krep-papira. U Raljevcima je ostala nezaboravna jedna takva Florjanovićeva »*fête des fleurs en hiver*«.

Treće godine službovanja u Raljevcima rodila im se mala Zoe. Bilo je muke s tim porođajem! Dolores se, radi uske karlice, tri dana mučila, a nikako da rodi. U zadnji čas, nakon uzbudljivog telegrafiranja, konfuzije, noćne jurnjave u autu, prenijeli su je u grad gdje se napokon sretno porodila.

Ali poslije nekog vremena Florjanoviću bi dojadio život u jednom mjestu, i tad bi zapeo iz sve snage da se odatle iskopa. Obasipali su, Celso sa svoje strane a Dolores sa svoje, uplivnije poznanike očajničkim pismima, jadali se da je za civilna čovjeka život u takvoj zaostaloj

sredini »apsolutno neizdrživ«, i najzad se stvar, kao i obično, sretno rješavala: dobio bi premještaj. I tad bi opet počelo sve iznova: koncerti, pikniki, plesne zabave sa c o t i l l o n o m i t ê t e - m a s q u é e-om, pa ponovna razočaranja, neizdržljivost, jadikovke, ekspresna pisma i brzojavi, i ponovni premještaj. Svake godine otpirili bi preko ljeta na put po Italiji i nasrkali se života, užitka, uspomena na čitavu narednu godinu Raljevaca ili Dubrovca. Uvijek se sjećao jednog dana s prvog od tih putovanja, još prije nego se Zoe i rodila. U malom talijanskom gradiću, umorni od obigravanja i razgledanja, sjedili su on i Dolores u gostionici na nekoj p i a z z e t t i i pisali znancima razdragane dopisnice. Napram njima se harmonično dizala fasada katedrale sa toplom smeđom patinom; plokata pred njom bila je poplavljena suncem, i oči su sneno žmirkale od jarkog svijetla. U hladu, pod lakim lepetom platnene strehe, uživali su u toploti vedrog dana, neposredno, iskonski, kao bubice ili gušteri. Pred njima na stolu vrčić bijelog vina, pitkog ali prevarnog, pečenka i još mokra salata sa svežnjićem crvenih rotkvica. Nasred plokate osmerokutna česmica, pocrnjela od vode i obrasla kadifom mahovine, sva je previrala i bacala srebren mlaz u svijetloplavo nebo koje se prostrlo nad svime, bez oblačka, bez ptice, tako vedro i beskrajno kao da nikad ne tamni. Uljuljani od umora, od sunca i vina, srkali su dugim i mirnim gutljajima taj kratki čas koji je nekim plavim čudom postao začarano neprolazan. Najednom se Dolores preobrazila, ozarilo joj se lice: bila je noseća, i tad je po prvi put osjetila da joj se pokrenulo dijete u utrobi. — Florjanović se u kasnijem toku života veoma često navraćao na tu uspomenu; taj mu je čas zauvijek ostao u pamćenju kao praobrazac sreće, kao prizrak kraja gdje caruje blaženstvo i gdje sunce nikako ne silazi s neba.

Poslije petnaestak godina provincije, Florjanović je premješten u grad, kod okružnog suda. Don Pedro je još uvijek redovno slao pripomoć. Ukusno su namjestili stan, složili svoje stalno društvance koje su sačinjavali jedan marinski oficir srednjih godina i jedan zubar sa ženom Njemicom; ruska emigrantkinja, postarija gospođica sa dvostrukim prezimenom koja je davala časove iz raznih jezika; slikar koji je slikao Zoe kad su joj bile tri godine i s kojim se pregovaralo da je slika opet, u balskoj toaleti; učiteljica klavira koja je diplomirala u Pragu; i, na koncu, jedan strani konsul neženja. Prošlo je tako pet šest godina nepomućenih bilo kakvom ozbiljnijom brigom. Prvog četvrtka u mjesecu imali su žur fiks a subotom naveče društvance se redovno sastajalo na posijelo u C e r c l e f r a n ç a i s, u kome je Florjanović bio jedan od osnivača i član suda časti. Zoe je marljivo posuđivala knjige iz biblioteke C e r c l e - a; spremala se da poslije mature upiše na sveučilištu francuski jezik i književnost, i Florjanoviću je više puta napominjano kao sigurna stvar (ma da on nikad nije direktno pokretao to pitanje) da će joj biti dana stipendija francuske vlade. Na jednoj priredbi C e r c l e-a Zoe je igrala u nekom skeču Henri Lavedana s mladim inženjerom Andréom koji je nedavno stigao kao namještenik društva »B a u x i t e s r é u n i e s« i bio postavljen za tehničkog direktora malog boksitnog rudnika u Dračevcu. Osim toga, Zoe je učila klavir i pohađala školu ritmičkih vježbi. — A bila je tek pupala. Vitka i tamna, imala je mamin stas i boju. Lice joj je bilo još upola djetinje, a oko još ne sasvim formiranih usta, vječito nemirnih i nestalna oblika, titrao je osmijeh kao divlja ruža što treperi u vjetru. Čelo joj je bilo uokvireno rudastom kosom, povijenom uz glavu, kao šubarica od astrahana. (Ta nepokorna kosa, to joj je bilo nepobitno od tate; i Florjanović se svaki put iznova naslađivao u toj konstataciji, gledajući je na plesu gdje pudra masni nosić dok joj kavalir šapće komplimente.) Otkako je poodrasla, Celso i Dolores kao da su proširili svoj mali krug, dobili u njoj drugaricu. Savršeno su se slagali u ukusima, nagnućima, željama; nazivali su se među sobom »naš tercet«, jedno drugome tepali i pridijevali razna imena od mila. U porodici se strogo pazilo na imendane i rođendane, i o tim prigodama iznenađivali su dvoje trećega pažnjama i poklonima. »Zar ne, kako je lijepo biti još mladi a imati već ovako veliku

kćer?« — govorila je Dolores Celsu držeći ga za obe ruke i gledajući ga još uvijek zaljubljeno u oči. Ona ih je sustigla na žalu sreće još za njihova sunčanog dana, i sad su sve troje u jedan glas slavili život u podnevnoj radosti. — O, mala Zoe! To je bila najveća radost, najveći ushit u njegovom životu! Sve je na njoj bilo čudesno, besprimjerno! Ništa za nju nije njemu bilo teško, ništa preskupo, ako je samo dostojno nje! Svaka dužnost bila je laka, svaka žrtva bila je zadovoljstvo! I zar se to može zvati žrtvom ako se cvijetu dadu one dvije-tri kapi rose što mu trebaju da se ljepše rascvate, da življe razgori svoje šare? Zar nije čisto grijeh uskratiti mu ono najnužnije? I zar nije, na koncu, očinska dužnost dati djetetu radost, zadovoljstvo, sreću? I ko bi mogao zahtijevati da čovjek na njoj štedi, da se cjenka sam sa sobom nad kakvim njenim malim zadovoljstvom, nad jednom toaleticom koju želi! Štediti na maloj Zoe, koja uz najmanje, uz najskromnije, zablista ljepše od ijedne druge!... Biti sretan, sad je bilo i dužnost prema svom djetetu.

Ali iz Chilea počeli su stizati nepovoljni glasovi. Najprije neizravno, jer je stari veoma rijetko pisao. Florjanovići su mogli razabrati da su mu poslovi krenuli nizbrdo a da on nije sačuvao dovoljno hladnokrvnosti i vlasti nad sobom da se u tom padanju ustavi na jednoj određenoj tački i spasi ono što se spasiti da. Impulzivan i sirov kakav je bio, počeo je forsirati, upustio se u nekakve bezizgledne spekulacije koje su ga dokraja uništile. Neki su govorili da je pao u mreže jednoj grupi spretnih probisvijeta koja ga je prevarila i do gola opljačkala. U tom času zadesi ga i ženina smrt. Dolores se odvaži, iako s predosjećajem da je već sve kasno, da mu otvoreno piše o njegovim poslovima. Savjetovala ga je da makar i uz najnepovoljnije uvjete realizira ostatke svog imetka i da dođe k njima; ono što odatle dobije biti će mu više nego dovoljno da provede mirnu i bezbrižnu starost na primorju odakle je i potekao i iz koga je otišao još kao osamnaestgodišnjak. Ali stari se raspalio i gotovo uvrijedio. Nedaća ga je učinila krajnje osjetljivim i još razdražljivijim nego

što je i inače bio, pa ga je vrijeđao i najmanji znak sumnje ili nepovjerenja u njegove sve nove i sve nestvarnije planove i kombinacije. »Znajte,« — grmio je u svom odgovoru — »da sam ja u životu već tri puta bio sasvim propao, pa čak i košulju sa sebe prodao, i da sam se svaki put sâm svojom snagom opet podigao. I dajem vam riječ da će tako biti i ovog puta!« Što je dublje padao u propast, tim je raspaljenije sanjao o poslovima sve to većih razmjera, i tim je grozničavije išao za svojim fantazmom. U pismima, koja su — valjda iz potrebe da se pred ma kim istutnji i nadimlje — sad bivala nešto češća, čisto kao da se grozio svojim neminovnim prodorom, koji će značiti tim veći uspjeh čim drugi u nj manje vjeruju, i koji će biti tim porazniji — gotovo kao neka zaslužena kazna — za sve one što su se ogriješili grijehom malodušnosti i što ga nisu dokraja pratili s punom vjerom. U tom grozničavom sanjanju, pade mu kap. Stari s o l i t r e r o, kako im je poslije njegove smrti pisala jedna rođaka pokojne mu žene s kojom se, izgleda, bio spanđao, prosjedio je posljednja dva mjeseca u naslonjaču, uzet, izbečena oka i opuštene usne niz koju se cijedila slina, svejednako buncajući o svojim rudnim poljima i džinovskim transakcijama. Na koncu im je javljala da su poslije njegove smrti vjerovnici razgrabili i zadnje ostatke, a da su njoj ostale samo neke kućne stvari, — »sve u svemu starudije bez vrijednosti« — koje da joj je Pedro pismenim aktom još za života poklonio.

I tako Florjanovićima naprečac presuši stalna pripomoć i ujedno isplinu nada u nasljedstvo. Ipak, Celso se nije dao. Hvala bogu! Ići će nekako i bez toga! Samo zdravlja, zdravlja i dobra raspoloženja! Sve će se drugo već nekako urediti! Ako bi mu se učinilo da je Zoe nešto sjetna, pomislio bi: »Sirota! trpi joj ponos.« Ganuo bi se, uhvatio bi je za tanane podlatkice i privukao je k sebi, te bi joj govorio: »Ti se ništa ne brini, ništa tebi neće faliti, Upamti, dušice, glavno je ne klonuti. Vidiš, tvoja mama i ja nikad ni za jedan časak nismo klonuli duhom niti se prepustili očajanju. A bilo je, dabome, u početku i teških

momenata. Mamin tata jako se ljutio na nas kad smo se uzeli, nije nikako mogao da nam to oprosti. Bilo nam je teško, pomoći ni s koje strane« (— zaboravio je da je takvo stanje trajalo usve tri ili četiri mjeseca—), »ali mi nismo gubili hrabrosti, znali smo da uvijek treba gledati u budućnost, nismo uopće htjeli da mislimo na to . . . «

Međutim, izgledalo je da se André prilično zagrijao za Zoe. Svake subote dolazio je u grad na plesove ili na sastanke Cercle-a. Po Celsovu sudu, André je bio ono najbolje što se, u tim prilikama, moglo za Zoe poželjeti. Imao je izgleda na lijepu karijeru, bio je svjetskog ponašanja, besprikoran u toaleti, živahan u konverzaciji. Ukusno je i znalački izmjenjivao razne kombinacije iz svoje ne baš pretjerano bogate garderobe. Crvenkastosmeđe karirano odijelo sa pump-hlačama davalo mu je uspio izgled poslovna čovjeka kad bi ponekad jutrom dojurio iz Dračevca da na banci podigne novac za isplatu radnika. To isto odijelo, samo bez aktentašne i sa puloverom, pružalo je potpunog sportsmana i bilo kadro da pobudi asocijacije na golf, na svjetložuti trkački torpedo-auto, na Saint Hubert. Isti karirani crvenkastosmeđi kaput, ali uz sive flanelske hlače, davao mu je ton ležernosti savršenog prijepodnevnog gospodina. Kompletno pak sivo flanelsko odijelo odisalo je nepatvorenim i neusiljenim gospodstvom kome nije stran ni izvjesni smisao za umjetnost i za lijepe stvari uopće. A i zadnja neiskorištena kombinacija: karirane crvenkastosmeđe pump-hlače sa sivim dvorednim kaputom, mogla je da eventualno dođe do upotrebe, na primjer u kakvom skeču koji su igrali u Cercle-u, i to za ulogu čovjeka koji očevidno ne zna kako se treba odijevati. Na plesove, zabave, ili na proslavu 14. jula, kad bi konsulat razaslao pozive najavljujući da će tog dana »arborer a son pavillon«, dolazio je neizostavno u smokingu; frak nije nosio ni na gala plesovima, jer je tvrdio »que ça vieillit.«

André nije bio neki ljepotan, ali je bio agilan, žustar, sam nerv; omalen no tačnih razmjera, uspravan, kao daska ravnih leđa. (Pa i pored te ispršenosti — ili možda

baš zbog nje — katkad je pobuđivao pomisao na nesuđenog grbavca). Nešto ga je malo kvarilo to što su mu se kod šireg smijeha otkrivale desni i korijenje zubi oivičeno blijedozelenim obrubom kao drača morske iglice, a između desni i usana spuštala se neka resica poput festončića na ložama u teatru. Doduše, Florjanović bi po svom ličnom ukusu bio volio nešto veće širine kod svog budućeg zeta; činio mu se othranjen više metodičnošću nego obilaštinom, i u čitavoj njegovoj bodrosti kao da se naslućivala snagom volje nadvladana kržljavost. »Ali takav je današnji tip muškarca,« — tješio se Florjanović, — »ukus se promijenio.«

Jednom je André malu porodicu pozvao na izlet u Dračevac i poslao po njih auto. Bila su to dosta otrcana poslovna kola, i s mukom su se njih troje potrpali na stražnje sjedište: naprijed kod šofera bila je ukrcana gvozdena flaša kisika. Hladnjak se pušio u teškoj uzbrdici; nekoliko su se puta ustavljali jer je šofer morao da nešto pročačka u stroju, i svak put kad bi dalje krenuli ostavljali su za sobom na cesti lokvicu mašinskog ulja koje je iscurilo iz motora. André ih je počastio hladnom zakuskom i iznio preda njih tuce krahrla čijoj se raznobojnosti Zoe djetinjski veselila; to je bilo ostvarenje jednog davnog neostvarenog sna — za tim je žudila još od djetinjstva, gledajući na egzerciru vojnike kojima je znoj probio kroz koporan kako s glogotanjem i uz oštro skakanje jabučice iskapljuju flašicu u kojoj naglo oseže obojena tekućina. Celso bi radije bio zalio jelo čašicom vina ili piva, ali nije rekao ništa; a André je kao usput napomenuo da bi izlet na čistom zraku bio apsolutno nespojiv s alkoholnim pićima.

Kad je André pošao na dopust u Francusku, bio se prosuo glas da je premješten i da se neće vratiti. Florjanovići su mu predali kao poklon za njegovu sestru čajni stolnjak i jedan pas izvezen narodnim šarama. André se javljao razglednicama na kojima je bila potpisana i sestra, poslao Zoji ilustrirane prospekte «La France en auto« i »Les châteaux de la Loire«, i, pro-

tivno malomještanskom govorkanju, po isteku dopusta vratio se. — Taj André bio je sad sva Florjanovićeva nada.

Da, ekonomski slom staroga bacio ih je u veliku nepriliku, ma koliko to Celso ne htio priznati pred svojima. To je bio početak svega. Istina, i ranije je u Florjanovićevom rukovanju s novcem maloljetnika bilo manjih neurednosti, koje su mogle da se podvedu pod pojam aljkavosti i »neažurnosti«, novčanih doznaka provedenih u knjigama s izvjesnim zakašnjenjem, i tome slično. To su ustvari bile kraće pozajmice, koje je »sudac od sirota« pokrivao čim bi stigao novac iz Chilea. Ali kasnije, kad su pošiljke staroga postale neredovitije i počele izostajati, te su pozajmice bivale dugoročnije i veće, stara se pokrivala novom, ili više manjih jednom krupnijom, pri čemu je ostajao i jedan pretičak, za tekuće kućne potrebe. Celso je pravio planove kako će ograničiti izdatke, odreći se nekih suvišnih troškova, tako da će i bez tastove pomoći nekako izlaziti kraju i sa samom platom. Samo, za to je bilo potrebno naći negdje jedan »stanoviti iznos« da se pokrije dosadašnji manjak. Osvrnuo se oko sebe i pokušao da kod nekih poznanika, jačih trgovaca i industrijalaca, obazrivo i izdaleka opipa teren za nešto veći zajam. Ali stvar nije išla. Izgleda, štoviše, da je već taj obazrivi korak pobudio prve sumnje i prva govorkanja. Tad je počeo da se kocka. Spočetka ga je karta prilično išla, čak je u jednom momentu bio dosta blizu onom »stanovitom iznosu« koji bi čitavu stvar uredio i izgladio. No tad se sreća naglo okrenula i pošla naopako. Upadao je sve dublje u gubitak. Uvidio je da u nekim godinama ne nailaze više oni talasi lude sreće koja ga je u mladosti znala pratiti. A spoznao je i to da je s malomještanskim advokatima i trgovcima kudikamo teže igrati nego s čuvenim igračima s kojima se susretao kao đak i koji su zaprepaštavali svojom hladnokrvnošću i ludom kuražom, praćeni pričama o čitavim imecima dobivenim ili izgubljenim, s jednakom hladnokrvnošću, za jednu samu noć. Ovi malomještani igrali su podmuklo, nekako pozemljušno i

bez sjaja, ne brinući se ni najmanje za eleganciju igre i ne tražeći nikakva zadovoljstva svome samoljublju u oštroumnim kombinacijama i blistavim tiradama. Ni najoriginalniji »potez« kod njih nije palio više od jedan ili dva puta, pa i tad bi polučio sasvim umjeren efekat; a oni su taj gubitak rado podnosili, kao obol koji plaćaju za jedno saznanje koje će im u daljem toku igre biti korisno i plodonosno. Kad bi upoznali suigrača i njegov način igre (a to je bio ustvari ne samo njegov način igre, nego njegov način mišljenja i življenja, sama okosnica njegove psihičke ličnosti), nije bilo više načina da ih čovjek nadjača ili nadmudri. Čim bi tako napipali »svog čovjeka«, među njima kao da se prećutno uspostavljao neki savez, i nevoljnik je dobivao osjećaj da on sam igra proti svima njima zajedno a svi oni zajedno protiv njega sama. I tako ne samo što se Celso sve više udaljavao od onog »stanovitog iznosa« kojim je trebalo da začepi rupu u polozima maloljetnika, nego se dapače ta rupa sve više širila i produbljavala da bi se iz nje pokrili igrački dugovi. A kako nedaće nikad ne dolaze pojedinačno, nekako u isto doba obolila je Zoe na plućima. Trebalo je poslati ju negdje u brda, a nije bilo mogućnosti. Sad je i tu nemogućnost osjećao kao svoju krivicu, pa se i zbog toga grizao.

Bilo se počelo govoriti o ratu. U nekoliko prilika tako je zagustilo da je rat izgledao neizbježiv. Florjanović je oživio. Žudno je iščekivao novosti, slušao na radiju razne stanice, živo o tome raspravljao. Svi su se čudili odakle odjednom u njemu toliko zanimanje za politiku, prema kojoj je ranije uvijek bio potpuno ravnodušan. Naveče, poslije kakvih povoljnijih vijesti (a to je značilo vijesti da će biti rata), odlazio je iz kafane kući laka koraka, zviždućući raspoloženo, i lijegao mirnijeg srca i s vedrijom perspektivom pred očima. No uskoro bi međunarodna zategnutost popustila, opasnost rata bi se rasplinula, a njegov optimizam opet bi klonuo. Indignirano je odmahivao glavom, videći kako i velesile kukavički podvlače rep, bez trunka viteškog osjećaja časti.

Izaslanikov glas dozove ga u stvarnost.

— Je li ispravna ova priznanica maloljetnih Pekića na dvadeset i pet hiljada?

— Ne, to je falsifikat, — odgovori Florjanović jednostavno i bez premišljanja, jedva i pogledavši papir koji mu je Raše predočavao.

Izaslanik opet uroni u knjige. S vremena na vrijeme vadio je iz torbe neke papire, sravnjavao ih s knjigama i pribilježavao u svoj notes podatke i brojke. »Dotle je dakle doprla kontrola,« — pomisli Florjanović, — »malo više od polovice. Znači, do konca imamo još skoro sat vremena.«

I ti Pekići! — Gotovo svake sedmice prolazio mu je kroz ruke kakav spis u vezi s njima, čuo je i izustio stotinama puta to ime. Otac im je poginuo u rudniku u Americi pa su dobili znatniju asikuraciju. Žalio ih je, dabome, sad kad je o njima malo razmislio. Bio je meka i ganjiva srca. Nerijetko bi onu malu goluždravu djevojčicu iz okolice što je prosila na uglu kod velike trafike doveo kući da je Zoe umije i nahrani. Ali na tim blaženim Pekićima nikad se dotad nije ozbiljnije zadržao. Kad je misao tako blijeda, tako nemoćna! Njega je moglo da prisno takne samo ono što se moglo da predoči. A ti Pekići bili su upravo nesposobni da poprime vid slike! Ma koliko se snjima sretao u spisima, uvijek su ostajali jedno golo ime, cifra, naslov jednog poslovnog predmeta! — I baš povodom tih Pekića sve je i izišlo na vidjelo.

Florjanović baci pogled na Rašino tjeme pognuto nad papirima. Krug svijetla lampe na stolu označavao je krug domašaja tog čovjeka; sve ono što ostaje van tog kruga, utopljeno u zelenkastoj mekoj polusjeni, nije njegovo carstvo. Tu sve pline, mota se, spaja na neki tajanstveni način sa slobodnim prostorom napolju, i iz te polusjene čovjek može da se po spiralama svoje misli, po tananim vlakancima svojih osjećaja izvuče odatle, iz te omeđene prostorije, i da se vine u druge predjele, u druga raspoloženja. Gledajući onoga pod lampom, Florjanović je na mahove imao osjećanje da se u svome naslonjaču neosjetno izdiže, izdiže, da gleda pognutog čovjeka

iz velike daljine, daleko pod sobom, sitna, umanjena, kao one sićušne ljudske figure koje vidimo sa visine zvonikâ, i da glas koji se u prekidima muklo javlja, jedva dopire do njega, nerazgovijetan i neponjatan.

Ipak, od toga časa kad je pomislio da je istraga prevalila polovicu puta, kao da je time sam sebi odredio vrijeme, te mu sad krv poteče brže i minute što protiču poče osjećati kao kucanje u svome bilu. A misao je letila, nestalna i povodljiva kao omamljen leptir, dodirujući se bez reda sjećanja od juče i onih od davnine, budeći davno pozaspale doživljaje i spajajući ih s onim sasvim svježima. Hiljade sjećanja na koja ko zna otkad nije pomislio počeše iskrsavati, bezuzročno, sama od sebe, isprepličući se sa živom stvarnošću koju je sad osjećao jednako neživom i nestvarnom kao i tu daleku prošlost. Sve te pomisli i slike izlazile su mu pred oči bez povoda, izjednačene među sobom, nanizane u istoj ravnini, nekako čudno, nestvarne kao u snu i, ravne po važnosti i težini. Svako sjećanje kojeg bi se krilom misli dotakao puštalo je od sebe svoj slabašan i prisan glas, i iz njega se izvijala nit njegove skromne istorije. Pošasno su se množili ti razbuđeni glasovi, ovijali ga i uljuljkivali, i on se u njima kretao kao u oblaku. Sjeti se, bez ikakve veze, odlaska iz Dubrovca kad je premješten u grad. Čitavo se mjesto iskupilo na ispraćaju, ko da se s njima oprosti a ko iz radoznalosti i želje za prizorima; dugo su za njima mahali šeširima i maramicama dok su odlazili u traljavom taksiju do najbliže željezničke stanice; i oni su odvraćali mahanjem rupčića uspinjući se serpentinama ceste i izbavljajući se iz tog legla, sve dok im jedna oštra okuka ne zakloni vidik. Pokućstvo su poslali već ranije teretnjakom, a sobom su nosili samo sitniji prtljag, cvijeće što su im poklonili na ispraćaju, krletku sa Zojinim kanarincem i ručni gramofon za izlete. U vozu — sjećao se oštro toga detalja — prevrnula se s police krletka i ranila kanarinca. Klečali su oko njega na podu po kome se rasulo proso i razlila voda, a Zoe je očajno vriskala dok je ptiče zadisalo u posljednjim trzajima sklapajući pa opet načas

otvarajući oči. I kasnije, kad god je Zoe ležala s vrućicom i ubrzano disala, privиđalo mu se u njenim očima izdisanje onog kanarinca. — O Zoe, Zoe! U misli mu se pojavi onakva kakva je bila na posljednjem balu minule zime na kome je izabrana za kraljicu. Ispod oka ju je cijelu veče pratio kako sva sretna plovi salom pod ruku s Andréom. Bilo joj je zabranjeno plesanje jer je pred kratko vrijeme primila pneumotoraks (»pneumo«, kako su ga u porodici familijarno nazivali). Poveli su je na bal pod uslovom da će otplesati samo jedan ples. Ali ko joj je mogao uskratiti da pleše kad joj je to pravilo toliko zadovoljstvo! To malo ogrešenje neće joj valjda naškoditi, a u naknadu će sutra preležati cijeli dan. Prošla je pored njega, u dugoj stilskoj haljini od blijedoružičastog tafta, obješena o ruku Andréu, malko omamljena od šampanjca, s dražesno neuređenom kosom i s nakrivljenim diademom na glavi. Na djetinjim usnicama izbile su joj sitne graške znoja, a od »pneuma« plitak dah davao joj je stalno izraz zadihanog ushita. Prolazeći nagnula se preko ramena k ocu i prišaptala mu na uho: »Baš sam sretna!«

Florjanović se trgne. Htjede da se otme tim sjećanjima koja su ga razmekšavala i slabila mu snage. Riješi se da pogleda u lice onoj misli koju je već toliko puta mislio, ali uvijek uvijeno i nedomišljeno, kao krišom od sama sebe. Na koncu, nije on slabić! Ako je baš neizbježno on će smoći snage; on će i t o učiniti, znat će da i t o na se primi. Već mu neko vrijeme prokljuvava ta misao i sve nametljivije iskrsava pred njim: ako t o u č i n i prije nego pukne skandal, time će uštediti svojima srozavanje do posljednjih stepenova. A time će im, što je najglavnije (jer treba biti realan!), i sačuvati penziju, bar donekle ih obezbijediti. Ta misao neprestano radi, zapretano i tiho, i odluka neopazice dozrijeva i čvrsne. I to ne kao njegova odluka, nego kao nečija tuđa, izvanja odluka koja se neumitno nameće i koju on mora da primi. To on m o r a da učini (valjda po prvi put u životu osjeti taj »mora« u punoj njegovoj težini i ozbiljnosti); on to d u g u j e familiji. Jer sve što je dosad za nju radio, sva briga za nju, sva lagodnost koju joj je pribavljao, sve to kao da nije on plaćao, nije s o b o m plaćao. Postade mu bjelodano da je čitav dosadašnji njegov život bio samo jedna neprestana trka za zadovoljstvom, jedno neprekidno bunilo sreće. To je bio jedini smisao njegovog života, jedini pokretač svakoga njegovog djela. Čak i onda kad je vjerovao da nešto radi zbog drugih, da se žrtvuje za porodicu, i to je ustvari bilo zbog vlastitog zadovoljstva, zbog zadovoljstva koje je nalazio u žrtvi. Sve je to bilo jedno veliko djetinjstvo koje se proteglo eto skoro do danas — i kao da je tek danas, na krajnjem pragu života, postao odrasli. Tek mu se sad jasno postavilo pred očima: sve u životu mora se najzad negdje i nekako platiti; ništa tu ne biva bez neke protuteže koja se kad tad mora da pojavi. Odluka je u njemu spremna, čeka kao zapeta; i — to je osjećao — neće zatajiti. — Oh! A njegovi kod kuće o svemu tome ništa i ne slute! Kako li će se preneraziti kad im stigne glas! A ko će im prvi t o javiti? Hoće li Raše poslati poslužitelja da ih obavijesti? Ili će se ipak naći kakav prijatelj da izvrši tu mučnu dužnost? — Od pomisli da će sramotu prevladati ganuće, smilovanje nad njim, da će ga njegovi najmiliji, zbog te tople prosute krvi, osjetiti još jače i prisnije svojim, da će čitava njegova prošlost i njihov zajednički život, i njihova međusobna ljubav, biti zaogrnuti i zaštićeni od sramote tom njegovom vrhovnom žrtvom kao toplim plaštem, i gotovo blagoslovljeni njegovom krvlju — od te pomisli obuze ga neko krajnje slatko milje, slast bezgraničnog davanja sebe.

O Zoe, Zoe! Što će biti s njom? Neće je valjda André, poslije ovoga, ostaviti! Neće postupiti tako nekavalirski, sad, u najtežim momentima! . . . »Oh! da jadnica zna što sad proživljuje njen tata! . . .« — raznježi se začas nad samim sobom. I ta sitna okolnost što je o sebi govorio u trećem licu — »njen tata« —, ta mala, glupa riječ, ta posvojna zamjenica, inače tako beznačajna i tako lišena svake emotivne snage, — sad je odnekud imala silnu moć ganuća. Duboko udahnu, ali mu se dah

presijecao; oćuti blizinu suza; ukruti vilice, oštro udahnu dva tri puta, i opet zavlada sobom.

Isljednikov rad primicao se kraju. Florjanoviću se učini da se posljednje stranice okreću sve brže. Opipa spravicu koju je izvukao iz ladice i spremio u džep, bez tačno određene misli, još kad je izaslanik pokucao na njegova vrata. Stiskao ju je čvrsto u ruci, kao ključ iz bezizlaznosti. Bio je to mali revolver poniklovane cijevi i s drškom od sedefa. Izgledao je bezazleno, kao da spada u garnituru s isto tako sedefnim dogledom za teatar, i kao da i služi samo za to da se iz njega, uz osmijeh i reverans, puca iz lože u ložu, među znancima u fraku i s papirnatim fesom na glavi. Eto, i taj mali bezazleni predmet razbudi u njemu sjećanja. Kupio ga je još dok je službovao u Raljevcima, poslije onog prvog putovanja u Italiju, kad je Dolores očekivala porođaj. Naveče, pošto bi se smračilo, izlazili su u šetnju van varošice; Dolores nije htjela da se onako nezgrapna pojavljuje među svijetom. Bila je suha topla jesen, i večeri su — baš kao i u ovo kasno proljeće — bile blage i zamorne. Pročulo se da se u obližnjem selu pojavilo pseće bjesnilo, a Dolores se ludo bojala bijesnih pasa. Tad je eto nabavio taj revolver i nosio ga sobom na tim šetnjama. O, kako se Dolores pripijala uza nj, kako je koracala sigurna, gotovo ponosna uz tog jakog muža koji u džepu ima revolver, s kakvim se osjećajem ugodne zaštićenosti oslanjala o njegovu mišicu! Sjeli bi, pod bezgraničnom kapom zvjezdanog neba, podno kakvog drveta. Šutili su u prorijetkoj sjeni bagrema, Dolores je sa slatkom jezom prisluškivala dokoni lavež iz zaseoka pod brežuljkom; gorila je luč pred jednom kućom na gumnu i čulo se jasno u mirnoj noći kako tamo neki pripiti čičica psuje i hoće da bije dijete koje se otimlje i krivi, a majka ga brani i šalje staroga da legne. — Jedan jedini metak ispaljen je iz te spravice. Tad je i Zoe već bila s njima — mogla je imati šest ili sedam godina. Služio je tada u Brekanovcu. Vraćali su se u kočiji općinskog načelnika s izleta. Vozili su se pješčanikom mimo glavice na kojoj se bijelila seoska crkva; točkovi su se meko i

nečujno okretali u dubokim pržinama kao da su gumom obločeni, a oni su u kolima pjevali neku pjesmu koju je Zoe volila. Najednom se odnekud stvori nekakva crna ptičurina i nadoveza se kola. Nikako da je otjeraju. On je ustajao i razmahivao šeširom i ženinim suncobranom, ali bi ptica samo zakratko zaostala pa ponovno nadlijetala nad kočiju s graktanjem. Ženino se raspoloženje zasjeni, gotovo kao nekim rđavim znamenom, a Zoe samo što ne briznu u plač. Tad on izvadi revolver i uperi ga na ptičurinu — Dolores je začepila uši a mala Zoe čekala otvorenih usta, sa zadržanim krikom, da prasne pucanj, kao kad se čeka pucanj šampanjskog čepa. Odjeknuo je hitac. Promašio je, ali je ptičurina odagnata: s velikim lepetom krila odbila se i odletjela nekud u noć. I sad je, eto, taj mali revolver sa sedefnom drškom koji je godinama čamio po ladicama, opet izlazio na svijetlo dana i dizao se pram njegovoj glavi...

Na nedalekoj stanici fijuknu voz i krenu odnoseći svoje putnike, seljakinje s bolesnom dojenčadi, sezonske radnike, vojnike upućene u prekomandu. Florjanovića bolno taknu taj odlazak, kao da garavi noćni voz čije se bahtanje već gubi u daljini izvlači i za sobom vuče komad njegove nutrine. Odlaze šćućurene ljudske prilike, gonjene vlastitim nemirom ili vlastitom nuždom, svaka za svojom srećom, u život... Florjanović im vruće pozavidi. — Oh!... da je izaći iz ovih tjeskoba, izbaviti se odavle, poživjeti, pa ma gdje, ma gdje!...

Izaslanik zaklopi knjigu i skine naočari. Pregled je bio završen. Florjanović se naglo vrati u se. »Krajnji je čas!« — reče sam sebi. Raše ispravi leđa i prisloni ih uz naslon tražeći kojim riječima da započne preslušanje. Florjanović mu priteče u pomoć.

— Mislim da je čitava stvar dovoljno jasna. Priznajem sve i nemam što da nadodam.

Ali se prisjeti još nečega. Otvori ladicu i premećući među papirima izvuče i stavi pred Rašu svežnjić cedulica.

— Ovo su doznake koje su stigle u posljednje vrijeme. Nisam ih uopće zavodio u knjigu a novac sam prisvojio.

Raše ponovno natakne naočare i uze svežnjić u ruke. Florjanović naglo ustane od stola.

— Izvinite, moram načas izaći. Samo na časak, odmah sam natrag...

Brzim koracima uputi se prema vratima i iziđe. Njegovi koraci hitro su se udaljavali po pločama hodnika a onda cijuknuše jedna vrata. Ušao je u toaletu i upalio svijetlo. Pogled mu pade u ogledalo nad školjkom umivaonika od lijevana željeza, i on ugleda svoje vlastito lice sa dubokim podočnjacima, ali nekako strano i tuđe; na nj je već legla ona hladna tuđost koja bije od mrtvaca. Umorne oči gledale su bešćutno a donja usna odebljala i opustila se. I učini mu se kao da iz dubine ogledala kroz to lice zuri u nj jedno drugo: lice pokojnog mu oca kad ga je posljednji put posjetio. Stari gimnazijski podvornik umro je prošle jeseni u obližnjem gradu, u azilu za starce. Zoe mu je, po običaju, donijela »milhbrot« koji je za nj umijesila. Sjedio je na svom gvozdenom krevetu sa zdjelicom rijetke kaše na koljenima i drhtavom rukom prinosio ustima žlicu iz koje se prelijevalo i kapalo mu po surom zavodskom mantlu. Oči su mu gledale uprav tako kao sad njegove, i Florjanović prepozna u svojim očima onaj isti pogled, zamagljen i kao da dolazi s nekog drugog svijeta. Po prvi put pomisli kako starac nije od njega imao a ma baš ništa u životu — ništa osim preporuke za smještaj u azil i onih milhbrota koje mu je unuka dva ili tri puta godišnje donosila. Na svu površinu mozga pala tupa tromost; samo se jedan kotačić obrtao vrlo živo i snimao s nevjerovatnom oštrinom sve što se uokolo zbivalo. Uočavao je jasno mrlju od vlage u uglu ogledala i ispupčena slova »Triumph« na zabatu gvozdenog umivaonika. Začu gdje se otvaraju vrata njegove sobe. Udišući duboko podiže ruku s revolverom prema grudima i okinu.

Na pucanj priskoči Raše a za njim dotrča i Šarić iz prizemlja. Florjanović je ležao u lokvici krvi. Užurbaše se oko njega, otvoriše slavinu i stadoše ga škropiti po licu. Poče mu se pomalo vedriti u glavi. Ležeći nauznak, osjećao je kao da se strmoglavljuje u prazninu, s glavom nizdol. Najprije neodređeno i daleko, pa bliže i jasnije, doprije mu do svijesti tabanje njihovih nogu, sve jače i jače, udeseterostručeno, kao neko pijano i teško kolo, a on nikako ne može da se sjeti ko su ti ljudi i što to rade... Zatim se svi zvukovi počeše opet povlačiti, postepeno blijediti i gubiti se, u nekom ugodnom zanosu, kao pred usnuće. Tabanje koraka uskladi se u ritam koji uljuljkuje a štropot vode dođe mu kao šuštanje svile — i on osjeti da se nad njim nagnula i da mu se osmjehuje njegova Zoe, u ružičastom taftu, zadihana od sreće, s nakrivljenim diademom na glavi... Upinjao se da otvori oči, ali nije nikako mogao: na vjeđe mu je legla neka čudna težina, težina bez pritiska, pamučasta a nesavladiva. Šum vode u gruboj školjki bivao je sve tanji i tanji, pa se sasvim profini, ufitilji — i najzad se prometnu u srebren mlaz talijanske česme što šikće u plavo nebo, sva u suncu...

A čas zatim — sve isplinu.

PRED ZORU

U tišini noći prasnu ručna bomba; pa još jedna, pa više njih uzastopce. Neposredno zatim zatoroka mitraljez, brzopleto, rasipno i vjerovatno uprazno, samo radi stvaranja zabune. Čas kasnije javiše se i odgovori četničke »seoske straže«; iz svojih zaklona, ona je gađala rjeđom ali usmjerenijom vatrom.

Od prvoga praska cijelo selo se prenulo i diglo glavu s uzglavlja; ali, već sviklo na prepade, odmah se snašlo u stvarnosti, i svak se skutrio na svome ležaju. Nikoga radoznalost ne nagna da iziđe na prag da vidi što se dešava, jer znadu da tane čisto kao da bira mirna čovjeka i slučajna namjernika; tako je i kod posljednjeg napada nastradao Mile Končar čuvajući na gumnu neizvijanu hrpu i stara Vajka tek što je provirila na prozorče. Ovog je puta jedina žrtva bila gluhonijema djevojka, »mutava Sava«, koja je baš u taj čas bila izišla napolje da prepne konja u djetelini. Neobjašnjiv ubod pod plećkom, gust i topao mlaz u ustima; pod njom se posjekle noge, i dok još ne zna da li da se povinuje ili da se odupre tom porivu što je baca na koljena — a već leži izvaljena nauznak na ledini: nad sobom vidi modrinu neba na kome krotko žmirka bezbroj sitnih zvijezda, glava joj šumi i misao se mrsi, nekud odilaze snage i ovladava neka slatka nemoć... Primila je i to s onim istim zadivljenim neshvatanjem kojim je primala i sve drugo u životu: štogod bi naišlo, dočekivala je pokorno, kao jedinu

mogućnost — valjda nije ni znala da se stvarima može tražiti objašnjenja i pitati za smisao i razlog.

Paljba se međutim bližila središtu sela. Sad zaredaše, s jedne i s druge strane, kratki, nerječiti rafali strojnica, sa šumom prepelica što prhaju iz žita ili platna što se na tezgi para.

Bogdan leži budan od samog početka i osluškuje. Već pokoji zalutao kuršum zadre u krov. Znači, primiče se. Događalo se tako da napadnu, valjda radi neke druge akcije ili ko bi ga znao zašto, bez prave namjere da prodru u selo. Ali ovaj put, izgleda, misle ozbiljno. Ustade iz kreveta, promrsi kroza zube ženi koja je ležala u drugom krevetu s dvoje sitne djece »muč'te i ne mičite se nikud«, pa onako u gaćama i čarapama kako je spavao iziđe na hodnik. U mraku dođe do »sobetine« — velike još nepregrađene prostorije na dnu hodnika koja mu je, u ta mutna vremena, služila kao pohranište za sve što je vrednije i izloženije pljački.

Prodrma momka koji je spavao na podu.

— Mićko! Mićko! Ustaj!...

Momak sjede na slamaricu. Pospano, skoro djetinje lice nije još razumijevalo ništa. Bogdan mu položi ruke na ramena i stresnu ga.

— Razbudi se! Trči prečacem u Žagrić, ravno Goluboviću, reci da su napali partizani, nek odma' javi Nijemcima da polete vamo. Kaži: ako udare preko Lučikâ, uvatit će ih s leđa...

Mićko je prikopčavao gumene opanke. Pognut nad njim, Bogdan je sipao bez prekida, šuškajući mu na uho:

— ... Samo leti trkom... A natrag već, kako te volja, ako ćeš i sutra!... Probudi ga, lupaj... Reci nek idu nama', nek ne čase časa!... A kad pođem u Zadar — bit će cipele, znaš! Samo trči što te noge nose...

Isprati ga niza stepenice do praga.

— Ne otvaraj kapiju, preskoči zid. Reci: preko Lučikâ, upamti! ... Ajde! ... I ne staj nigđe do Žagrića! ...

Za njim bez šuma zatvori kućna vrata, pa se opet uspne u »sobetinu«.

Prišulja se uskom prozoru s rešetkama i, zaklonjen debljinom zida, osluhne pažljivo. Napolju je bila bjedunjava svjetlost noći bez mjeseca. Puškaranje se čulo sve bliže. — Neće stići na vrijeme! — posumnja Bogdan. Mimo kuću protrčaše hitri, meki koraci, i on spazi gdje nekoliko domaćih »stražara« promače i zapade za zid Kokanove ograde i za onih pet-šest brijesta ispod nje. Među njima posigurno prepozna Petraša. »Stražari« opale nekoliko metaka, pa pogrbljeni potrknu za ogradnim zidom koju desetinu metara da bi zavarali protivnika, a ujedno se time dohvataju visokih kukuruza kroz koje će, kad dogusti, umaknuti. Petraš još ne mijenja položaja; valjda mu je potrefio zgodan, dobro zaklonjen. Sad je on ostao na najisturenijem mjestu, nešto odvojen od ostalih. Petraš! Otkako ga je spazio, Bogdan nije mogao da se odbije od prozora. U njemu sad suknu oslobođeno ono što preslišava u noćima kad ga iz tankog sna probudi lavež pasa sa kraja sela ili bat kopita njegovog Zêkâna po mokraćom natopljenoj stelji, ono čime se naslađuje obdan kad žmireći pod sunčanom žegom izvozi iz polja snope; (u takvim časovima svoju predodžbu prigoni maštom tako blizu stvarnosti, da sve škripi zubima i stiska pest s tolikom nasladom da mu se nokti bolno zarivaju u dlanove). — Sad ili nikada! — Posegnu rukom za gredu, nadigne jednu dasku i izvuče pušku. Povuče se dublje u sobu da se spolja ne bi vidio plamen iz cijevi, pa kako mu je pozidak prozora zaklanjao metu, pope se na stolicu i uze nišaniti. Nišanio je dugo i mirno. Jedna bomba grunu u blizini kuće; neposredno za njom, još u jeku njena grohota, Bogdan opali. Hitro sađe sa stolice, mahinalno repetira pušku i zakoči je, potapka prstima po podu da nađe izbačenu čauru, pa je oštrim

zamahom izbaci kroz prozor na đubrište u uglu avlije, s nejasnim zadovoljstvom kao da je time izbacio iz kuće svaki trag. Spremi opet pušku za gredu, vrati se u ložnicu i leže. Uskoro paljba presta sasvim. Nastupi kratko zatišje, strašivije od malopređašnjeg gruvanja. A onda se začuše ubrzani koraci po strmoj uličici i udaranje dolje na vratima krčme.

— Otvori!

Bogdan navuče hlače i cipele, dohvati bočicu s petrolejem iz čijeg je grljka virio stijenj, i siđe unutrašnjim stepenicama u krčmu, ne žureći preko mjere i krešući usput šibice da pripali fitiljaču. Izvuče redom zasune, najprije ona dva manja, ukoso zadjenuta, pa onda, snažnijim potezom, onaj glavni, popriječni. U krčmu upade čovjek s oficirskim oznakama i sa zvijezdom na kapi, za njim dva borca sa strojnicama pred sobom, a za ovima golobrad žut dječak od 15—16 godina, s puškom. Bogdan promrmlja nešto u pozdrav tarući dlanom oči, bajagi još bunovan. Komandir upita suho:

— Ko je sve u kući?

— Mi domaći — ja, žena mi i dvoje nejake dječice. Momak mi je ostao u mlinu, uz mlivo.

— Da ne kriješ koga?

— Ta koga bi krio, molim vas! ... Daleko od mene to! ...

— A gdje je sad banda, ti vaši »stražari«, a? — upade golobradi momčić, ali ga komandir prekinu pogledom. No Bogdan i momčiću odgovori prijazno:

— Pobjegli, bome, eto gđe su! Znate vi njih — obdan se zavuku gđe u hladovinu, izležavaju se, obnoć loču i prave zulum, a kad navali, opale dvije-tri puške, pa bjež' niz polje — to ti je nji'ovo!

— Slušaj! — presiječe komandir kratko, — iz ove se kuće pucalo na nas.

— Kaki pucalo, budi bog s vama! Ko bi pucao! ...

— Jest, pucalo se, ja sam vidio ... — opet se uplete dječak, ali se opomenu i ušuti. Komandir nastavi:

— Imaš li u kući oružja, pušku?

— Pušku! Ta ko bi je držâ u kući: da je nađu Nijemci, čiji sam onda?! ...

— Dobro, dobro. Marko, Ilija! Pretražite!

Marko uze fitiljaču i uputi se s drugom uz škriputave stepenice. Za njima pristade Iviša. Bogdan pripali kratku voštanicu utaknutu u rakijsku čašicu. Napram dimljivoj fitiljači, voštanica sinu umiljatijim svijetlom. Teški, mučaljivi koraci čuli su se nad glavom kroz tavanicu gdje bazaju po kući; ušli nakratko u spavaću sobu, opet prošli nad njima hodnikom, pa nestali u krajnjoj sobi-spremištu. U tišini koja nasta čulo se kako se negdje u ošitu otkotrlja grumen odronjene žbuke i sipki šum žita koje propada između dasaka. Pri jasnijoj svjetlosti voštanice komandir bolje osmotri Bogdana. Stao je smjerno kod mesarskog panja, isprepleo prste na trbuhu; sad se vidjelo da mu fali pola kažiprsta na desnoj ruci. Jedno mu je oko bilo raskolačeno i pod njim se crvenio izvraćen kapak, kao od drlje, a nešto niže pod okom poznavala se polukružna biljega, valjda od udarca konjskog kopita u djetinjstvu.

— Vidi! Ja zaboravio i da vas ponudim! Ako izvolite čašicu rakije? — prisjeti se Bogdan, i već se mašio rukom za četvrtastu bocu na polici.

— Ne treba, hvala.

Bogdan zbunjeno kašljucne, i opet preplete prste na trbuhu. Ruka s kusastim prstom s vremena na vrijeme se pokretala da izvuče iz džepa maramu ili da otare očni kapak; svaki joj dodir izgledao mazan i ljepljiv, kao milovanje znojavog dlana, i neodlučna joj gesta imala je neki molećiv i podmukao izraz. — Nakon kratke nelagodne šutnje krčmar opet pokuša da povede razgovor.

— A jelte, molim Vas, gdje je sad kapetan Mirko koji je bio prije Vas u Podgorskom odredu? Dâaaa! mi

smo bili dobri prijatelji, često je on k meni navraćao. Je li istina što sam čuo da je ranjen, da je poslan na otok u bolnicu?

Komandir ostavi pitanje bez odgovora. Čas kasnije upita:

— Kad su zadnji put bili u selu Nijemci?

Opet se začuju koraci nad glavama. Obojica napnu uši. Koraci su već silazili. Iviša je nosio u rukama pronađenu pušku.

— Našli smo je za gredom, — reče sav blistajući od nekog djetinjeg zadovoljstva; — još je vruća. I u njoj fali jedan metak.

— Ih! Vruća! Od jednog metka! Tä da je bila usijana, dostad bi se ohladila! — ne mogne da otrpi Bogdan. No odmah se pokaja: time se doduše dokazuje da puška nije zagrijana, ali ujedno kao da se na neki način priznava samo djelo. Istina, da fali na broj metak — to je i maločas rekao Iviša; a da su oni tu već više od pola sata — to znadu i sami. »Ipak, to nije trebalo da kažem«. Ispod oka prođe pogledom po licima tih ljudi i umiri se: »Srećom nisu tome obratili pažnje«. — Komandir nemarno prihvati pušku od Iviše, obavije cijev dlanom i napravi sabrano lice kao da opipava puls. Na licu mu je bio izraz objektivnosti; činilo se kao da svemu tome ne pridaje naročitu važnost i da sumnja u tačnost dječakove tvrdnje, možda je odbija na djetinju maštu.

— Zašto si lagao da nemaš puške?

— Brate, oči mi iskapale ako sam znao za nju — eto ti nä! To je sigurno ostavio Rade, nećak mi, kad je proljetos dolazio. Što mi bar ne kaza, bog ga ubio, a ne 'vako! Je s' vidio u kakvu me nepriliku mogao staviti!

Spremnost odgovora oduzimala je svaku uvjerljivost njegovom kazivanju.

Komandir izvuče zatvarač i šaržer, podiže pušku prema svijeći i zažmiri kroz cijev. Zatim ustade, sasvim miran, i nešto zamišljen, uhvati dječaka za mišicu i iz-

vede ga napolje pred krčmu. Čuo se prigušen razgovor: komandirov tvrdi glas navaljivao je i pritiskao pitanjem, a dječakov tanki i drhtavi glasić, već bliz plaču, uporno je ostajao pri svome. Vratiše se u krčmu; dječak blijed — plave oči nemirno su mu plivale, — komandir mrk, s borom na čelu. Spremiše se za odlazak.

— Poći ćeš s nama — reče tiho, i uputi se na vrata. Iviša strugnu odmah iza njega. Bogdan — ili što nije bio siguran da li je tačno čuo, ili što je ostao zabezeknut — ne mrdnu s mjesta. Marko i Ilija dohvatiše ga za rukave i povedoše. Za sobom pritvoriše vrata, ostavivši svijeću da gori. Njihovi koraci odjeknuše po kamenitoj uličici. Iza otškrinutog kapka Bogdanova Stevanija gledala je kako joj odvode čovjeka; stupao je gologlav, u samoj košulji i hlačama, između dva vojnika; ni jednom se ne osvrnu. Pratila ih je pogledom — u polutami su bjelasala leđa Bogdanove košulje — sve dok ne zamakoše za ugao gdje uličica izbija na glavnu cestu. Pođu cestom trista-četiristo koračaja, pa skrenu u šumarak iznad seoskih kuća. Stadoše na maloj čistini. Marko vještim trzajem zbaci s ramena strojnicu. Bogdan krivo shvati tu kretnju: »gotovo je« — proleti mu glavom. Pograbi rukom za cijev, drekmu jezivo preklanim glasom:

— Neee!

Oči su mu gorjele. Dahtao je.

— Stan'te, braćo, ljudi! ... Evo, reći ću sve, kao na sudnjem danu...

On gotovo nagonski osjeti u sebi poriv prema istini, kao što pritiješnjena zvijer pogodi na izlaz iz zatvorena obruča. Riješi se da se sav, potpuno preda njoj, da se prepusti nizvodu — jedino gola istina može sad tu nešto da pomogne, jedino ona može da izbavi. Povjerova (valjda po prvi put u životu) naglo, fanatično u nju, u njenu moć, jedinu, svespasavajuću... Poče da priča što se stvarno zbilo, hitajući, u strahu da neće imati vremena da doreče, zagrcavajući se riječima, sipajući sa žarom i u zanosu.

— ... Pucao sam, ali ne na vas. Pucao sam na onoga gada, na onog bandita, Petraša Miljevića... pitajte, cijelo selo zna koliko sam zuluma od njega vidio... Nikad počinka, uvijek spavaj na jedno uvo, strepi po cijelu noć, vječito na oprezu, vječito na straži da me opet ne porobi, da mi vatru ne podmetne... Dušmani su moji koliko god i vaši...

Počeo je s velikim zamahom, s velikom vjerom. Ali spazivši kiseo izraz nevjerice na licima tih ljudi, naglo se obeshrabri; bî mu jasno da istina, došavši ovako naknadno, poslije laži, nema više svoga čudesnog djelovanja, i da što god više govori, siplje i gomila, sve to više upropašćava i kvari. Sad se i njemu samome učini sve to govorenje nesuvislo i neuvjerljivo — prazno lupetanje; osjeti da množina riječi guši i pokopava kratku i jednostavnu istinu, i da sve to neumitno mora da izgleda kao ševrdanje, izmotavanje, izmišljanje sve novih i novih priča... Preplavi ga to osjećanje promašenosti i uzaludnosti, i s neizrecivim ubodom bola i osjećanja krivnje za vlastitu nesreću zavapi u sebi: »Vaj! što ne reko' ovo odmah, još u krčmi, — tad bi mi sigurno bili povjerovali, i bio bih spašen!...«

Zamuknu.

Obliše ga suze. Komandir ga je gledao ćutke. Gledao je kako mu niz otromboljen kapak nezadržavane kaplju suze niz obraz; uočavao je velikom oštrinom sami taj goli mehanički fakat, bez ikakva odjeka u osjećajima i u mislima.

U daljini se začu drndanje kola. Komandir se trže i poleti k bedemu na rubu šumarka. Cestom pod šumarkom projuriše kola natovarena sljedovanjem koje je »straža« dan prije dobila od Nijemaca i pohranila u bivšoj školi. Iviša potrči za kolima, namamljen radoznalošću, i pridruži se pratnji. Bogdan baci pogled na cestu, i kad vidje da to njegovi konji i njegova kola voze zarobljeno sljedovanje (— njegov Zekan, koji je raskovan i koga već dulje ne preže jer mu je kovač pozlijedio nogu pri potkivanju! —), kad prepozna na kolima i svoju bačvicu pečenog vina i

preko nje, kao sedlo, prebačene krpe slanine, a na vrhu svega motor-kotač (— kud li ga pronađoše, u pljevi! —), dok se on evo ovdje nalazi pred sudnjim časom, vidje mu se sve to kao rasturanje, kao rasap svega njegovoga, i pred oči mu pade crna slika — pravi smak svijeta. A kad ču gdje Zekan, iz daljine, projurivši pored kuće lagano njisnu, srce htjede da mu pukne.

Komandir doskaka s bedema. Trebalo je raditi hitro, jer se zorom mogao očekivati upad Nijemaca, obaviještenih od izbjeglih »stražara«.

— Hajd' požuri! — dobaci dvojici vojnika. Bogdan opet shvati kao da te riječi znače: »svršavajte s njim«, i njegove klonule snage đisnuše naglo u jedan vrhovni napor.

— Stan'te! — reče velikim glasom i ispruži ruku, a oči su mu sijevale kao u ludilu. Prešavši neposredno iz ubistva u vlastitu životnu opasnost, ne imade ni časak vremena da se zadrži mišlju na svome djelu ni da osjeti na duši Petraša. A samo to što se na to djelo tako grčevito poziva kao na obranu i kao na dokaz svoje nevinosti, i sama ta nepovjerovana istina (koja je ipak cijela i čista istina koju bog vidi!), dade mu osjećanje da je pravedan i čist kao sunce. Osjeti u sebi nešto od veličine nevino osuđenog i stradalnika za pravdu, i istinski patos zadrhti mu u glasu.

— Nevin sam, nevin kao od majke rođeno dijete! ... Ljudi, ne griješite duše — ubijate prava čovjeka!

Kad razabra da se ne radi o tome i kad vidje da je komandir požurio naprijed za kolima, ostade smeten i malko postiđen naglim obratom. Krenu s pratiocima oborene glave.

Koracali su mučeći i pomalo sustizali pretovarena kola.

— Vidi, razlijeva im se, — upozori Ilija pokazujući u prašini na putu mokre mlake. Sagnu se i opipa među prstima.

— Masno je, ulje. Sigurno su ga ponijeli, onako u široku sudu, pa se bućka i prelijeva.

Kad sustigoše kola, povjere Bogdana drugovima, a njih dva malko zaostanu zavijajući cigare.

— Gad je, svakakav je, — reče Marko kao da nastavlja prekinuti razgovor. — Kupio »straži« u Zadru, od Arbanasa, mitraljez da mu kuću čuvaju, a sad ih napada, optužuje ih. Prodavao sirotinji iglu ili puce za dva jaja, uzimao za kilo soli dvije muške nadnice. Ugošćivao u svojoj kući Talijane, Nijemce, bandu, prekupljivao od njih stvari upljačkane iz popaljenih kuća, stoku odagnatu internircima. Nego alal mu sve to, ali što potvori i dade strijeljati od Nijemaca dva brata Miškovića — stričeviće našeg Periše iz drugog bataljona —, a sve radi pedlja predvraća oko koga se s njima parničio. I jesi li ga vidio, još petlja, još pokušava da izvrda, a ne zna da je njegova već izrečena.

Bogdan se osvrtao za njima tražeći ih pogledom — već su mu se činili stari znanci, prijatelji! Mislio je od njihove ruke poginuti, a sad im se obraćao molećivim očima, kao zaštitnicima.

Kolona skrenu s ceste i udari gajem da prekrati. Kotači su se nečujno okretali u prašini dubokih kolosjeka a ljudi usporili korak i gazili meko po ledini prebacivši puške preko ramena. Nad njihovim glavama, visoko u nebu, još su treptale zvijezde, ali se pred njima na obzoru počelo bjelasati, i skoro odjednom na njemu puče tanka crvena pruga kao da je pukla zavjesa. Bogdan se sve češće osvrtao i izostajao dok nije opet došao uporedo s Markom i Ilijom.

— Što mislite, što će sa mnom? — upita žudno, ali već bez velike prepasti.

— Sudit će ti, bome, za što si zaslužio! ...

— A ko će mi suditi? Ljudi?

— A da ko nego ljudi.

To ga je primirilo. Pred očima mu se ukaza kao neko vijeće staraca koji mujno treskaju glavom.

— Ja od toga ne bježim. Iskupite ako ćete cijelo selo, pa neka me narod sudi.

S punim povjerenjem pozivao se na narod. Vidio je pred očima gomilu pognutih ljudi, malaksalih pod teretom vlastitih briga, seljane koje je tu i tamo zadužio kakvom sitnom uslugom i uvijek taktički maznom riječi, i znao je pouzdano da ti bezvoljni, shrvani ljudi ne bi smogli snage da istupe protiv njega oči u oči i da uzmu na dušu njegov život i siročestvo njegove djece. Znao je što sve za njim govore, s onim tihim sirotanskim osmijehom, ali je znao i to da, u svojoj pretučenoj pomirenosti, nisu žedni ničije krvi i da mu njegove male usluge upisuju u dobro a da za sve zlo koje od njega i preko njega primaju ne terete lično njega, već to prebacuju na neki nužni i jedino mogući tok ljudskih stvari, koji je valjda tako bogom ustanovljen, nepromjenljiv i vječan.

— Eto, sazovite cijelo selo, dovedite ljude, pitajte ih... Neka kažu: jesam li ikome išta odbio, ako sam samo mogao; jesam li ikome krivo učinio, jesam li kome kad i samo ružnu riječ rekao... Pa ako samo jedan kaže da jesam, ne žalim glave!...

Kako je govorio i uvjeravao, u nj je sve više ulazio osjećaj sigurnosti. Sad se osmjeli da izravno upita:

— A, misliš, neće me cecnuti, a?

Upotrebljujući taj polušaljivi izraz činilo mu se kao da umanjava i udaljuje stvarnu opasnost. Na vojnikovom opaljenom licu pojavi se vajan osmijeh, tanak kao nokat. Bogdan žudno dočeka taj osmijeh i protumači ga kao dobar znak.

— Misliš neće, je li? ... — navaljivao je u želji da opet izazove kakav znak u potvrdu onoga što mu je duša iskala.

— Koliko si kriv, toliko ćeš i odgovarati, ni trunka više, — odvrati Marko sporim mirom. Otsustvo svake zluradosti i neprijateljstva u njegovu glasu i načinu Bogdana još jače utvrdi u povoljnom predosjećaju. Sad mu

srce, dugo mučeno tjeskobom, radosno poskoči. Morao je da ga suspreže i da prigušuje njegovu iznenadnu veselost — osjećao je kao da bi, vidno ispoljena, ta radost mogla biti od uroka. Skrivana i potiskivana u unutrašnjost, ona se tim jače raspaljivala, ubrzavala mu disanje, ovladavala njime kao pijanstvo... Ne mogne da suzbije poriv darežljivosti koji se u njemu porodi.

— Čekaj, stani... imao sam negđe kartu duvana, — uze govoriti tražeći po džepovima i zastajući; — gđe li se zametnu, vrag je njezin... Ih! a što ne uzesmo ploskicu rakije kad smo od kuće pošli!

Godilo mu je da onako izdaleka govori na način kao da je od svoje volje s njima pošao. Nastavi govoriti ututanj, kao u bunilu, teško suzdržavajući bujicu riječi koja je navirala mimo njegove volje, od razigranih živaca. Činilo mu se kao da tim neprekidnim govorenjem nešto briše, zatrpava, kao da time odbija od sebe i gura što dalje u prošlost jednu neugodnu stvarnost.

— Vidiš, lijepo bi se mi mogli složiti. Mogao bi Bogdan vama dobro poslužiti. Da organiziramo, šta misliš, nabavni odjel, kao što sam čuo da imaju neka druga područja, a? Da pođemo u Liku, nas dva-tri, da povezemo voz soli, pa da vidiš! Mogli bi doćerati ako ćeš trijest, četrdeset glava krupnoga blaga, kao ništa. Gore u Lici dobio bi za sô što samo zamisliš... Hä, evo je! — reče napipavši najzad kartu duvana, — nâ, pušite!

Podiže oči i vidje da je kolona već poodmakla, samo komandir i četiri vojnika stali kod jednog velikog hrasta, i čekaju. On problijedi i umuknu; u ukočenoj ruci stisnuo grčevito pronađenu kartu duvana. Marko i Ilija prepuste ga četvorici vojnika i požure za kolonom. U Bogdanu sve prenaglo splasnu, skljoka se tako nisko da više iz njega ne vrisnu ni očaj ni pobuna — činilo mu se da evo kroći u smrt već po treći, po četvrti put. Iz nedaleka grma ispade do po trupa krava meljući utrgnutu grančicu: zastala, uprla mirne oči i vlažnu njušku u grupu ljudi. Bogdan je spazi; iz pomirene pregorenosti laznu očajno želja

za životom: osjeti silnu, neodoljivu privlačnost prema toj kravi — ujedno i zavist i nostalgiju —, zaželi svom snagom da mu je uteći u nju, skriti se u mračnoj i dobroj toploti njene nutrine, i proživjeti tako, slijepo i zaštićeno, bez kraja i konca... Vojnici ga privedu k hrastu, otstupe nekoliko koraka i podignu puške. Gluha lupa srca u njemu stade da buja, buja, da prerasta van njega, da mu odjekuje bolno u ušima, zaglušujući i zamagljujući sve uokolo, i zvukove, i slike, i misli. I kad grunu plotun, njemu se učini da dopire s nekog drugog svijeta, i da to ne puca u nj već u njegovu praznu košulju.

SUSJEDI

Zdenko oprezno otškrinu vrata, iziđe na mračno stubište i osluhne. Zatim opet uđe u stan i povuče za sobom zasun.

U kupaoni ga svi dočekaše, znojni i zasukanih rukava, sa nosovima upitno podignutim prema njemu.

— Izvana se ne čuje ništa, — izjavi Zdenko kratko. A kratkoća je imala prizvuk odlučnosti i djelovala umirujuće.

Iz kade se dizala para na oblake i ispunjala cijelu prostoriju, zamagljivala ogledalo i taložila se kao ohladnjela rosa na keramičkim pločicama. Stari Egon je sjedio na poklopljenom klozetu kao na tronu i dirigirao. Lidija i Zinkica miješale su nekakvim daščicama po kadi, a Zdenko je iz napola ispražnjene vreće izvlačio i sipao u vodu krcate lopatice bijelog kristalnog praha. Druga vreća, još nenačeta, isprriječila se nasred prostorije i smetala kretanju.

— Uh, što je vruće! — uzdahnu Lidija uklanjajući podlakticom slijepljene uvojke sa čela, dok su joj s vrška prstiju kapale guste kaplje. Gospođa Slava, koja je čitavu večer lunjala po kući bez određenog uposlenja, pojavila se na vratima nečujno kao duh. Stari Egon cmaknu nestrpljivo usnama a djeca je salete u jedan glas:

— Ali zaboga, mama, ne dolazi! Ti samo povećavaš konfuziju! I stara se povukla, nečujno kako je i došla, prevrnuvši očima kao svetitelj.

Razlog noćne užurbanosti u kući Mardaševih bio je skroz izvanredan: u popodnevnim novinama izišlo je kratko saopćenje da je izvršena smrtna kazna nad starom trgovkinjom Kontay u koje je pronađeno čitavo skladište skrivene robe. Vijest je svojom lakoničnošću djelovala porazno. Mardaševi su tek bili zasjeli u kavani — redovna subotnja sjedeljka kojoj su, preko volje i namušeno, morale prisustvovati i kćerke, — kad starom Egonu uzdrhtaše novine u ruci.

— Idemo kući, — izgovori naglo skidajući naočare i dozivljući pogledom konobara.

— Što je? Što je, tata? Što se dogodilo?

— Ništa... Hajdemo... Hajdemo...

Tek pod sjenom drvoreda u njihovoj ulici usporiše malko hod, i tad im Egon ukratko saopći vijest. Krenuše dalje preneraženi.

Proljeće je bilo napravilo jedan od svojih preuranjenih ispada i isturilo, kao na ogled, dva-tri topla i zamorna dana. Nad krovovima kuća valjao se tmast oblak prošaran rujnim prugama; sutonje nebo bilo je puno pritajene munjine i prigušenih bljeskova, kao na platnima koja prikazuju raspeće. Na toj pozadini, štrecao je lik stare lihvarke: u jezivo tamnim podočnjacima sijevale su bjeloočnice krečnom bjelinom.

Na kućnim vratima zatekoše Zdenka koji je upravo izlazio, sav ulickan. Vratiše ga. Odmah otpoče vijećanje. Eto, sve ostale zalihe su kako tako sklonili, prenijeli u vinograd, porazdijelili na čuvanje — samo te dvije proklete vreće šećera ostale su u kući! — Što sad? Nema daljeg oklijevanja, treba se odlučiti: uništiti šećer, pa mir! — Ali kako? — Na Slavin prijedlog da »dobro nakure« i da ga spale, svi graknuše — to samo njoj može da padne na um! Ipak, ideja mora da je sadržavala dobru klicu, i vjerovatno se baš iz toga na koncu rodila odluka da ga na male partije rastope u kadi i izliju.

Prihvaćeno. Treba samo počekati dok se zaključa veža. Međutim će na brzu ruku večerati, pa na posao. Zdenko obuče staro odijelo.

Dok se prostirao sto, stari je šetkao po blagovaoni s rukama za leđima; zastajao je pred prozorom u erkeru, bubnjao prstima po prozorskom staklu, pa opet kretao. Zdenko pokuša da otvori radio, ali ga stari prekinu iritirano.

Odmah poslije večere dadoše se na posao. Iz nekakva opreza, iskopčaju telefon.

Rad je odmicao. U početku, još nevješti, otvoriše čep na kadi prije nego se šećer sasvim rastopio, pa umalo što žitka kaša nije začepila ispust. Ali sad su već radili metodički: nalili bi polovinu kade, rastopili šećera do mjere zasićenja, pa ispustili; zatim opet iznova. Prva je vreća bila likvidirana. Po reakciji na pretrpljenu tjeskobu, stari se gotovo raspoložio; opominjao je polušaljivo:

— Polakooooo! Ko žuri, vrat skrhaaaaa!

Kod prvih lopata iz druge vreće — oštar cilik zvonca sa haustora. Tajac. Dok se još nisu snašli, drugi cilik, uporniji od prvoga. Zatim lupa i treskanje vratima. — Gotovo je!

Zdenko se prišulja erkeru u blagovaoni i poviri kroz zavjesu: pred ulazom stoji čovjek u uniformi i čizmama, i gleda uvis. Nesigurnom rukom Zdenko otvori prozor.

— Što želite? — jedva istisne iz suha grla.

— Kaž'dete mi, molim Vas, e da l' je tu na stanu Božo Sklenda?

Zdenku poteče krv slobodnije.

— Aaaaa! nije ovdje, nije... na trećem je katu. — Strava se naglim obratom prometnu u susretljivost i izli u mnogo riječi. — Pozvonite na treće zvonce odozdo, drugo povrh ovoga na koje ste sad pozvonili... uostalom, mogu ja sići da Vam otvorim...

Hitro strča niza stepenice. Silazeći začu, sad u umirujućoj udaljenosti, cilik točno pogođenog zvonca.

Demobilisani borac Božo Sklenda, sad podvornik u partizanskoj gimnaziji, stanovao je na trećem katu, u stanu odbjeglog »dužnosnika«; kuhinju i blagovaonu dodijelili su

njemu i njegovoj drugarici Kaji, a ostale prostorije komisija je zapečatila.

Božo dočeka druga Mitra Pamučinu uvrh stubišta, u flanelskim gaćama i raširenih ruku.

— 'Es ti to, Mitre, tako ti sabaota!

— Evo ja, vala! Poslali me ù Zâgreb kâ kurira, pa reko': potražiću ga, valaj, pa da je sad ponoći!

Božo uvede gosta. Kaja se probudila, sjedi na madracu prostrtu po podu i na brzinu spliće pletenicu.

— A 'e l' ovo tvoja drugarica? E, neka, neka!...

Prostrana sobetina, puna glomaznog namještaja. Monumentalni crni kredenc sa brušenim staklima dominira cijelom sobom. (Božo nije volio da ima s njime mnogo posla; kad bi mu što s njega ustrebalo, slao je ženu: »Donesi mi kunservu tamo s onog đavla!«) Jedan ugao sobe odijeljen je dijagonalno napetim konopcem preko kojega je prebačen kao neki zastor i na kome se suše dječje pelenice. U sobi je sparno.

Nešto zakmeči iz ugla.

— A što j' ono, što j' ono — pita Mitar primičući se smotuljku koji migolji. — 'E l' vaše?

— Naše, naše, dašto, — veli Kaja stidljivo nasmijano i svejednako spliće pletenicu.

— Ajde-dě, neka je u zdravlju.

— A ja, brate, evo nji sklonio ovđe. Tamo kod kuće sve vrag odnio; pobilo, porušilo, popalilo — bože oslobodi! Stara umrla, brat poginuo — pusto. Ko će to sad podizati, obnavljati? Pa eto, velju, neka su ovđe sa mnom. — Nego baš mi je drago što si doša. Pitam ja Luku Rujaka (— uprav neki dan ga sreto' — 'esi l' znâ da je unapređen? — 'Esam, 'esam, kazivâ mi je Mićko —)... pitam ja, velju, Luku: ma bogati, Luka, čuješ li što o Mitru? — Bili smo, veli on, neki dan zajedno — eto od njega sam dobio prve vijesti o tebi... E, baš mi je drago što si mi se javio — a i kako bi inače. — Dede, Kajo, iznesi štogod... E, junače, baš mi je drago!...

Drugovi razvezaše razgovore. Otvarali su konserve i narezivali kriške slanine, žvačući natenane i bez žurbe — ima noći! Kaja, bosonoga i rumena od sna, donese i postavi preda njih zdjelu oraha pa odvuče svoj madrac u kut k djetetu, leže i utihnu.

*

Zvonce između prvog i trećeg kata, koje je u nastaloj uzbuni ostalo pošteđeno, bilo je zvonce savjetnika dra. Stjepana Krneka. Jake šije i četvrtaste glave, kusast i kratkovidan, Krnek je u tačno određene sate odlazio u ured i vraćao se kući ne zadržavajući se nigdje putem i stupajući tako ravno kao da gazi po nekoj obilježenoj, ali samo njemu vidljivoj stazi; zato je njegov hod davao utisak vožnje po tračnicama. Potekao iz bliže okolice, a oženjen kćerkom imućna krčmara iz susjednog sela, on nije nikad sasvim prekinuo vezu sa selom. Pomagao je brata i tasta sastavljanjem podnesaka i upozoravanjem na poreske otpise i na besplatne razdiobe priplodnih grla, a oni su mu za uzvrat spremali zimnicu i tovili prase. Inače Krnekovi nisu održavali veza gotovo ni s kim i malo su zalazili u društvo: katkad bi uoči praznika pošli na kakvu zabavu narodskog stila, sa šaljivom lutrijom i tamburaškim zborom, odakle su se vraćali kući pod ruku, umjereno kasno, s onom solidnom raspoloženošću koja dolazi više od jela nego od pića. Krnek je u tim prilikama nosio kući predmet dobiven na lutriji, pa makar kako skromne vrijednosti bio —prasešce od gipsa sa prorezom za ubacivanje dinarčića ili mazalicu za cipele.

Krnek je lijepo i mirno uredio svoj život, bez neugodnosti i bez trzavica. A vjerovao je da bi to isto mogli postići i svi drugi, kad bi samo bili »pametni« i »gledali svoj posao.« Bio mu je neshvatljiv interes kojim se ljudi zagrijavaju za neka maglovita, nekonkretna pitanja. Držao je da bi općem dobru bilo najbolje pomognuto kad bi se ljudi ostavili tih »ishitrenih« i »bespredmetnih« problema i kad bi se svaki svojski pobrinuo za vlastito dobro; jer ako je zajednica

zbir pojedinaca, — umovao je Krnek — tad mora biti dobro i zajednici kad je dobro svakom pojedincu. A što u praksi ne biva tako, uzrok treba tražiti upravo u činjenici što ljudi neće da to uvide, što neće da budu »pametni«, što »niču gdje ih se ne sije« i t. d. Kad je, primjera radi, njegov susjed iz mansarde, prof. Bolak, odveden na Savsku cestu, a kasnije u Maksimiru obješen, tome je očevidno sam bio kriv, i Krnek je već više mjeseci prije toga u razgovoru sa svojom ženom bio prorekao da će se tako nešto dogoditi. Znači, ili Bolak nije bio toliko pametan da predvidi ono što je naprotiv on, Krnek, jasno predviđao, ili je pak tu mogućnost predvidio pa je i pored toga nastavio kao dotada, a tad pogotovo nije bio pametan. Krnek je smatrao da takve ljude ne treba žaliti i držao je kao svoju moralnu dužnost da se odupre ganuću nad njihovom sudbinom; prema njima je osjećao ozlojeđenost razočarana filantropa, kakvu osjećamo prema propalici koji zapije sve što mu bog i ljudi udijele. I svaki put kad bi po stepenicama sreo invalida — mladića od nepunih dvadeset godina koji se na štakama uspinjao u pohode Boži Sklendi, s nogavicom praznom do kuka i s osmijehom na tihom licu, — pomislio bi s izvjesnom gorčinom: Eh, to ti baš nije trebalo!

Krnekovo je samozadovoljstvo potjecalo odatle što je najviše cijenio upravo ona svojstva koja je slučajno sam imao. Sebe je ubrajao u broj onih staloženih, pozitivnih elemenata koji su po njegovom mišljenju pretstavljali osnovicu svakog poretka i na koje se, prema tome, mora da oslanja svaka vlast. On se je uvijek »držao po strani od svake aktivne politike«, »nije se kompromitirao ni s kakvom kombinacijom« i t. d. Njegov stav za vrijeme rata bio je oprezan ali skroz rezerviran, pun skepse i pritajene kritike. Nije se jagmio za položajima i činio je striktno i samo ono što je morao — ni dlaku više. Razumljivo, nije mogao da glasno kritikuje, ali se jasno vidjelo »da mnogošta ne odobrava«, da gleda sa potsmijehom na novoiskrsle ratne veličine i da se zgraža nad isplivalim ološem koji je zasjeo u udobne stanove, gojio prase u kupaonici i dijelio

židovske perzere cijepajući ih popola. Naravno, sad se nađe pokoja usijana glava koja će prigovoriti — to se i njemu jednom desilo — da su se takvi staloženi i pozitivni elementi kao on kudikamo više zgražali nad prasetom u kupaonici nego nad tim što vani po provinciji bazaju ljudi pjani od krvi sa kesicama punim povađenih ljudskih očiju i nad svim onim što se događa u logorima. Te usijane glave ne shvaćaju da je grad imao dosta svojih vlastitih muka i tegoba, i da se je o onome što se događa u logorima i po provinciji, u gradu »zapravo vrlo malo znalo.«

Čujući lupu na haustoru i glasove po stubištu, Krnek je i dalje spokojno kutrio u svome krevetu, uvjeren da se sve to ne može da tiče njega. Njegova čista savjest, plod u isti mah korektnog i opreznog držanja, davala mu je mir i osjećaj sigurnosti. Između bučne razdraganosti na trećem katu i nijeme konsternacije na prvome, on je pretstavljao kao neki izolacioni sloj. Nastavio je nepomućeno trijezne razgovore sa ženom, ležeći u mraku. Otkako je uznapredovala u bremenitosti, malko su joj otjecale noge pa su ranije lijegali. Intimna su bila ta izležavanja u mraku, uz duge razgovore.

*

Bilo je već jako kasno kad su Mardaševi završili posao. Prešli su u blagovaonu i zavalili se u fotelje. Osjećali su pošteni umor i tiho zadovoljstvo kakvo valjda osjeća ratar kad pred olujom skloni otkos pod krov. Nisu žalili za utamanjenim šećerom; nastupilo je pomirenje, kao kad se iznese iz kuće mrtvac i kad žalost postane nekako sređena, počešljana, gotovo idilična...

— Oh, da je sada pijuckati na slamku štogod hladno-hladno! — zaželi Zinkica iz svog naslonjača. Lidija se premjesti na tabure kod radija, odvrnu prekidač i prituli vijak na najtišu mjeru. Slušali su zavaljeni, sklopljenih očiju. Prigušeni tango prenosio ih je na fantastične Miami-plaže krcate šarenih suncobrana, pod modre mjesečine

sa slatkim zamorenostima, na terase velikih hotela na jezerima. Izbila su tri sata kad su poliježali.

Gore kod Bože hrkali su već odavna. Pred zoru dijete se probudilo i zakmečalo. Božo bunovno promumlja Kaji:

— Iznesi ga napolje, probudiće čovjeka.

— Da, 'oće! tanka je sna kâ i ti! — promrsi Kaja i uze dijete u krilo da ga podoji. Dijete povuče dva-tri puta pa opet usne.

U čitavoj kući zavladala je napokon tišina. Na stubištu je bilo hladovito i mračno kao u kripti. To potraja jedva jedan sat, a onda se mutno poče ocrtavati četvorina prozora sa raznobojnim staklima. Tišinu stubišta naruši neko u gojzericama koji je silazio odozgo sa mansarde, iz bivšeg Bolakova stana, žureći na izlet.

*

Krnek je izišao iz kuće oko deset sati i uputio se prema Sedlarskoj cesti. U njegovom postepenom osvajanju životne udobnosti, još prije rata bila je došla na red nabavka frižidera. Nastup rata to je omeo, ali je kroz sve ratne događaje Krnek mudro pronio glavu — i u njoj san o frižideru. Stropoštavali su se događaji i krvili se narodi, a san o frižideru tinjao je zapretan; malo pomalo on je dobio za Krneka vrijednost simbola i Krnekova se misao navraćala na nj kao u oazu mira i domaće idile. Pod konac rata bilo je doduše dosta prilika da se san ostvari, ali računajući uvijek na dalji pad valute, Krnek se eto nekako prebacio. Od toga propusta nešto ga je peklo u savjesti; to je bio valjda jedini put kad on nije bio dovoljno pametan. Ali odmah je bio načisto: jedino negubljenjem živaca može se popraviti propušteno, jedino smirenom upornošću, jedino grčevitim držanjem za realno može se nešto pozitivno postići. On je revnosno pratio oglasne strane u novinama i sad evo potrefio: »Prodaje se hitno frižider, radi selidbe. — Sedlareva 237a.« Krnek se smješkao ispod brka; zna on te hitne selidbe. — Nabavci frižidera nesvijesno je pridavao neko više značenje: činilo mu se da time povezuje, preko zjapeće pustoši petgodišnjeg rata, pretrgnutu nit svoga življenja. — Iznenada, nešto ga kljucne pod desnim rebrima i njegovo se raspoloženje naglo zasjeni. Od nekog vremena to se kljucanje počešće javlja (— uvijek sasvim neočekivano, posred najboljeg raspoloženja), i od toga malog, jedva bolnog uboda razlije se po cijelom biću nesrazmjerno jako osjećanje nevoljkosti: punoća životnoga ritma naglo popusti a zamamljiva i do maločas žuđena meta dođe mu odjednom prazna i bljutava. Ovakve momente depresije Krnek je prebrođavao tako da je snagom volje koracao dalje prema onom cilju prema kome ga je prije gonila sama želja. Nastojao je da odvrati misao od te mrlje mraka; ali, odagnata iz središta pažnje, ona se pojavljivala negdje na periferiji kruga, kao nametljiva mušica, i njemu nije uspijevalo da sasvim zagluši pomisao da se negdje duboko u njemu, pod zaštitnim pojasom sala, zavrgla klica, još sitna i nevidljiva, ali koja ima odlične uslove za razvoj, koja buja i nezadrživo raste, i koja će možda za godinu dana ili čak i prije učiniti »bespredmetnim« redove flaša ukuhanog voća u njegovoj špajzi i njegov frižider.

I ne primijetivši da je sišao s asfaltiranog dijela ceste, Krnek je dalje prašio ravno naprijed. Stade zagledati u brojeve nad vratima. Broj 233, pa nekoliko praznih gradilišta sa drvenim tarabama i niskih straćara, pa broj 235, 237 — i najzad — hä, evo ga: nad širokim a niskim lukom razjapljenog kolskog ulaza: 237/a! Sad samo indiferentno, i ničim ne pokazati naročito interesovanje! Krnek se zaputi prema ulazu, malko se sagnu (očito preko potrebe) — i vrata ga progutaše.

TUMAČ DIJALEKTALNIH RIJEČI I IZRAZA

bacilati — mučiti se tražeći
balkun — prozor (ne balkon)
betula — krčma
beštija šporka! — prljava životinja! (psovka)
borša — torbica, tašna
bracera — obalni teretni jedrenjak
butiga — dućan
caspita! (kàspita) — usklik divljenja ili začuđenja
damijana — »demižon«, prućem opleten »balon«
fabrikati — opraviti, podvaliti
fritula — vrst uštipaka
furiož — bijesan, goropadan luđak
galantar — torbar
ingordo — lakom, pohlepan
intanto — međutim
kaman Đan! — od engl. doziva »Come on, John!«
karonja; karonja maledeta! — mrcina; prokleta mrcina! (psovka)
ke bravura! — lijepe li mi mudrosti!
kuverta (na brodu) — paluba
lumin — kandilo, žiža
maštel — vjedro, kabao
miritati — zavrijediti, zasluži(va)ti
mùrvâć — divlji dud
orkeštrun — orhestrion, ormar s muzikom
ostie! che boconzin! — što mu jada! lijep zalogajčić!
pandišpanj (pan di Spagna) — nekakav kolač od tučenih jaja, brašna i šećera
portun — kapija, veža, kućni ulaz

reverenda — popovska mantija
ricevidur (od impoštâ) — poreznik, šef poreskog ureda
rűbâč (rűbati, rűbačina, porubač, porub) — egzekutor, pljenitelj, izvršni organ
šfog — odušak
škapular — svetačka sličica ili kesica sa moćima, posvećenim pamukom i sl. što se nosi oko vrata
škver — brodogradilište za manje lađe
tinel — blagovaonica, obično ujedno i primaća soba
tramonto — zalazak sunca
validža (validža) — putni kovčeg
žbižigin — prometljiv čovjek, kopkalo

NAPOMENA

U ovoj je knjizi sakupljeno nekoliko starijih pripovijedaka — dio sačuvanog ostatka zbirke pripremljene za štampu pred rat i propale u toku rata — i nekoliko poratnih. U njima se kreću pripadnici poljuljanih uređenja, pometenih društvenih krugova i ovapnjenih sredina, dezorijentirane egzistencije koje su izgubile svoj smisao i svoju osnovicu — ljudske olupine među olupinama ustanova, mentaliteta i oblika života, što griju svoje kosti na božjem suncu i migolje kao jesenje muhe, pokretane više silom inercije i ukorijenjenih navika nego snagom vlastite volje i vlastitog uvjerenja. Najstarija od tih pripovijedaka, *Životna staza Jandrije Kutlače*, zamišljena kao nacrt za opsežniju radnju, napisana je 1934. a prvi put objavljena 1935.

Nastali u toku posljednjih petnaestak godina, ovi su se radovi počeli pojavljivati u časopisima dosta kasno: gotovo mahom od 1948. dalje. Razlog tome leži uglavnom u tzv. objektivnim okolnostima.

Može se, dakle, postaviti pitanje o umjesnosti da se objavljuje ovako zadocnjela knjiga. Autor se tješi tim, da knjiga kojoj zadocnjenje od deset ili petnaest godina oduzima svaku vrijednost, prave vrijednosti zaista nikad nije ni imala.

U Zagrebu, januara 1951.

V. D.

SADRŽAJ

POSJETA	7
PRAVDA	20
OKO	24
FORMALISTA	49
ŽIVOTNA STAZA JANDRIJE KUTLAČE	61
BOG SVE VIDI	98
OPROŠTAJ	106
ZLATNI RUDNIK	113
OD JUTRA DO MRAKA	128
KONAC DANA	186
BOŽIĆNA PRIČA	211
BUNAREVAC	234
FLORJANOVIĆ	277
PRED ZORU	302
SUSJEDI	315

Izdavač *Matica Hrvatska*
Zagreb, Matičina ulica 2
Za izdavača *Vjekoslav Kaleb*
Korektor *Sofija Pavičić*